

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ
BİLİM DALI

OSMANLI MEDRESELERİNDE BİR ÖĞRETİM METODU OLARAK
MÜNÂZARA ve AHMET CEVDET PAŞA'NIN ÂDÂB-I SEDÂD ADLI ESERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Nesibe Feyza BÜYÜKDİNÇ

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ
BİLİM DALI

OSMANLI MEDRESELERİNDE BİR ÖĞRETİM METODU OLARAK
MÜNÂZARA ve AHMET CEVDET PAŞA'NIN ÂDÂB-I SEDÂD ADLI ESERİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Nesibe Feyza BÜYÜKDİNÇ

Danışman : Prof. Dr. Mehmet Faruk BAYRAKTAR

İstanbul, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHIYAT Anabilim Dalı İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK
BİL. ÖĞRETMENLİĞİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi NESİBE FEYZA
BÜYÜKDİNÇ'İN OSMANLI MEDRESELERİNDE BİR ÖĞRETİM METODU OLARAK
MÜNAZARA VE AHMET CEVDET PAŞA'NIN ADAB-I SEDAD ADLI ESERİ adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2007 tarih ve 2007-8/30 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 02.10.2007

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. MEHMET FARUK BAYRAKTAR

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. HASAN AKSOY

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. YURDAGÜL MEHMEDOĞLU

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren medreseler, vakıflar vasıtasıyla desteklense de eğitim ve öğretim faaliyetini yürüten devletin resmi kurumları olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle devletin her kademesinde olan bozulmalar medreselerde de görülmektedir. Medreselerdeki ezberci ve taklitçi eğitimi eleştirirken bunu gözardı etmemeli, devletin yükselme döneminde medreselerin de eğitim açısından en verimli dönemlerinin olduğu unutulmamalıdır.

Çalışmamız, bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmamızın konusu, amacı, önemi, sınırlılıkları ve metodu hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde öğretim metodları hakkında kısa bir bilgiden sonra tartışma metodu, çeşitleri ve münâzara bahsi ayrıntılı olarak işlenmiştir. Günümüz öğretim metodları içerisinde münâzaranın yeri ve içeriği tesbit edildikten sonra bir ilim olarak tarihte ve Osmanlı medreselerinde münâzaranın yeri ve kuralları üzerinde durulmuştur. Son olarak münâzara konusunda geçmişten günümüze yazılmış eserlerin başlıcalarının yer aldığı bir liste verilmiştir.

İkinci bölümde, münâzara konusunda eser veren ve tarihimizde önemli bir yeri olan Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı ve başlıca eserleri bilgi verildikten sonra, onun eseri olan Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-âdâb günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Sonunda genel bir değerlendirme ve sonuçtan sonra ek olarak Âdâb-ı Sedâd'ın aslının bir kopyası ve bir sözlük yer almaktadır.

Çalışmamız sırasında görüş ve düşünceleri ile yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. M. Faruk Bayraktar Bey'e kalbi şükranlarımı sunuyorum. Tezimizin her aşamasında maddi ve manevi olarak her zaman yanımda olan sevgili eşim Mustafa Büyükdinç'e, ayrıca anneme ve babama da teşekkür ederim.

Gayret bizden, başarıya ulaştırmak Yüce Allah'tandır.

Nesibe Feyza BÜYÜKDİNÇ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR	v
GENEL BİLGİLER	vi
1. GİRİŞ	
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Araştırmada Kullanılan Metod	3
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
2. TARTIŞMA METODU VE MÜNÂZARA	5
2.1. Öğretimde Metod	5
2.2. Tartışma Metodu	8
2.2.1.Kapsamı	8
2.2.2.Tartışma Metodunun Faydaları.....	8
2.2.3.Tartışma Metodunun Yetersiz Yönleri	10
2.2.4.Tartışma Metodunu Etkili Kullanım İçin Rehber İlkeler	10
2.2.5.Tartışma Metodunun Çeşitleri	12
2.2.5.1.Büyük Grup Tartışması.....	12
2.2.5.2.Küçük Grup Tartışması	13
2.2.5.3.Forum	13
2.2.5.4.Panel.....	14
2.2.5.5.Seminer	14
2.2.5.6.Proje Çalışması (İlgi Merkezleri Grupları)	14
2.2.5.7.Vızılı Grupları.....	15
2.2.5.8.Fikir Taraması	15
2.2.5.9.Altı Düşünce Şapkası	16
2.2.5.10.Altı Uygulama Ayakkabısı	17
2.2.5.11.Parlemler Mûnâzara	17

2.2.5.12.Münâzara.....	18
2.3. Münâzara.....	19
2.3.1 Kavramlar	19
2.3.1.1. Münâzara ve Mübâhase	19
2.3.1.2. Cedel	21
2.3.1.3. Hilâf	23
2.3.2. Münâzara İlminin Tarihçesi	23
2.3.3. Osmanlı Medreselerinde Münâzara	25
2.3.4. Münâzaranın Niteliği Ve Kuralları	28
2.3.4.1. Men'	29
2.3.4.2. Nakz	29
2.3.4.3. Muâraza	29
2.3.5. Münâzara Âdâbı.....	33
2.3.6. Münâzara İlmi Hakkında Yazılan Başlıca Risâle Ve Kitaplar	34
3. AHMET CEVDET PAŞA VE ÂDÂB-I SEDÂD MİN İLMÎ'L-ÂDÂB ADLI ESERİ.....	37
3.1. Ahmet Cevdet Paşa ve Hayatı.....	37
3.1.1. Ailesi ve Medrese tahsili	37
3.1.2. Resmi Görevleri.....	41
3.1.3. Vak'anüvisliği ve Müfettişlikleri	42
3.1.4. Nâzırlığı Ve Mecelle Heyeti Başkanlığı.....	44
3.1.5. İlmî Şahsiyeti	47
3.1.6. Eğitimciliği	50
3.1.7. Tarihçiliği	53
3.1.8. Hukukçuluğu	54
3.1.2. Eserleri.....	56
3.2.1. Tarîh-i Cevdet	56
3.2.2. Tezâkir-i Cevdet.....	57
3.2.3. Ma'ruzât	58
3.2.4. Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ.....	58
3.2.5. Kırım ve Kafkas Tarihçesi	58

3.2.6.	Mecelle.....	59
3.2.7.	Risâletü'1-vefâ.....	59
3.2.8.	Şerh-i Kitâbü'1-emânât.....	59
3.2.9.	Mahkeme-i Temyizin Vazifesine Dâir.....	59
3.2.10.	İcâr-ı Akar Nizâmnâmesi.....	59
3.2.11.	Mukaddime-i İbn Haldun.....	60
3.2.12.	Belâgat-ı Osmaniye.....	60
3.2.13.	Kavâid-i Osmaniye.....	60
3.2.14.	Medhal-i Kavâid.....	60
3.2.15.	Kavâid-i Türkiye.....	61
3.2.16.	Hılye-i Saâdet.....	61
3.2.17.	Divân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi.....	61
3.2.18.	Ma'İûmât-ı Nâfia.....	61
3.2.19.	Beyânu'l-unvân.....	61
3.2.20.	Takvimu'l-edvâr.....	62
3.2.21.	Mecmua-i Ahmed Cevdet.....	62
3.2.22.	Hulâsâtü'l-beyân fî Te'lifi'l-Kur'ân.....	62
3.2.23.	Düstûr.....	62
3.2.24.	Dîvânçe-i Cevdet.....	62
3.2.25.	Eser-i Ahd-i Hamîdî.....	63
3.2.26.	Mecmûa-i Âliye.....	63
3.2.27.	Mi'yâr-ı Sedâd.....	63
3.2.28.	Âdâb-ı Sedâd min İlmi'1-âdâb.....	64
3.3.	Âdâb-ı Sedâd min İlmi'1-âdâb.....	64
4.	SONUÇ.....	100
	EKLER.....	102
	KAYNAKÇA.....	145

KISALTMALAR

AÜ.	: Ankara Üniversitesi
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
MÜ.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
yy.	: Yüzyıl
IRCICA	: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Nesibe Feyza BÜYÜKDİNÇ
Anabilim Dalı : İlahiyat
Programı : İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği
Tez Danışmanı : Prof.Dr. M. Faruk BAYRAKTAR
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – Temmuz 2007
Anahtar Kelimeler : münâzara, âdâb, tartışma metodu, Osmanlı medreseleri, Ahmet Cevdet Paşa, Âdâb-ı Sedâd.

ÖZET

OSMANLI MEDRESELERİNDE BİR ÖĞRETİM METODU OLARAK MÜNÂZARA VE AHMET CEVDET PAŞA’NIN ÂDÂB-I SEDÂD ADLI ESERİ

Öğretim ve öğrenim sürecinde kullanılan metodlar, bu süreç sonunda istenilen hedefe en kolay ve en kısa yoldan ulaşmak için son derece önemlidir. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin paralelinde öğretim metodlarında da değişiklikler olmuştur. Ama geçmişten günümüze hala canlı olarak kullanılan öğretim metodları da vardır. Tartışma metodu ve münâzara da bunlardandır. Bugün de özellikle etkin bir öğretim için tavsiye edilen münâzara, Osmanlı medreselerinde tartışma âdâbı ve kurallarını içeren müstakil bir ilim ve ders olarak okutulmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşamış, tartışma âdâbı ve kuralları hakkında *Âdâb-ı Sedâd min İlmî’l-âdâb* adlı eseri yazmış, önemli ilim ve devlet adamlarımızdandır.

Bu çalışmada tartışma metodu ve münâzaranın günümüz öğretim metodları arasındaki yeri ve Osmanlı medreselerinde bir ilim olarak değerlendirilmesi incelenmiştir. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa’nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi

verildikten sonra, onun *Âdâb-ı Sedâd min İlmî'l-âdâb* adlı eseri günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Ek olarak Âdâb-ı Sedâd'ın aslının bir kopyası verilmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Nesibe Feyza BÜYÜKDİNÇ
Field : Theology
Programme : The Department of primary Education of Religion and Moral Science
Supervisor : Prof.Dr. M. Faruk BAYRAKTAR
Degree Awarded and Date : Master – Temmuz 2007
Keyword : munâzara, âdâb, method of discussion, Ottoman colleges, Ahmad Cavdat Pasha, Âdâb-ı Sadâd.

ABSTRACT

MUNÂZARA AS A TEACHING METHOD IN OTTOMAN COLLEGES AND AHMAD CAVDAT PASHA'S WORK NAMED ÂDÂB-I SADÂD

Methods used in the process of education and learning are very important to reach to aims of the process by the easiest way. In modern times, important changes have happened in teaching methods in the paralel of developments in knowledge and communication technologies. But there are some teaching methods which are alive from the past to the present. The method of discussion namely “munâzara” is one of these methods. Munâzara which is also adviced in modern times especially for an effective teaching was the name of an independent science on the rules of discussion (âdâb) in Ottoman times and was taught regularly at colleges.

Ahmad Cavdat Pasha is one of our important statesmen who lived during the last Ottoman period and wrote a book about the ways and rules discussion, named *Âdâb-ı Sadâd min Ilm al-Âdâb*.

In this work, we aim to study the place of the method of discussion and Munâzara among modern teaching methods and also to deal with the Munâzara as a religious science in Ottoman colleges. After giving some knowledge about the life and works of Ahmad Cavdat Pasha, the work endures with the translation of his book *Âdâb-ı Sadâd* in to daily Turkish. A copy of the original book is given as an appendix in the end of the work.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada, bir öğretim metodu olarak tartışma usûlu ve münâzaranın günümüz öğretim metodları arasındaki yeri ve bir ilim olarak Osmanlı medreselerinde yer alması incelenecektir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın talebelik yılları, Dârulmuallimîn müdürlüğü ve Maârif nâzırlığı ile ilgili verdiği bilgiler, bizleri son dönem Osmanlı medreseleri hakkında oldukça aydınlatmaktadır. Bu sebeple Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı, eserleri ve özellikle tartışma âdâbı ve kurallarını konu alan *Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-âdâb* adlı eseri tezimizde ikinci bölüm olarak alınmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bir milletin tarihi ve kültürel birikimi o milleti millet yapan en önemli unsurlardandır. Bu birikimlerine hakkıyla sahip çıkabilen milletler, ayaklarını sağlam yere basarak geleceğe atılım yapabilirler. Bu birikime sahip çıkmak adına mazi hayranlığı ile çağın gelişmelerine kapıları kapamak, çağın gerisinde kalmaya sebep olacağı gibi, tam tersi çağdaş olabilmek adına geçmişi tamamen yok saymak, sağlam temellere dayanmadan ayağa kalkmaya çalışmak da geleceği yakalayamamak tehlikesini doğurur. Halbuki olması gereken, maziye de atıya de düşman olmadan geçmişle gelecek arasında şimdiki zamanda bir köprü oluşturabilmektir.

Eğitim ve öğretimde geçmişle bugün arasında bir köprü kurabilmek ve geçmişi daha iyi değerlendirebilmek, bugüne ışık tutacak kültür ve birikimimizden faydalanmak açısından örnek olabilmesi için böyle bir konuyu çalışmayı tercih ettik. Bununla birlikte, ezberci eğitim sistemi ile eleştirilen, aynı zamanda kültürümüzün bir parçası olan Osmanlı medreselerinde kullanılan öğretim metodlarının zannedildiğinin aksine taktır, ezber ve tekrarla sınırlı olmadığını, tartışma metodunun da çok canlı olarak kullanıldığını araştırıp ortaya koymak istedik. Tartışma metodunun bir çeşidi olan münazara konusunu da Osmanlı medreselerinde müstakil bir ilim ve ders olması hasebiyle tercih ettik.

1.3. Araştırmanın Önemi

İnsanlık tarihi özellikle bilgi ve iletişim teknolojisinin çok hızlı değiştiği ve ilerlediği yeni bir yüzyıla girmiştir. İletişim alanındaki bu gelişmeler ve beraberinde getirdiği küreselleşme toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yönden birbirlerini etkilemelerini de daha kolay ve hızlı hale getirmiştir. Bu değişimin insanlığa yararlı olacak şekilde olumlu yönde bir gelişme olabilmesi, kültürler arası etkileşimin her bir kültürü yok etmemek üzere sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi ancak sağlam bir eğitimle mümkündür.

Bu hızlı değişime ayak uydurabilmek için eğitim ve öğretimde de yeni yaklaşımlar ve arayışlar kaçınılmaz olmuştur. Bütün bu değişim ve arayışların karşısında toplumların ve hatta her ferдин kimliği olan kendi kültürü ile küresel gelişmeler arasında uyumu sağlamak da eğitimin amaçları arasındadır.

21. yüzyılda eğitim sistemindeki yeni yaklaşımlarla hedeflenen, öğrenci merkezli ve öğretmen ve öğrencinin aktif olarak katıldığı bir öğretim etkinliği ve bu öğretim etkinliği içerisinde kendine güvenen, kendini ifade edebilen, başkalarının düşüncelerine saygılı, düşünen, sorgulayan, olaylara eleştirel gözle bakabilen, araştırmacı ve üretici bir birey yetiştirebilmektir. Böyle bir eğitim, teorik bilgileri öğretmek değil ancak eğitim süreci içerisinde yaşayarak ve yaşatarak verilebilir. Bunu sağlamanın en uygun yolu da öğretim sürecinde kullanılan metodlardır.

Günümüzde eğitim bilimleri içerisindeki öğretim metodları arasında yer alan tartışma metodu ve münâzara yukarıda belirttiğimiz eğitimin hedeflerinin hemen hepsini içine alan bir öğretim metodudur. Tartışma metodu, tartışma ve münâzara konusunun belirlenmesinde öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarının dikkate alınması ile öğrenci merkezli, tüm sınıfın katılımının sağlandığı bir tartışma ortamı ile aktif bir öğretim metodudur. Tartışma kuralları ve âdâbı ise eğitim sürecinde bireye kazandırılmak istenen yetenekleri içine almaktadır.

Bugün bizim öğretim metodları arasında ele aldığımız münâzara ve âdâbı, ezberci eğitim sistemiyle eleştirdiğimiz Osmanlı medreselerinde bir üst derecedeki derslerin işlenişine hazırlık olması bakımından müstakil bir ders olarak okutulmuştur.

Eğitim tarihimizde müstakil bir ilim ve ders olarak yer alan tartışma ve münâzara metodunu bugünkü eğitim sistemimiz içerisinde canlı olarak kullanırken bu tarihsel birikimimizle birleştirebilmek kültürümüzü aktarmada önemlidir. Çalışmamızın buna bir örnek olmasını ve katkı sağlamasını umut ediyoruz.

Ahmet Cevdet Paşa, Tanzimat dönemi, Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde yaşamış, yıkılmaya doğru giden bir devleti kurtarmak için çaba sarfetmiş önemli ilim adamlarımızdandır. Devletin medeniyet seviyesine ulaşmasının eğitimle mümkün olabileceğine inanmış ve bu yolda önemli çalışmalar yapmıştır. Bütün bu çalışmalarında kendi kültürüne bağlı kalarak yeni gelişmeleri de takip etmiş ve ikisi arasında uyumlu bir geçiş için çaba harcamıştır. Onun *db-ı Sedâd min İlmi'l-db* adlı eseri de Maârif nâzırlığı sırasında yeni açılan sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere yazdığı, bizim konumuz olan tartışma kuralları ve adabından bahseden bir eserdir.

1.4. Araştırmada Kullanılan Metod

Araştırmamızın birinci bölümünde ve Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı aktarılırken konu ile ilgili kaynaklar taranmış ve derleme yapılmıştır. İkinci blmde Ahmed Cevdet Paşa'nın *db-ı Sedâd min İlmi'l-db* adlı eseri günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Eserin bütünlüğünü korumak ve yazarın maksadını yansıtılmak için kelime değiştirilmeden aynıyla çevrilmiştir. Sade bir dille yazılmasına rağmen, zaman içerisinde Türkçedeki değişmeler sebebiyle bugün kullanılmayan ve anlaşılması zor olan kelimeler için mini bir sözlük hazırlanmıştır. Ek olarak da eserin aslının bir kopyasını konulmuştur. Eserin aslı ile karşılaştırılmasını kolaylaştırmak amacıyla bugünkü Türkçeye aktarılırken satır aralarındaki rakamlarla eserin aslındaki sayfa numaralarına işaret edilmiştir.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızda tezimizin ana konusu olan münâzaranın içinde yer aldığı tartışma metodu geniş olarak işlenmiştir. Bir yüksek lisans tezi olması hasebiyle konunun sınırlarını genişletmemek için diğer ğretim metodları sadece ismen zikredilmiştir. Ayrıca ğretim metodları ile ilgili geniş bilgi içeren çeşitli, ğretim metodları ve öğretimde planlama ve değerlendirme... vb. isimleriyle pek çok eser mevcuttur.

Münâzara konusu incelenirken bir ders olarak Osmanlı medreselerindeki yeri üzerinde durulmuş, müstakil bir ilim olarak tarihsel sürecine kısaca değinilmiştir. Münâzara âdâbı ve kuralları konusunda Ahmed Cevdet Paşa'nın *Âdâb-ı Sedâd min İlmî'l-âdâb adlı* eseri esas alınmıştır. Münâzara konusunu Osmanlı medreselerinde ve günümüzde bir öğretim metodu olarak kullanılmasını incelediğimiz için münâzara hakkında yazılan eserler yalnızca liste halinde verilmiştir.

2. TARTIŞMA METODU VE MÜNÂZARA

Tartışma metodu, günümüz eğitim bilimleri içerisinde bir öğretim ve öğrenim metodu olarak değerlendirilmektedir. Münâzara ise tartışma metodunun çeşitlerinden biridir. Tartışma metodu ve münâzara bahsine geçmeden önce öğretimde metod ve öğretim metodları ile ilgili kısa bir giriş yerinde olacaktır.

2.1. Öğretimde Metod

Dilimize Fransızcadan geçmiş bir kelime olan metod, yol, yöntem, usul, tarz demektir. Eğitim ve öğretimde metod ise eğitim ve öğretimin sonunda ulaşılmak istenilen hedefi gerçekleştirmek için öğretmenin ve öğrencinin ihtiyacına ve şartlara göre, hedefe en kısa yoldan ulaşmayı sağlayacak, önceden belirlenmiş planlı ve düzenli yoldur.

Hayatın her alanında olduğu gibi öğretmen de okulda yapacağı işte en kolay en kısa yoldan başarıya ulaşmak ister. Bunun yolu da belli bir plana göre ve uygun bir metod kullanarak öğretilmek istenilen konuyu verebilmektir. Öğretmenin bunu yapabilmesi için de yöntem bilgisine ihtiyacı vardır. “Yöntem bilgisinin amacı, yandan çarklı vapuru yeniden icat etmeye kalkışmayı önlemektir. İnsan var olan bir şeyi yeniden bulmaya uğraşmamalıdır. Eğer bir öğretmen, yöntemler hakkında gerekli bilgiye sahip değilse, sınıfta dersini nasıl yapacağını, öğrenciye nasıl davranacağını bilmiyorsa, bunları, yapacağı denemelerle yıllar sonra öğrenecektir. Bir öğretmenin on yıl çalıştıktan sonra bulabileceği bir öğretim yöntemini yüzlerce yıl önce tecrübelerle dayanarak eğitimciler ortaya koymuş olabilirler.”¹

Her öğretim metodu her konu için uygun olmaz. Öğretimde öğrencinin konuyu en kolay ve rahat şekilde öğrenebilmesi için konuya uygun metodları öğretmen seçebilmelidir. Hatta günümüzde etkin bir öğretim için birden fazla yöntemle konuyu anlatmak artık bir zorunluluk olmuştur. Bilgi edinme yollarının hızla geliştiği ve çeşitlendiği bu iletişim çağında hiçbir ders için hiçbir öğretim metodu tek başına yeterli değildir. Öğretmen konunun en iyi şekilde öğrenilmesini sağlayacak yöntemi belirledikten sonra ders esnasında sınıftan aldığı izlenimlere, çevre koşullarına ve imkânlarına göre kendi

---

¹ M. Zeki Aydın, Din Öğretiminde Yöntemler, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 47

yeteneklerini ve çabalarını da katarak değişikliklere gidebilmeli, yöntem zenginliği ile dersi aktif hale getirebilmelidir. Öğretimde seçilen metoda ve konuya uygun alet ve araçların kullanılması da çok önemlidir. Bu alet ve araçlar öğretim metodunun tamamlayıcısıdır.²

Modern metodların bazıları öğretmen ile öğrencilerin etkinliklere birlikte katılmasıyla yetinmemekte, öğretmenlerin de meslektaşlarıyla bir iletişim ortamı içerisine girmesini gerektirmektedir. Örneğin, ekiple öğretim metodunda bir grup öğretmen, öğrencilerin öğretim sorumluluklarını birlikte paylaşmaktadır. Böylece öğrenciler birden çok öğretmenin görüşünü alarak konu hakkında derinlemesine bir bakış açısı geliştirmektedir. Diğer yandan öğretmenler de kendi meslektaşlarının fikir ve öğretim biçimlerinden haberdar olma ve faydalanma imkânı bulmuş olmaktadır.³

Etkin bir öğretim için öğretmenin sınıf içinde tüm iletişime açık olması gerekmektedir. Öğretmen-öğretmen, öğretmen-öğrenci etkileşimi yanında öğrenci-öğrenci etkileşimine de zemin hazırlamalıdır. Örneğin grup tartışmaları, örnek olay incelemeleri, problem çözme gibi metodlar öğretmen ve öğrencilere bu imkânı sağlaması açısından son derece önemlidir.⁴

Sonuçta konuya göre belirlenen iyi bir metod uygun araçlarla zamandan, paradan, emekten ve enerjiden tasarruf ve yüksek verim sağlar.⁵

Metod seçilirken göz önünde bulundurulması gereken noktalar şunlardır⁶:

- Öğrenci grubunun büyüklüğü
- Dersin veya konunun özelliği
- Zaman ve fiziksel imkanlar

---

² Beyza Bilgin, Mualla Selçuk, Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri, Ankara 1999, s. 117.

³ Leyla Küçükahmet, Öğretimde Planlama ve Değerlendirme, Ankara 2005, s. 51.

⁴ Küçükahmet, s. 51.

⁵ Abdurrahman Dodurgalı, Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler, MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 285

⁶ Küçükahmet, s. 52-53. Bilgin ve Selçuk, s. 118

- Maliyet
- Öğretmenin metodu kullanabilmesi
- Öğrencilere kazandırılmak istenen hedef davranışlar

Etkili öğretimde metod zenginliğine gitmenin gerekliliğini daha önce vurgulamıştık. Bunun için öğretmenin uygulayabileceği metod sayısı sınırsızdır. Her öğretmen kendi yeteneklerini ve kendi geliştirdiği metodları da katarak dersi en üst düzeyde verimli hale getirecek istediği metodu ya da metodları kullanabilir. Bununla birlikte öğretim metodları adı altında zikredilen ve kullanımı en yaygın olan metodlardan bazıları şunlardır:

1. Anlatım (Takrir) Metodu
2. Soru-Cevap Metodu
3. Problem Çözme Metodu
4. Gösteri (Demostrasyon) Metodu
5. Rol Oynama ve Drama Metodu
6. Gözlem Gezisi Metodu
7. Bilgisayarla Öğretim Metodu
8. Tartışma Metodu
9. Örnek Olay İncelemesi Metodu
10. Global Düşünme Yaklaşımı
11. Benzetişim Metodu
12. İş Başında Eğitim
13. Ekiple Öğretim
14. Programlı Öğretim (Bireysel Öğretim Metodu)
15. Mikro Öğretim
16. Grup Çalışması Metodu

2.2. Tartışma Metodu

2.2.1. Kapsamı

Tartışma metodu, öğretmen ve öğrencilerin bir konu ya da sorun üzerinde birlikte çalışarak ve görüşlerini açıklayarak mümkün olan çözüm yollarını aramalarını içeren bir öğretim ve öğrenme metodudur. Bu methoda esas olan tüm grubun etkinliğe katılmasıdır. Tartışma metodunun amacı, ele alınan konu ile ilgili olarak öğrencileri düşündürmek, bilgi toplamalarını sağlamak, fikirlerini ve çözüm önerilerini almak ve karşılıklı bilgi alışverişi ile konuyu farklı yönleri ile değerlendirebilmektir.⁷

Tartışma metodu, hiçbir ön hazırlık ve bilgilendirme olmaksızın rastgele uygulanan bir metod değildir. Öğrencilerin ön hazırlığı olmasa da ya konu, onların önceki bilgi ve tecrübelerine dayanarak fikir üretebilecekleri bir konudur veya öğretmen tartışmadan önce o konu ile ve dersin hedefleri ile ilgili öğrencileri bilgilendirmesi gerekir. Çünkü tartışma metodu, tüm sınıfın öğretim ve öğrenim etkinliğine katılmasını hedefleyen aktif bir methoddur.

Tartışma, bireylerin öğrenme ve öğretim sürecine etkin katılımlarını, etkili iletişim kurma becerilerini ve olayları gözden geçirip birlikte sonuca ulaşmalarını sağlayıcı bir methoddur. Bu metod, öğretmen merkezli olmadığından tartışmanın başarısı ve istenilen hedefe ulaşma, büyük ölçüde grup üyelerinin seviyesine ve aralarında kurulan iletişimin niteliğine bağlıdır.⁸

Tartışma metodu, diğer öğretim metodlarından pek çoğu ile birleştirilebilir. Örneğin grup çalışmasında önce konuyu incelemiş olan öğrenciler sunumlarını yaptıktan sonra aralarında tartışır, sonra onları dinleyen öğrenciler de tartışmaya katılırlar.

2.2.2. Tartışma Metodunun Faydaları

Tartışma metodunun öğretmen ve öğrenci için faydaları aşağıdaki gibi sıralanabilir:⁹

---

⁷ Küçükahmet, s. 74, Bilgin ve Seçuk, s. 137

⁸ Aydın, s. 113

⁹ Aydın, s. 114, Küçükahmet, s. 78, Bilgin ve Seçuk, s. 139

- a. Öğrencilerde düşünme, konuşma ve sorun çözme yeteneği gelişir.
- b. Tartışma metodu, öğrencileri, öğrendikleri bilgileri sorgulama, konular üzerinde düşünme ve araştırmaya iten bir metoddur.
- c. Öğrencilerin aktif olduğu bir metod olduğundan öğrenilenlerin içselleştirilmesine yardımcı olur.
- d. Öğrenciler, kendi fikirlerini söylemeyi, başkalarının fikirlerini dinlemeyi, bu fikirler kendilerinininkine uymasa bile saygılı davranmayı öğrenirler. Duygularını kontrol edebilme yetisi kazanırlar. Böylece toplumsallaşma eğitimi de yapılmış olur.
- e. Öğrenciler, kendi görüşleri üzerindeki eleştiri ve değerlendirmeleri görerek fikirlerinin geçerliliğini denemiş olurlar.
- f. Öğrenciler, konuyu değişik açılardan görürler, yeni bakış açıları geliştirirler.
- g. Öğrenciler, kendi kendilerini kontrol etme ve planlı iş yapma alışkanlığı kazanırlar.
- h. Grup çalışmaları sayesinde öğretmen, öğrencilerini daha iyi tanıyabilir.
- i. Öğretmenin, konunun öğrenciler tarafından nasıl kavrandığını görmesine ve düzeltmeler yapmasına imkân sağlar.
- j. Öğrencilere beraber çalışma, birlikte bir işi başarma, arkadaşlarla geçinme, toplu olarak bir işin sorumluluğunu alma gibi davranışların kazandırılmasına imkân verir. Grup çalışması, öğrenciye bir sorumluluk yüklemektedir.
- k. Öğrenciler, yaratıcılıklarını ve becerilerini gösterme fırsatını elde ederler.
- l. Genel olarak tüm öğrencileri, özellikle de çekingen ve pasif olanları cesaretlendiren ve kendilerine güvenlerini sağlayan bir metoddur.
- m. Öğrenciler, bir gruba lider veya üye olma zevkini tadarlar.

2.2.3. Tartışma Metodunun Yetersiz Yönleri

Tartışma metodunun yukarıda saydığımız faydaları ile birlikte özellikle öğretmenler için zorlayıcı bir takım yetersizlikleri de vardır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:¹⁰

- a. Tartışma metodu, özellikle anlatım metodu ile karşılaştırıldığında daha fazla hazırlık ve zaman gerektirir. Öğretmenin programını aksatabilir.
- b. Sınıf disiplinini sağlamak zordur.
- c. Özellikle plansız ve hazırlıksız yapıldığında konunun uzaması ve konu dışına sapmalar olabilir. Bu da zamanın boşa gitmesine sebep olur.
- d. Çok kalabalık sınıflarda uygulanması zordur.
- e. Bir ders süresi içinde bitirmek zor olabilir.
- f. Kendini kontrol edemeyen, eleştiriye kabul edemeyen öğrenciler tartışmayı kişisel münakaşalara dönüştürebilirler.
- g. Bazı öğrenciler bu tür etkinliklere katılmak istemeyebilirler.

2.2.4. Tartışma Metodunu Etkili Kullanım İçin Bazı Rehber İlkeler

Bir öğretim etkinliğinde tartışma metodunu kullanırken en üst düzeyde verim alabilmek için uyulması gereken ilkeler şunlardır:¹¹

- a. Tartışılacak konu ve tartışma biçimini öğrenciler ve öğretmen birlikte belirlemelidir.
- b. Ele alınan konunun hedef-davranış düzeyi kavrama ve analiz düzeyinde olmalıdır.

---

¹⁰ Aydın, s. 115, Hasan Yılmaz, Ali Murat Sünbül, Öğretimde Planlama ve Değerlendirme, Konya 2003, s. 176, Küçükahmet, s. 79

¹¹ Mustafa Öcal, Temel Eğitim ve Orta Öğretimde Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, TDV. Yayın Matbaacılık, Ankara 1991, s. 257-258, Aydın, s. 115-116, Yılmaz ve Sünbül, s. 175

- c. İlgili ve ihtiyaçlara cevap verecek konular seçilmelidir.
- d. Belli bir plan dâhilinde iyi bir ön hazırlık yapılmasına ve çalışmaların yönetimine özen gösterilmesi gerekir.
- e. Tartışmanın mutlaka bir amacı olmalı ve bu amaç daima göz önünde bulundurulmalıdır. Tartışma öncesi hazırlık döneminde ve tartışma esnasında öğrencilere hazır yönergeler vermek, tartışmanın amacına ulaşmasını ve başka yönlere kaymamasını sağlayacaktır.
- f. Sınıf mevcuduna göre tartışma biçimi belirlenmelidir. Öğrenci sayısının az olduğu sınıflarda tüm öğrencilerin katılabileceği büyük grup tartışmaları, kalabalık sınıflarda küçük gruplarla uygulanabilecek tartışma biçimleri seçilebilir. Çok sayıda öğrencinin katılımını sağlayabilmek için farklı farklı ilgi grupları, seviye grupları ve görev kümeleri oluşturulabilir.
- g. Uygulanacak tartışma biçimi, kuralları ve adabı öğrencilere açıklanmalıdır.
- h. Tartışma metodunda olması gereken karşılıklı etkileşimin tam gerçekleşebilmesi için öğrencilerin sınıf içerisindeki oturma düzeni, tümünün tartışmayı izlemelerine, birbirlerini görmelerine ve tartışmaya katılmalarına uygun olmalıdır. Bunun için sınıfın U şeklinde veya karşılıklı düzenlenmesi uygun olabilir.
- i. Zaman, konunun özelliğine ve sınıf mevcuduna göre öğrencilerin görüş ve düşüncelerini açıklamalarına ve tartışmanın sonunda bir karara varılmasına yetecek şekilde ayarlanmalıdır.
- j. Tartışma öncesinde kısa bir ön sunum tüm öğrencilerin tartışmaya katılmalarını artırabilir.
- k. Büyük grup tartışmasının dışındaki tartışma şekillerinde tartışma grupları mümkün olduğu kadar küçük tutulmalıdır. Kalabalık sınıflarda tüm öğrencilerin gruplara katılımını sağlayabilmek için farklı görevlerle gruba yardımcı olacak alt gruplar oluşturulabilir.

l. Grup oluşturulurken üyelerin birbirine uyumlu olmasına, grup liderlerinin sorumluluklarını taşıyabilecek ve diğerlerini idare edebilecek özellikte olmasına dikkat edilmelidir.

m. Grup çalışmalarının kontrol ve değerlendirmesine özen gösterilmelidir. Eksikleri tamamlamak, sonuçları birbirine bağlamak ve önemli noktalara dikkat çekmek öğretmenin görevidir.

n. İşbirliği içerisinde çalışmanın önemi üzerinde durulmalı, öğrenciler birlikte çalışmaya ve çalışmalara aktif olarak katılmaya teşvik edilmelidir.

o. Tartışmanın yönetimine özen gösterilmeli, konunun dağılmasına ve öğrenciler arasındaki gereksiz atışmalara izin verilmemelidir.

p. Tartışma esnasında ve sonunda elde edilen bilgiler öğretmen tarafından özetlenmeli ve önemli noktalar tahtaya yazılarak öğrencilerin bunlara dikkati çekilmiştir.

q. Tartışmanın sonunda belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılmadığını ve yetersizlikleri belirlemek amacıyla değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Elde edilecek sonuçlar, ileride düzenlenecek tartışmaların daha iyi yapılması ve gerekli tedbirlerin alınması için önemlidir.

r. Öğrenciler, tartışma usulunu öğrendikçe ve tecrübe kazandıkça tartışmanın değeri artacaktır. Bu konuda öğrencilerin kendi kendilerini değerlendirebilmeleri için, tartışmanın teyp ya da videoya kaydedilerek tekrar gruba dinletilmesi eğitici olabilir.

2.2.5. Tartışma Metodunun Çeşitleri

Tartışma metodunun çok değişik şekilleri vardır. Bunlardan en yaygın olarak kullanılanları şunlardır;

2.2.5.1. Büyük Grup Tartışması

Bu metotta öğretmen tüm sınıfın katıldığı bir tartışma ortamında konuyu işler, öğretmen tartışmayı yürütür, zaman zaman ortaya atılan fikirleri özetler, değerlendirme-

lere yardım eder. Tartışma metodunu, soru-cevap metodundan ayırmak gerekir. Şöyle ki, soru-cevap yönteminde genelde öğretmen ve öğrenciler arasında bir etkileşim vardır. Tartışma yönteminde ise hem öğretmen-öğrenci hem de öğrenci-öğrenci arasında dinamik bir fikir alış verişi vardır.¹²

Sınıf mevcudunun az olduğu sınıflarda büyük grup tartışması yapmak daha kolaydır. Kalabalık sınıflarda tartışmayı kontrollü bir şekilde yürütmek ve dersin amaçlarını gerçekleştirmek mümkün olmayabilir.¹³

Büyük grup tartışması, pek çok öğretim metodu ile birleştirilerek veya onların sonuna eklenerek uygulanabilecek bir methodur. Bazen dersin işlenişi esnasında ortaya çıkan bir sorun veya bir ifade tartışmanın başlaması için uygun bir ortam hazırlayabilir. Dolayısıyla büyük grup tartışması ön hazırlıksız da uygulanabilir.

2.2.5.2. Küçük Grup Tartışması

Sınıf mevcudunun fazla olduğu durumlarda sınıfın birkaç küçük gruba bölünerek gruplar arası bir tartışma methodudur. Oluşturulan grupların üye sayısı sınıfın durumuna göre ayarlanabilir. Ancak gruptaki öğrenci sayısı 4 ya da daha az olduğu zaman grup olarak tartışma yerine öğrenciler arasında eşleşmeler ve kişisel münakaşalar olabilir. Gruptaki öğrenci sayısı 12'den fazla olduğu zaman ise gruptaki tüm üyelerin etkinliklere katılımı azalmaktadır. Baskın olan öğrenciler öne çıkarken grubun çoğunluğu pasif ve dinleyici durumunda kalmaktadır. Dolayısıyla öğrencilerin durumuna göre 5-12 arasında değişen küçük gruplar oluşturmak daha etkili olacaktır. Öğrencilerin grup içindeki etkinliklerini artırmak için bir tartışma değerlendirme formu veya bir yoklama listesi hazırlanabilir.¹⁴

2.2.5.3. Forum

Özel bir tartışma şeklidir. Bu methodda sınıf içinde oluşturulacak küçük bir grup öğrenci diğer öğrencilere bilgi verirler. Bunun için bu tartışma şeklinde ön hazırlık bü-

---

¹² Bilgin ve Selçuk, s. 137.

¹³ Yılmaz ve Sünbül, s. 182. Aydın, s. 119

¹⁴ Yılmaz ve Sünbül, s. 178.

yük önem taşır. Bir diğer önemli husus grup liderlerinin görevleridir. Çünkü lider tartışmayı yönetir, her bir kişinin konuşma süresini belirler ve gerekirse bu süreleri uzatıp kısaltabilir, hatta konuyu da sınırlandırabilir. Sununun sonunda dinleyiciler konuşmacılara konuya ilişkin sorular yöneltirler. Oturum sonunda ele alınan konuya ilişkin kararlar alınır, önemli noktalar ve ilginç görüşler tekrar edilir ve tartışmanın bir özeti yapılır.¹⁵

2.2.5.4. Panel

Bu metotta oluşturulan bir grubun üyeleri belli bir konu ya da sorun üzerinde araştırma yaparlar ve bu ön hazırlıktan yararlanarak görüşlerini sırayla açıklarlar. Amaç gerçeği bulmak ya da bir karara varmak değil, bir sorunu çeşitli boyutlarıyla ortaya koymak, çeşitli eğilim ve görüşleri açıklamaktır. Bu yönüyle forumdan ayrılır. Genellikle öğretmen veya üyelerden birisi başkan olur; başkan, konuyu ve üyeleri sınıfa tanıtır, konuşmacılara sırayla ve eşit sürelerle konuşma fırsatı verir. Başkan zaman zaman kendi görüşlerini de söyleyebilir, konuşulanların özetini yapar ve sonunda dinleyicilerin sorularını alır.¹⁶

2.2.5.5. Seminer

Yüksek öğretimde sıklıkla kullanılan bu yöntem değişik biçimlerde uygulanmaktadır. En yaygın kullanım biçimi ise yazılı bir tez ya da çalışma üzerinde grupça tartışılmasıdır. Üzerinde görüşülecek yazılı materyal bir kişi ya da grup tarafından hazırlanarak iki-üç hafta önceden sınıfa dağıtılır. Böylece tüm sınıf çalışmanın üzerinde inceleme yapma imkânına kavuşurlar. Daha sonra semineri hazırlayan kişi veya grup önce konunun bir sunumunu yapar ve sonra tüm sınıfın katılımıyla konu tartışılır.¹⁷

2.2.5.6. Proje Çalışması (İlgi Merkezleri Grupları)

Bu tartışma tekniğinde önce sınıfla birlikte proje konuları belirlenir. Bu konular içinden öğrenciler ilgi duydukları konulara göre gruplar oluştururlar. Daha sonra grup üyeleri değişik yönleri ile konuyu araştırmak üzere bölümlere ayırırlar. Her

---

¹⁵ Yılmaz ve Sünbül, s. 201.

¹⁶ Bilgin ve Selçuk, s. 139.

¹⁷ Küçükahmet, s. 76.

üye yeteneğine ve ilgisine göre konunun bir bölümünü alarak sunum için hazırlanır. Bu çalışmada üyeler konunun kapsamı içinde olmak şartıyla her türlü etkinliği bağımsız olarak gösterebilirler. Hazırlanan proje sunumundan sonra ulaşılan sonuç açıklanır. Proje çalışmaları sonuçları mutlaka bir proje sonuç raporuna bağlanmalıdır.

2.2.5.7. Vızıltı Grupları

Bizz grup olarak da bilinen vızıltı grupları çeşitli şekillerde oluşturulabilir. Örneğin; “vızıltı 22” de iki öğrenci bir konu üzerinde ikişer dakika konuşur. “Vızıltı 66” da ise altı öğrenci aynı konu üzerinde altışar dakika tartışır. Vızıltı gruplarında önemli olan belli bir öğrencinin belirli bir süre bir konu üzerinde tartışması ve sonunda varılan kararların açıklanmasıdır. Bu tür grup tartışması 4’le 36 dakika arasında sürebileceği için vızıltı gruplarına ‘kısa süreli tartışma grupları’ da denilmektedir. Bu tartışma şekline J. Donald Philips Michigan tarafından geliştirilmiş olduğu için Philips 66 ismi de verilmiştir.¹⁸

2.2.5.8. Fikir Taraması

Beyin fırtınası olarak da bilinen bu tartışma şeklinde 5 ile 12 kişi arasında değişen gruplar belli bir konu üzerinde 5-10 dakika tartışırlar. Burada önemli olan husus çok sayıda fikir üretmek ve soruna değişik açılardan çözümler getirmektir. Ortaya çıkan fikirler iyi-kötü doğru-yanlış olarak değerlendirilmez. Herkes konuya ve amaca uygun olmak üzere düşündüğünü söyleyebilir. Grup başkanı konuyu veya sorunu tanıttıktan sonra diğer öğrenciler o konuda akıllarına gelen tüm düşünceleri sıralarlar. Grup içinden not tutan bir öğrenci bütün fikirleri kaydeder. Sürenin sonunda bu fikirler öğretmenin yönetiminde sınıf içinde tartışılarak değerlendirilir.

Hiçbir ön hazırlık ve araç-gereç gerektirmeyen, öğrencilerin aktif olduğu ve konulara değişik açılardan bakarak düşünmeyi ve fikir üretmeyi sağlayan etkin bir metoddur.¹⁹

---

¹⁸ Küçükahmet, s. 77.

¹⁹ Yılmaz ve Sünbül, s. 194. Aydın, s. 122-123

2.2.5.9. Altı Düşünce Şapkası²⁰

Edward de Bono tarafından geliştirilen bu metodun özelliği öğrencilerin bir problemi çözme konusundaki düşünce ve önerilerini şapkaların rengine göre şekillendirmeleridir. 6 düşünce şapkası tekniğinde iki önemli husus vardır. Birinci husus; düşünmenin en büyük düşmanı karmaşıklaktır. Sade bir düşünce daha etkilidir. O halde düşünme faaliyetinin sadeleştirilmesi gerekir. 6 düşünce şapkası aracılığıyla öğrenciler duygularının, mantığının, bilgisinin, yaratıcılığının hepsine aynı anda dikkat etmek yerine, onlara tek tek yer verme imkânına kavuşurlar. İkinci önemli husus, değişik düşünme biçimlerine istendiği anda geçiş yapabilmesidir.

Bu metotta kullanılan şapkaların özellikleri şöyledir:

1- Beyaz şapka: Beyaz renk tarafsızlığı ve objektifliği anlatır. Açık ve tarafsız ol demektir.

2- Kırmızı şapka: Kırmızı öfke, tutku ve duyguyu çağırır. Duygusal tepkilerini açıkla demektir.

3- Siyah şapka: Karamsarlık ve olumsuzlukları çağırır. Tehlikeleri bil demektir.

4- Sarı şapka: Sarı renk güneşi çağırır, aydınlıktır, olumluluktur. Avantajları ve faydalarını sırala demektir.

5- Yeşil şapka: yeşil renk çimen, bitki ve bereketi akla getirir. Yeni fikirler ve yaratıcılığını kullan demektir.

6- Mavi şapka: Mavi her şeyin üstündeki gökyüzünün rengidir. Mavi tarafsızlığı, sakinliği ve hakim olmayı akla getirir. Sonuçları toparla çözümlerini öner demektir.

---

²⁰ Küçükahmet, s. 82. Aydın, s. 135

2.2.5.10. Altı Uygulama Ayakkabısı²¹

Grupla tartışma yöntemlerinden 6 düşünce şapkası duygu, düşünce ve bilgilerin paylaşımında kullanılır. Uygulamaların paylaşımında ise kullanılan yöntem 6 uygulama ayakkabısıdır. 6 düşünce şapkasının her seferinde giyilen şapkaya göre davranılır. Oysa karşılaşılan durumlar çoğu kez en az iki tür uygulamayı gerektirir. O durumda yapılacak en iyi şey iki ayağa farklı iki uygulama ayakkabısı giymektir.

Her bir ayakkabının özelliği şöyledir:

1- Lacivert resmi ayakkabı: Lacivert renk üniforma rengidir. Rutin işleri ve resmiyeti çağrıştırır. Rutini uygula demektir.

2- Gri spor ayakkabı: Gri renk sisi, pusu, tam ve net olarak görememeyi çağrıştırır. Bilgi topla ve bu bilgiyi kullan demektir.

3- Kahverengi yürüyüş ayakkabısı: Kahverengi toprağı ve çamuru çağrıştırır yürüyüş ayakkabıları ise zor koşullarda kullanılan sağlam ayakkabılardır. İnisyatiflerden yararlan demektir.

4- Turuncu lastik çizmeler: Turuncu renk tehlikeyi, dikkat çekmeyi ya da uyarıyı çağrıştırır. Tehlikeyi azalt demektir.

5- Pembe ev terliği: Pembe renk sıcaklığı rahatlığı çağrıştırır. Bu uygulama biçimi korumayı, acımayı, insanların duygu ve düşüncelerine karşı hassas olmayı gerektirir.

6- Mor binici çizmeleri: Mor renk yetkiyi çağrıştırır. Binici çizmesi de yine yetki ile ilgilidir. Rolünün gereklerine göre hareket et demektir.

2.2.5.11. Parlamenter Münâzara

Münâzaranın özel bir türüdür. Bu münâzarada sınıf parlamentoya benzetilir. Ele alınan konu iktidar ve muhalefet grubu tarafından tartışılır. Örneğin, 50 dakikalık bir derste parlamenter münâzara yöntemi şöyle uygulanır;²²

---

²¹ Küçükahmet, s. 83.

50 dakikalık ders 3'e ayrılır.

1. Bölümde yalnızca fikir üretilir. Önce başbakan, sonra muhalefet grubun lideri, sonra hükümet grubunun üyesi ve en son muhalefet üyesi konuşur. Bu bölümde konuşmacılara müdahale edilebilir. Soru sorulabilir. Ancak bunun için başkandan söz hakkı almak gerekir. Dinleyiciler fikirleri alkışlarla destekler ya da eleştirirler.

2. Bölümde başkanın yönettiği, isteyen söz alıp konuştuğu bir oturum yapılır.

3. Bölümde ise önce muhalefet grubunun lideri sonra da başbakan konuşmasını yapar.

Bu münâzaranın en çarpıcı yanı münâzara sonunda kazanan ya da kaybedenin olmamasıdır. Bu yöntemde önemli olan farklı görüşlerin tartışılması ve bu tartışmaların demokratik bir biçimde yönetilmesidir.

5.12. Münâzara

İki ekibin, bir konuyu karşıt iki tez halinde ele alarak, dinleyiciler ve bir jüri önünde savunmalarıdır. Toplantı öncesi konuya ilişkin tüm hazırlıklarını tamamlayan öğrenciler kendilerine tanınan süre içinde savundukları görüşün haklılığını göstermek ve diğer tarafın görüşlerini ve fikirlerini çürütmek için karşılıklı konuşurlar. Daha sonra kazanan taraf jüri tarafından açıklanır. Öğretmen isterse münâzaradan sonra konu üzerinde büyük grup tartışması da yapabilir.

Münâzara, bir fikri savunma, söz ustalığı, çabuk cevap verebilme gibi yetenekleri geliştirdiği için öğretmenler tarafından sıklıkla kullanılan bir yöntemdir.

Tartışma metodunun bir çeşidi olarak açıkladığımız münâzara, XIV-XIX. asırlar arasında âdâbı ve kuralları bakımından ayrı bir ilim olarak ele alınmış, Osmanlı medreselerinde de ders olarak okutulmuştur. Şimdi bu yönüyle münâzara bahsini geniş olarak inceleyelim.

---

²² Küçükahmet, s. 75

2.3. Münâzara

Münâzara, genel tartışma kurallarını içeren bir ilim olarak değerlendirilmeden önce özellikle İslam dünyasında tartışma kuralları ile ilgili olarak cedel ve hilâf ilimleri mevcuttu. Ancak bu ilimlerle münâzara arasında konuluş amacı açısından farklılıklar vardı. Bu farkı daha iyi görebilmek için cedel, münâzara ve hilâf kavramlarını içeriğini bilmek gerekir.

2.3.1. Kavramlar

2.3.1.1. Münâzara ve Mübâhase

Sözlükte “bakmak, düşünmek” anlamındaki nazar kökünden türeyen ve karşılıklı olarak bakmak, birlikte düşünmek manasına gelen münâzara kelimesi, terim olarak gerçeğin ortaya çıkarılması için yapılan tartışmaların yöntem ve kurallarını araştırıp belirleyen ilmî disiplini ifade eder.²³ Aynı zamanda birden fazla şahsın gruplaşarak bir konuyu kaynaklarına inerek (delillendirerek) tartıştıkları bir öğrenme metodudur. Bahs kelimesi sözlükte, “toprağı kazıp bir şeyi aramak, sorup araştırmak, gerçeği ortaya çıkarmak için çaba sarf etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Mübâhase ise, “karşılıklı arama, karşılıklı çaba sarf etme” anlamlarında kullanılmaktadır. Buna göre mubâhase ve münâzara kavramlarının müteradif olduklarını söylemek mümkündür.

Kur’an’da münâzara kelimesi geçmemekle birlikte nazar kökünden türeyen bazı fiillerle düşünmenin temel bilgi kaynakları arasında yer aldığına dikkat çekilmiş, fikri tartışma ise cedel kavramı ile ifade edilmiştir. Kur’an-ı Kerimde “Ehli Kitaptan düşmanlıkta ileri gidenler müstesna olmak üzere onlarla en güzel şekilde tartışın...”²⁴

“Ey Muhammed! Allah’ın yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et. Onlarla en güzel şekilde tartış.”²⁵ ayetleriyle tartışma metodu bizzat emredilmiş, tartışmaların en güzel şekilde yapılması istenmiştir. “Muhatabın amacını hedefinden saptırma, ileri sürmediği bir görüşü isnat edip onu mağlup etmeye çalışmak, muârizin kişiliğini küçük düşürücü tavırlar takınmak, kesin delile dayanmadan cedeğe girişmek, gerçeğin ortaya

---

²³Yusuf Şevki Yavuz, Kur’an-ı Kerim’de Tefekkür ve Tartışma Metodu, Bursa 1983, s. 5

²⁴ Kur’an, Ankebut 29/46

²⁵ Kur’an, Nahl 16/125

çıkmasından sonra tartışmayı sürdürmek, hakkı batıl ve batılı hak diye göstermeye çalışmak gibi ilmî ve ahlakî nitelikler taşımayan tartışmalar yerilmiştir. Kur'an-ı Kerim peygamberlerle kavimleri arasında geçen tartışmaları da aktarmaktadır. Bu tartışmalarda bir fikrin doğruluğunu kanıtlama veya yanlışlığını gösterme şeklindeki metotlar kullanılmıştır. Bir düşüncenin doğruluğunu ortaya koymak için gözlem ve deney, kıyas ve karşılaştırma yöntemlerinden faydalanılır. Düşüncenin yanlışlığını göstermek için de her şeyden önce iddiaya karşılık delil talep etme, iddianın doğruluğuna dair kanıt isteme, iddianın ve gereğinin gerçekle çeliştiğini gösterme, ihtimalleri göz önünde bulundurup tartışmaya açma, muarızı şüpheye düşürme, soru-cevap yoluyla ileri sürülen görüşü çürütme, kararlı bir tavır takınıp kesin bir ifade kullanma, muhatabın samimiyetsizliğini ve dolayısıyla haksızlığını ortaya koymak amacıyla sahte davranış içinde bulunan tarafa müştereken beddua etme, darbimesel ve kıssalar zikretme gibi yöntemlere başvurulur.²⁶ Hz. İbrahim ve Nemrut arasında geçen tartışma bunun için güzel bir örnektir.

Kur'an'ın eğittiği Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayatında da “onlarla en güzel şekilde tartış” emri doğrultusunda gerek gayr-i müslimlere dini tebliğ ederken gerekse Müslümanlara dini hükümleri öğretirken bu güzel tartışma şekillerini görmek mümkündür. Ashab'dan günümüze kadar bütün İslam alimleri bu metodu yine kendi kültür ve çevre şartları içerisinde kullanmışlardır.

Siyah bir çocuk doğurması üzerine karısından şüphelenen bir bedevî ile Hz. Muhammed arasında geçen tartışma, bu konuya iyi bir misal teşkil eder:

Adam: Ya Rasulallah, karım bir siyah çocuk doğurdu.

Hz. Muhammed: Develerin var mı?

Adam: Evet.

Hz. Muhammed: Renkleri nedir?

Adam: Kırmızıdır.

---

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, s. 118-182.

Hz. Muhammed: İçlerinde alaca renklileri var mı?

Adam: Evet, vardır.

Hz. Muhammed: Niçin böyle olmuştur?

Adam: Irkına çekmiş olabilir.

Hz. Muhammed: Tıpkı develerde olduğu gibi, çocuk da dedelerine çekmiş olabilir.²⁷

Burada da görüldüğü gibi Hz. Muhammed'in tartışmalarında kaba sözler yoktur. Ayıplama, alay, eğlenme, muârizi küçük görme gibi davranışlar da yoktur.

Münâzara ilmi, ilimler hiyerarşisinde aklî ilimler içerisinde yer alır. Özellikle mantık ilminin tasdikât kısmının kıyas ve delil konusu aynı zamanda tartışma kurallarını ve âdâbını belirleyen münâzara ilminin de konusudur. Çünkü tartışmada hatadan korunmak, tartışmacının bütün delil türlerini ve delilin iddia için uygun olup olmadığını bilmesine bağlıdır. Ayrıca, münâzara ilmi, tartışma tekniklerini içine alan diğer ilimlere de genel ilkelerini veren ve onları içeren genel bir tartışma metodolojisi olmuştur.

2.3.1.2. Cedel

Cedel kelimesi sözlükte, “îpi sağlamca bükmek, birini sert bir yere düşürmek, düşmanlık ve tartışmada çetin olmak, delile delille karşılık vermek, bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak ve” gibi anlamlara gelen cedel kelimesi, Latince “*dialectica*” sözcüğünün Arapça karşılığıdır.²⁸ “*Dia*” ve “*legin*” sözcüklerinden meydana gelen *dialectica*, “karşılıklı konuşma ve tartışma” anlamlarına geldiği gibi, “akıl yürütme (istidlâl)” anlamında da kullanılmaktadır.

Terim olarak cedel, her nasıl olursa olsun muhatabı ikna ve ilzâm etmek gayesiyle bir görüşü savunmayla ve çürütmeye ilgili delil getirme yollarından bahseden bir ilimdir. Buna göre cedel ilmi de münâzara gibi delilleri konu edinmektedir. Her

---

²⁷ el-Buharî, Sahih, Kitabu't-talak, bâb 26

²⁸ Yavuz, *Cedel*, D.İ.A. c. 7, s. 208.

ikisinin konusu da aynı olmakla birlikte, delilleri ele alış yönleri arasında farklıdır. Münâzarada delillerin müvecceh olması esas iken cedel de karşı tarafın iddiasını ve delillerini çürütmesi, susturması esastır. Sonuçta cedelin gayesinin her durumda hasmı ilzâm ve ikna etmek, münâzara ilminin gayesinin ise hakkı ortaya çıkarmak olduğunu düşündüğümüzde, bu ikisi asıl gaye itibariyle ayrılmaktadırlar. Bu anlamda, cedelde muhataba karşı sert ve alaycı bir tavır takınmak mümkün iken, münâzara âdâbında bu türlü davranışlar uygun görülmemiştir.

Cedel ilmi, mantık ve münâzara ilmiyle ilişkili olmak üzere aklî ilimlerin bir türünü oluşturmaktadır. Cedelî kıyas ve bu kıyası oluşturan öncüllerin içerikleri (mad-deleri) mantık ilminde incelenmektedir. Kıyasının formunu ve delillerinin içeriğini mantık ilminden alan cedel ilmi, genel ilkelerini münâzara iminden alan ve felsefî ve kelâmî tartışma meselelerine uygulanan özel bir tartışma tekniği haline dönüşmüştür. “İslam felsefesinde cedelin özel bir tartışma yahut ispat metodu ve bir mantık disiplini olarak benimsenmesinde Aristo’nun *Organon* adlı mantık külliyyatının beşinci kitabı olan *Topika*’nın önemli ölçüde etkisi olmuştur.”²⁹ *Topika*’nın Arapçaya tercüme edilmesinden sonra Farabî başta olmak üzere pek çok İslam düşünürü onun üzerine şerhler ve özetler yazmışlardır.

Cedelî tartışma tekniği, kullandığı kıyas türü ve delillerin bilgi değeri bakımından münâzara yönteminde kullanılan kıyas türü ve delillerin seviyesinde olmasa da, cedel yolu ile tartışmanın zihni fikren geliştirmesi, görüşü keskinleştirmesi ve ikna gücünü artırması gibi, pek çok faydası bulunmaktadır.³⁰

Ahmet Cevdet Paşa da Âdâb-ı Sedâd adlı eserinde münâzara ve cedel arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: “Bir kimse iddiasını ispat etmek için çaba gösterdiğinde, diğer bir kimsenin ona itiraz, yani hasmâne tarzda mukâbele etmesine mübâhase (tartışma) denilmektedir. Buna göre, mübâhase ya “izhâr-ı savâb”, yani hakikati ortaya çıkarmak için olur yahut sadece “iskât-ı hasm”, yani her ne halde olursa olsun hasmın teslimi için olur. Hakkın ortaya çıkarılması için cereyan eden mübâhaseye “münâzara”

---

²⁹ Yavuz, *Cedel*, D.İ.A. c. 7, s. 210.

³⁰ İlker Kömbe, *Osmanlı Türk Düşüncesinde Münâzara İlmi ve Abdünnâfi İffet’in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2004, s. 20.

ve bu yolla bahsedenele “münâzır” denilir. Sadece hasmı susturmak için yapılan mübâhaseye “cedel” ve bu amaçla bahsedenele de “mücâdil” adı verilir.”³¹ Münâzara ıstılahında “Hakkın ortaya çıkması” kaydının konulması cedelden kaçınmak içindir; zira cedelcinin amacı hakkın ortaya çıkması olmayıp her nasıl olursa olsun kendi iddiasını muhafaza ve muhatabını defetmeye ve ilzâm etmeye kalkışmaktır ve bu yönüyle cedel, mübâhase ve münâzaranın karşıtıdır.

2.3.1.3. Hilâf

Hilâf kelimesi sözlükte, “karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlaşmak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, müctehidler görüşlerine ve dayandıkları delillere ilişkin tartışma kurallarını içine alan ilmi disiplindir. Buna göre cedel yöntemiyle hasmı susturma veya kendi mezhep görüşünü savunup ötekini çürütme amacıyla mezhepler arası veya mezhep içi farklı görüşlerin dayandığı gerekçeleri bilme anlamındaki Hilaf ilmi, Fıkıh Usûlü ilminin bir alt dalı olarak görülmektedir.³²

Münâzara ve cedelde olduğu gibi Hilâf ilminin konusu da deliller olmakla birlikte, söz konusu delillerin fikhî meselelere ve mezheplere hasredilmesi ve delillerini çürüterek ve susturarak karşı mezhebin görüşlerini reddetmek gayesi cihetiyle, münâzara ilminden farklılık arz etmektedir. Kullandığı kıyas ve delil türü olarak bakıldığında, mantık ilmiyle yakın bir ilişki içindedir. Esas itibariyle Hilâf ilmi, fikhî konulara uyarlanmış bir cedel tekniği olması sebebiyle, cedel ilmiyle de doğrudan ilişkilidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Münâzara, Cedel ve Hilâf ilimleri, her birinin kendilerine has konuları, gayeleri ve meseleleri olması yönüyle müstakil birer ilim hüviyetine sahip olmasının yanında her birinin bir diğeriyle sıkı bir ilişki içinde olduğu da ortaya çıkmaktadır.

2.3.2. Münâzara İlminin Tarihçesi

Tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneğinin İslâm, ilim ve kültür tarihinde önemli bir yeri vardır. Osmanlı medreselerinde ‘âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara’ veya

---

³¹ Ahmet Cevdet Paşa, Âdâb-ı Sedâd, s. 3.

³² Geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, *Hilaf*, D.İ.A. c. 17, s. 527-538.

kısaca ‘âdâb’ adı altında okutulan derslerden önce m. IX. Asırlarda başlayan Hıristiyan ve Müslüman teologlar arasındaki çatışma cedel (diyalektik) ilminin bir tartışma metodu ve bir mantık disiplini olarak benimsenmesine sebep olmuştur. Bu konuda özellikle Aristonun “*Organon*” adlı eseri ve bilhassa onun beşinci kitabı olan “*Topika*”nın etkisi büyüktür. “*Topika*”, Arapçaya orijinal ismi yanında *el-Cedel* ve *Kitâbü Mevâzi’i’l-cedel* adlarıyla birkaç defa tercüme edilmiş, ayrıca Farabî, Yahya b. Adi ve Ebü’l-Ferec İbnü’t-Tayyib gibi filozoflar tarafından şerh edilmiş, Farabî eserin bir de özetini yazmıştır. Farabî, İbn Sina, İbn Rüşd ve diğer bir çok İslam düşünürü önemli ölçüde *Topika*’yı esas alarak *Kitabü’l-Cedel* veya benzer isimler altında cedele dair eserler yazmışlar ve cedeli Aristo’nun anlayışına uygun şekilde açıklamışlardır. Örnek olarak Farabî cedeli, ‘verilen bir cevaba veya kabul edilen bir düşünceye zıt olan başka bir düşünceyi benimsememeye gayret gösterme sanatı’ diye tarif etmiştir.”³³

“X. y.y.’a gelindiğinde İslam filozoflarının cedelle ilgili çalışmalarından ayrı olarak itikadî ve fikhî mezheplerin teşekkül edip yaygınlaşmasından sonra selef âlimlerinin dinî konularda tartışmayı reddetmelerine karşılık Kelam ve Fıkıh Usûlu âlimleri tartışma kurallarını konu edinen çeşitli eserler yazmışlardır. Bu eserlerde başlıca iki metod* takip edilmiştir:

1. Sadece nas, icma ve kıyasa dayanan delillerin kullanılması gerektiğini savunan Pezdevî metodu

2. Hangi ilme ve konuya ait olursa olsun delil niteliği taşıyan bütün bilgilerle istidlal edilebileceğini benimseyen Âmidî metodu”³⁴

Bu metodların teşekkülünden sonra cedelin tarifinde bazı değişiklikler olmuş, cedeli ‘farklı itikadî ve fikhî mezhep mensupları arasında meydana gelen münâzara âdâbını öğreten ilim’ diye tarif eden İbn Haldun’da da görüldüğü gibi Cedel, Hilâf ilmine doğru kaymıştır. Yani cedel, hilâfî da içeren ve dinî ilimlere uygulanan bir

---

³³ Yavuz, *Cedel*, D.İ.A. c. 7, s. 209.

* İbn Haldun’da Pezdevî ve Âmidî metodu şeklinde yer alan ve daha sonra bu şekilde bilinen bu iki metod hakkında Şükrü Özen, bu şahsın Pezdevî değil de Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Berevî olduğunu dolayısıyla birinci metodun Berevî metodu olduğunu ifade eder. Bkz. Özen, *Hilâf*, D.İ.A. s. 531.

³⁴ Yavuz, *Cedel*, D.İ.A. c. 7, s. 209.

yöntem ve ilim olarak ayrı bir başlık altında ele alınırken, Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilmi anlamına gelecek şekilde “Münâzara” adıyla müstakil bir başlık altında ele alınmamıştır.

Daha sonra, XIV. Yüzyılda İslam dünyasında, Semerkandî, ‘*Risâle fi Âdâbi'l-bahs*’ adlı eseri kaleme almış ve bununla çalışmalarını genel tartışma mantığı üzerinde yoğunlaştırmış ilk mantıkçı sayılmıştır. Semerkandî, risâlesinde tartışma metodunu münferit ilimleri aşan ve bütün alanlara uygulanabilir, evrensel bir disiplin olarak değerlendirir. Semerkandî’yi Adududdin el-Îcî, Cürçânî, Ma’raşî, Kalanbevî, Taşköprülüzâde ve İsmail Gelenbevî gibi âlimler takip etmiştir.³⁵ Münâzara’ya müstakil olarak ilk yer ayıran önemli ilim tasniflerinden birisi Molla Lütüfî’nin *Risâle fi'l-ulûmi's-şer'iyye ve'l-arabiyye* adlı eseridir.

Osmanlı ilim dünyasında, özellikle belirli dönemlerde bu alana ait ürünlerde nisbeten daha fazla bir canlılık ve artış olduğunu gözlemlemek mümkündür. Bu dönemler, bilhassa XV, asrın sonlarıyla XVI. asrı, XVII. asrın sonlarıyla XVIII. asrı ve XIX. asrın sonrasını içine almaktadır. Zikrolunan dönemlerde, bu alana ait eserlerde görülen artış ve canlılık üzerinde, Fatih Sultan Mehmed dönemi tehâfüt tartışmalarının, Kadızâdeliler hareketiyle birlikte yükselen Selefî tepkinin ve modernleşme dönemiyle birlikte bu alandaki klâsik mirasın ve birikimin Türkçe’ye çevrilerek veya Türkçe telifler kaleme alınarak yeni nesle aktarılmak istenmesi gibi faktörlerin rol oynadığı düşünülebilir.³⁶

Osmanlı döneminden sonra ve günümüzde ise münazâra başlı başına bir ilim olarak ele alınmayıp eğitim bilimleri içinde öğretim metodlarından birisi olarak değerlendirilmiştir.

2.3.3. Osmanlı Medreselerinde Münâzara

Genellikle külliye halinde, padişahlar, vezirler, hanım sultanlar, şehzadeler, beyler ve âlimler tarafından kurulan Osmanlı medreseleri, Osmanlı Devleti’nin kuruluş, yükselme, duraklama ve gerileme dönemleri ile paralel olarak çeşitli merhalelerden

---

³⁵ A. Hamdi Adanalı, Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi, **Osmanlı Dünyasında Bilim Ve Eğitim Milletlerarası Kongresi**, İstanbul: 12–15 Nisan 1999, drl. Hidayet Yavuz Nuhoglu, IRCICA, İstanbul 2001, s. 35

³⁶ Kömbe, s. 7.

geçmiştir. Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemi medreselerin en iyi teşkilatlandığı ve en verimli olduğu dönemlerdir. İkinci meşrutiyetin ilanına kadarki bu dönemde medrese rütbelerinin teşkilatlanması şu şekildedir:

1. İptida-i hâriç 2. Hareket-i hâriç, 3. İptidâ-i dâhil, 4. Hareket-i dâhil, 5. Musile-i sahn, 6. Sahn-ı semân, 7. İptidâ-i altmışlı, 8. Hareket-i altmışlı, 9. Musile-i Süleymâniye, 10. Süleymâniye

II. Meşrutiyetten sonra Hâmise-i Süleymaniye ve Dâru'l-Hadis-i Süleymaniye adıyla iki rütbe daha eklenmiştir. Medreselerdeki bu derecelendirme, vazifeli olan müderrislerin seviyelerine göre aldıkları ücrete bağlıdır. Medreselerin ve müderrislerin iâşesi ise genel olarak vakıflar aracılığı ile sağlanmakta idi.

Sıbyan mektebinden sonra Osmanlı medreselerinde öğrenim gören talebelerden ilk seviyedekiler “suhte” (mübtedî) adını alırken, ileri seviyedekilere “dânişmend” adı verilirdi. 12-15 yaşlarında iken “Hâşiye-i Tecrîd”^{*} medreselerine girerek suhte adını alan öğrenciler, medresedeki öğrenim hayatına adım atarlardı. Suhteler, bu medreselerde “mukaddemât-ı ulûm” veya “mebânî-i ulûm” denen sarf, nahiv, delâlet bahsine kadar fıkıh, mantık ve âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara gibi dersler görürlerdi. Bu derslere “muhtasarât” dersleri denilirdi.

Muhtasarât tahsilini tamamlayıp “Sahn-ı Semân” medreselerine giren suhteler, dânişmend adını alırlardı. Semâniye medreselerinde dânişmendlerin tahsili bundan sonra Nazarî Hikmet, Belâgat, Kelâm, Usûl-u Fıkıh ve Hadis ilimleriyle devam ederek Tefsir ilminden sonra Mevhibe ilmini de tekmil eyleyenler, icâzet almaya ve ders okutmaya hak kazanırlardı.

Osmanlı medreselerinde en kalabalık medreselerde bile öğrenci sayısı 20 kişiyi geçmemek üzere öğretmen ve öğrencinin birebir iletişimini esas alan bir eğitim sistemi uygulanmıştır. Öğrencilerin yatılı olması öğretmenlerin öğrencileri ile birebir ilgilenmelerini kolaylaştırmıştır. Öğrencilere medreselerde öğrendikleri teorik bilgiyi,

---

* Hâşiye-i Tecrid: Fatih Sultan Mehmed döneminde ilk derecedeki medreselere verilen addır. Süleymâniye Külliyesinin açılışından sonra medreselerin rütbeleri yeniden teşkilatlandırılmış ve ilk derecedeki medreselere İbtidâ-i Hariç adı verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, İstanbul 1997, c. 1 s. 35-70.

pratiğe dönüştürme ve gerçek hayatla iç içe olma imkanı sağlamak amacıyla senede üç ay cer uygulaması ile öğrenciler taşraya gönderilmiştir.³⁷

Kevâkib-i Seb'a'ya^{**} göre Osmanlı Medreseleri müfredat programı genel olarak şu şekildedir: “İlme yeni başlayan bir öğrenciye önce iman telkin edilerek tecvidiyle birlikte Kur'an-ı Kerim öğretilir. Hafız olmak isteyen hafızlığını ikmal eder. Bundan sonra faydalı ilimlerden alet ilimlerine başlar. Sarf, Nahiv, Fıkıh ve Mantık ilimlerinden sonra tartışmada hatadan sakınmak için adab ilmine başlar. Onun da iktisar (ilk) rütbesinde Taşköprü Şerhi'ni okur. Sonra iktisad rütbesinde Âdâb-ı Semerkandî'nin şerhi Mes'ûd-ı Rûmî kitabını okur. Yine bu dönemde Hüseyin Efendi Kitabı'nı, Kadı Adud Metni'ni, Şerh-i Hanefiyye ile hâşiyesi Mir'i tahkik ve tedkik ederek okur.^{***}

Bu ilimlerle muhtasarâtı geçtikten sonra Meâni ilmi ile başlayıp Nazarî Hikmet, Kelâm, Fıkıh Usûlu, Fıkıh, Hadis Usûlu, Hadis, Tefsir ve Mevhibe ilmi ile tamamlayıp icâzet alır ve ders okutmasına izin verilirdi.”(Osmanlı medreseleri müfredat programı ile ilgili örnek ders cetveli Ek III'de verilmiştir.)

Yukarıda genel hatlarıyla verdiğimiz Osmanlı medreselerinin müfredat programına baktığımızda, münâzara ilminin diğer alet ilimleriyle birlikte, ilimlere giriş olarak okutulan bir ders olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda bu ders, muhtasarât tahsilinin sonunda ve bir üst medreseye yani Sahn-ı Semâna geçmeden önce yer alarak bir köprü olma özelliği taşımaktadır. Çünkü Semâniye medreselerinde görülen Nazarî

³⁷ Osmanlı medrese sistemi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cahit Baltacı, XV.-XVI: Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 25–50. İzgi, c.1, s. 35–70, Hasan Akgündüz, Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç-Yapı-İşleyiş), Ulusal Yayıncılık, İstanbul 1997

^{**} 1155/1741 yılında Fransız hükümetinin İstanbul'daki elçiliğinin isteği üzerine kaleme alınan Kevakib-i Seb'a (Yedi Yıldız) adlı eser, yazarı bilinmemekle beraber Osmanlı medreselerinde, ilimlerin, müderrislerden belli bir tertibe göre alınışı ve her ilimde okunan kitaplar hakkında istenen ölçüde bilgi vermekte yani öğretim programını tam olarak ele almaktadır. Bkz. İzgi, c. 1 s. 68-70.

^{***} Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ilk dönem münâzara âdâbı ile ilgili eserlere baktığımızda, bu eserlerin Osmanlı coğrafyası dışındaki diğer İslâm coğrafyalarında yetişmiş âlimler tarafından kaleme alınmış olduklarını görürüz. Çünkü Osmanlı Devleti kuruluş döneminde, yeterli sayıda ilim adamı ve ilim ve kültür merkezlerine sahip değildi. Bu eksiklerini kapatmak için Osmanlılar, kendilerinden önceki mevcut birikimlerden faydalandılar. Önce medrese ve külliye inşâ ederek buralarda ilimlerinden yararlanmak üzere farklı İslam coğrafyalarından ya ilim adamlarını ülkelerine getirdiler veya onların eserlerini alıp tercüme ve şerh yolu ile faydalandılar. Semerkandî ve el-Îcî de bunlardan biridir.

Hikmet, Fıkıh, Kelâm gibi derslerde hem şer’î ve felsefî ilimlerde vuku bulan tartışma mevzularının anlaşılmasında hem de bu derslerin işlenişinde bir metod olarak uygulanabilmesi için tartışma âdâbına ihtiyaç vardır.

Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara veya kısaca Âdâb ilmi, müfredat programlarında yer alan çeşitli ilimlerin ve medreselerde okutulan derslerin okunuş hiyerarşisini ve aralarındaki ilişkileri belirleyen temel kriterlerden birisi olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Zira, müfredatta genellikle Mantıktan sonra fakat, Hikmet, Kelâm ve Fıkıh Usûlünden önce yer alan Âdâb ilmi, ilimler arası geçişi sağlayan bir köprü vazifesi görürken aynı zamanda, tartışma usûlü bakımından da ilimlere zemin teşkil etmekteydi.³⁸

Medreselerde, hocaların ders işleyiş yöntemlerinde ve talebelerin yetişme tarzında Münâzara ilminin merkezî bir konuma sahip olması, bu ilmi önemli kılan en temel özelliklerden birisidir. Kevâkib-i Seb’a’da anlatıldığına göre medrese talebeleri haftada beş ders okurlardı. Her derse, bir gün önce sekiz - dokuz saat bakıp ertesi gün, hoca huzurunda nöbetle bir öğrenci ibare okurdu. Hoca bir kat mana verdikten sonra, talebeler görüşlerini hocaya söyleyerek dört - beş saat tartışırlardı. Bu şekilde her gün zihinlerini geliştirip açarlardı. Tartışma yöntemine göre yapılan derslerde öğrencilerin vazifelerinden birisi de, işlenen konuyla ilgili olarak yapılan tartışmalara iştirak etmesidir. Öğrencinin bunu yapabilmesi, tartışmanın metodunu ve âdâbını bilmesine bağlıdır. İşte medreselerde verilen Âdâb-ı Münâzara ilmi öğrencilere bu melekeleri kazandırma amacındadır.

2.3.4. Münâzaranın Niteliği Ve Kuralları

Bir münâzarada iddia sahibine “muallil”veya müstedil (sebeplendiren ve cevaplayan kimse), ona itiraz eden kişiye de “sâil” (iddia sahibince öne sürülen fikirleri kontrol edip delile ihtiyaç hissettiren tezlere delil isteyen ve soru soran kimse) adı verilir.

Bir tartışmada sâil karşı tarafa yönelik üç ayrı yöntem takip edilebilir.

---

³¹ Adanalı, s. 36.

2.3.4.1. Men' (Engelleme): Bir davaya delil getiren kimseye bu delil kabul edilemez diye yapılan itiraza men' (engelleme) denir. Engelleme belirli öncüllere delil veya açıklama istemektir. Bu, öncülü kabul etmeyiz diyerek kısaca yapılabileceği gibi niye delil veya açıklama istendiği de soruda belirtilebilir. Eğer soruda böyle bir belirleme varsa bu 'men' mea's-sened' (senetli engelleme), yoksa 'men'-i mücerred' olarak adlandırılır. Senedi izah etmek için de ayrıca bir açıklama yapılırsa buna tenvir-i senet (senedin aydınlatıcısı) denilir. Senet kapsam olarak ya men'e eşit veya ondan daha dar olmalıdır. Delillerin şartları da takribi de savunulan davanın içinde gizli olarak, zımnen iddia ediliyor demektir. Yani sâil onları da men' edebilir.³⁹

2.3.4.2. Nakz (Delili Bozma) : Eğer sâil öne sürülen delilin batıl olduğunu başka bir delille ispatlarsa bu itiraza nakz denir. Nâkizin getirdiği bu delile de şahit adı verilir. Nakz iki kısımdır. Münâzarada geçerli olan nakz-ı hakikî öne sürülen delilin batıl olduğunun ispatlanmasıdır. Nakz-ı şebihî ise muallil henüz davasını ispat etmeden sâilin 'şu sebeplerden bu davanın fasit olması lazım gelir' diye delil ile o davayı iptal etmesidir ki bu, muallile davasını ispat hakkı vermeden iptal etmeye gidildiği için gasp sayılır ve münâzara ilminde de gasp reddolunmuştur. Bir delilin iptali için getirilen delil iki kısma ayrılır. A) Karşı tarafın delilinin onun tezini desteklemediğini gösteren delil. B) Karşı tarafın delilleri arasında bir çelişki, döngüsellik veya delillerin zincirleme sonsuza gitmesi gibi hataları içerdiğini gösteren delil.⁴⁰

2.3.4.3. Muâraza (İddiaya karşı koyma) : Eğer itiraz delile değil de tezin kendisine olursa, yani bir delille tezin yanlışlığı ispatlanırsa buna muâraza denir. Bu muâraza-i tahkikiyyedir. Muâraza-i takdiriyye ise muallil henüz davasını ispat etmeden 'senin bu davayı ispat edecek delilin var ise benim de aksini ispat edecek delillerim var diyerek henüz irad olmayan delile kendi delilleri ile karşılık vermektir ki bu da gasp kabilindedir.

---

³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, s. 21-22.

⁴⁰ Ahmet Cevdet Paşa, s. 21-22, Adanalı, s. 42

Muâraza üç şekilde gerçekleşir.⁴¹

a) Muâraza bi'l-galb: Bir teze karşı çıkanın (sâilin) getirdiği delil ile savunanın (muallilin) delilinin şekil ve içerik itibariyle aynı olmasıdır. Mesela ahirette Allah'ın görülüp görülemeyeceği konusunda, Ehl-i Sünnet bunun mümkün olduğunu, mutezile ise mümkün olmadığını savunurken aynı ayetleri zıt tezlerine delil olarak kullanırlar : “Gözler onu idrak edemez; o gözleri idrak eder.”⁴²

b) Muâraza bi'l-gayr: Tarafların getirdiği deliller tamamen birbirinden farklı veya şekil itibariyle farklı fakat içerik itibariyle aynı olursa bu da muâraza bi'l-gayr olur. Mesela felsefecilerin “Âlem yaratılmamıştır, yaratılmamış şey kadimdir, o halde âlem kadimdir.” Deliline karşı Kelamcılar “Âlem değişkendir, hiçbir değişken kadim değildir, o halde âlem kadim değildir” şeklinde karşılık verdiklerinde her iki tarafın delilleri şekil itibariyle farklı fakat içerik itibariyle aynıdır.

c) Muâraza bi'l-misl: Tarafların delillerinin şekil itibariyle aynı, içerik itibariyle farklı olmasıdır.

Münâzara sırasında sâil eğer bir öncülü men' ederse muallilin onu delil ile ispat etmesi gerekir. Çünkü delil isteyenden delil istenilemez. Eğer sâil bu delili de reddederse muallil onu da ispat eder. Eğer delili nakz ederse muallil ya delillerini kuvvetlendirir veya tezini savunmak için başka deliller ortaya koyar. Eğer muallil muâraza ile karşılık verirse, sâil konumundaki kişi muallil olur. Böylece birinin vazifesi diğerine geçebilir. Nihayet ya muallilin delili bedîhiyyâta dayanacağı için, sâilin bir diyeceği kalmayıp muallil onu susturmuş olur. Veya muallil ispatta aciz kalıp sâil onu susturmuş olur.⁴³

Muallilin sâili susturmasına ilzâm, sâilin muallili susturmasına ifhâm denilir. Üstünlük bakımından ilzâmın derecesi ifhâmdan yüksektir. Çünkü bir tezi men' etmek kolaydır ama ispatı güçtür. Savunulan bir teze karşı ‘kabul etmiyorum’ demek sur içinde savunmaya benzer. Delillerle tezini ispatlama ve akıl yürütme ise açıktan

---

⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, s. 37-38, Yavuz, s. 29

⁴² Kur'an, En'am 6 / 103.

⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, s. 12.

düşmanın üzerine yürümek gibidir. Dolayısıyla her kim muallil ve müstedil (akıl yürüten) olursa, tartışmanın ağır yükü onun üzerindedir.⁴⁴

Her iddia sahibinin (müddeînin) davasını (tezini) bir delille ispat etmesi zorunludur; delilsiz dava tahakkümdür. Tahakküme ise münâzara ilminde itibar edilmez. Ancak, herkes tarafından bilinen ve doğruluğu kabul edilen bedîhî konular için delile ihtiyaç yoktur. Şu kadarı var ki bedîh-i hafî (doğruluğunun bilinmesinde bir gizlilik) olursa bu takdirde delil suretinde bir “fıkra” ile onun gizliliği izale olunur; bu “fıkra”ya “tenbih” adı verilir. Nitekim “âlemin değişken olduğunu” ispat, yani gizliliğini açık kılmak için, “Zira biz âlemde hareketler ve çeşitli tesirler müşahade ediyoruz” şeklinde “tenbih” yoluyla bir “fıkra” getirilerek, “Öyleyse âlem değişkendir” denildiği gibi.⁴⁵

Her tezin ispatlanması için bir delile ihtiyacı olduğu gibi, sâilin de bir delil olmaksızın bir tezi veya davayı reddetmesi mümkün değildir. Ancak herkes tarafından bilinen ve doğruluğu kabul edilen bedîhî önermelere itiraz edip delil istemek mükâbere* kabul edilir. Bedîhî önermelerden olan evvelî ve fitrî önermeleri men’ etmek (itiraz etmek-delil istemek) “mükâbere” olduğu gibi, yine bedîhî önermelerden müşahedât (gözle görülen şeyler), mücerrebât (tecrübe olunmuş), hadsiyât (mümkün olan, sezgi ile elde edilen bilgiler) ve mütevâtîrât (bir çok kişi tarafından çokça nakledilen şeyler) yalnız sahibine ilm-i yakîn ifade edip başkası için delil olmazsa da, müşâhede, tecrübe, hads ve tevâtür eğer bütün insanlar için müşterek olursa bunları men’ etmek dahi “mükâbere” kabilinden sayılır. Mesela, güneşin doğuşunu ve Bağdat’ın var olduğunu inkâr etmek gibi.⁴⁶

Sâilin men’ veya nakz ile karşı çıkarak delil istediği davada muallilin kendi delilini tamamlamaktan âciz kalıp başka bir delile geçmesi veya tamamen konuyla alakasız olarak gramer konularına veya başka konulara gerçek âcizliğini örtmeye çalışmakla sözü uzatması da bir tür ifhâmdır.

---

⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, s. 12.

⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa, s. 5-6.

* Mükabere, tartışmacının sözünün manasız ve kendisinin haksız olduğunu bildiği halde inatla muhalefet ederek, ağız kalabalığı ile karşısındakini susturmaya çalışması ve kendini büyük görmesidir.

⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa, s. 10.

Tartışmalarda ortak referans alanı mantıktır. Mantık kurallarına uymayan deliller veya tezler kabul edilemez. Bir başka referans alanı da tartışmacıların bağlı buldukları inançlar ve düşüncelerdir. Mesela, bir kelâmcının evrenin sonradan yaratıldığına karşı çıkması veya bir felsefecinin evrenin yaratılmamış olduğunu inkâr etmesi tartışmada kabul edilemez.

Münâzara sırasında sâilin (itiraz edenin) itirazı ve muallilin cevabı “müvecceh” olmak zorundadır; itiraz veya cevabın “müvecceh” olmaması münâzara ehli nazarında geçerli değildir. Münâzara ilminde “tevcih”, sözü muhatabın sözüne mukabil ve onu dâfi olacak şekilde beyan etmektir. Mesela ‘şu karaltı insandır’ davasını ispat için ‘çünkü şu karaltı konuşuyor ve her konuşan insandır’ denildiğinde, sâil de ‘ben onun beyaz olduğunu kabul etmem’ dese gerekli olmayan öncülü yasaklamış olacağı için uygun olmaz. Çünkü bir şeyin beyaz olmamasından konuşan olmaması gerekmez, konuşan, zenci de olabilir. Bundan dolayı muallil ve sâilin sözleri biri diğerini çürütmez.

Neticenin delilden bir cüz’ kılınması da münâzara ilminde caiz değildir; bu duruma “müsâdere ale’l-matlûb” adı verilir ki maddeten bozuk sayılmaktadır. Çünkü, neticeyi bilmek delili bilmeye ve delili bilmek de cüz’ünü bilmeye bağlı olduğu için, neticenin delilden bir cüz kılınmasıyla neticeyi söylemeden delilin içerisinde neticenin bilinmesiyle bir şeyin kendisinden mukaddem olması lâzım gelir. Bu ise “devr-i fâsid (kısır döngü)” olma cihetiyle bâtıldır. Örneğin:

“İnsan beşerdir.”

“Her beşer gülücüdür.” “Öyleyse insan gülücüdür.”

Denildiğinde, bu bozuk bir kıyas olur; zira netice insanın gülücü olduğunu bilmeye bağlı olur ki insan zaten beşer demek olduğundan bir şeyin bilinmezden evvel bilinmiş olması gerekir. Bu ise, “müsâdere ale’l-matlûb” olması cihetiyle kısır döngü kabul edilmektedir.⁴⁷

---

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, s. 7.

Münâzara esnasında sâil veya muallil tarafından kullanılan tanımların unsurlarının tam olması gerekir. Eski tabirle efrâdını cami', ağyârını mani' olmalıdır. Aksi takdirde tanımın tam olmadığını, kapalı olduğunu söyleyerek tanıma itiraz etmek mümkündür.⁴⁸

Bir bütünün bölümlere ayrılması halinde de uyulması gereken şartlar vardır; bölme tam olmalı, bölünene dâhil olan hiçbir şey dışarıda bırakılmamalıdır. Bölümlerden biri bölünenin aynı veya ona aykırı olmamalıdır. Yapılan bölme bu şartlara uymuyorsa gerekli itiraz yapılır. Bölmeyi yapan kimse de bu itirazları ortadan kaldırmakla görevlidir.⁴⁹

Münâzara ilminde “gasb” reddolunmuştur; sâilin (itiraz edenin) bir mukaddemeyi men' edecek yerde bir delille iptal etmesine “gasb” adı verilir. Sâilin getirdiği bu delil, muallilin tezini defedici olması itibariyle müvecceh olsa dahi, kendisi sâil olması yönüyle muallilden delil istemesi gerekirken bunu bırakıp da, söz konusu tezin yanlışlığını delillerle iddia ve ispat yoluna giderek hasmının görevi olan istidlâli (delil getirme işini) elinden alması münazara ehline kabul görmemiştir.⁵⁰

2.3.5. Münâzara Âdâbı

Münâzara ilminin önemli konularından biri de münâzara âdâbıdır. Bununla ilgili olarak bu alanda yapılan çalışmalarda genel olarak belirlenen ilkeler şu şekildedir:

a- Söz bıkkınlık ve usanç verecek derecede uzatılmamalıdır. Buna karşın manayı eksik bırakacak, konunun anlaşılmasını güçleştirecek şekilde kısa tutulmamalıdır.

b- Tartışmada kapalı, şüpheye düşürücü ve yabancı lafızlardan kaçınılmalıdır.

c- Karşı tarafın sözü güzelce dinlenmeli, anlamadan müdahale edilmemelidir. Tartışmacı rakibinin sözünü anlamadığı zaman tekrar ettirebilir. Ancak anlamadan sözün arasına girmesi gereksiz tartışmalara sebep olur.

---

⁴⁸ Yavuz, s. 31, Ahmet Cevdet Paşa, s. 49-51.

⁴⁹ Yavuz, s. 31, Ahmet Cevdet Paşa, s. 52.

⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, s. 13.

d- Münâzarada amaç doğrunun ortaya çıkarılması iken buna faydası olmayacak yan konulara girilmemeli ve hedef saptırılmamalıdır.

e- Münâzara esnasında gülmek, sinirlenerek sesi yükseltmek gibi taşkınlıklardan kaçınılmalıdır. Bu gibi uygunsuz davranışlar kişinin cehaletini ve münâzara âdâbını bilmediğini gösterir.

f- Karşı tarafı küçük düşürücü söz ve davranışlardan kaçınılmalıdır. Karşı tarafın sözü kesilmemelidir.

g- Münâzara esnasında rakip küçümsenmemelidir. Bu yüzden kayıtsızlık ve dikkatsizlik sonucu önemsiz görülen rakibe mağlup olunabilir.

h- Münâzarada amaç kimin tarafında olursa olsun gerçeğin ortaya çıkarılmasıdır. Böyle iken bencillik ve hırs yüzünden muhatabın gerçeği ortaya çıkarmasına engel olunmamalıdır. Hatta selef-i sâlihîn sırf nefislerindeki hırsı köreltmek için gerçeğin rakiplerinin tarafında ortaya çıkmasını arzu ederlerdi.

ı- Tartışma meclisini yönetenler tartışmanın düzenli bir şekilde geçmesini temin etmelidirler.

i- Münâzara sırasında dinleyicilerin sessizce dinlemeleri gerekir. Münâzaracılara müdahale edemezler. İki kişi tartışırken bir üçüncü şahsın onların sözünü keserek konuya girmesi uygunsuz ve çok çirkin bir davranıştır. Ancak konu ile alakalı bir soru olursa münâzarayı yöneten kişinin uygun görmesi halinde sorulabilir.

j- Son olarak tartışma âdâbı ve kurallarını bilmeyen kimselerle tartışılmamalıdır.⁵¹

2.3.6. Münâzara İlmi Hakkında Yazılan Başlıca Risale Ve Kitaplar

a. Adududdin el-Îcî: *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*⁵²

⁵¹ Adanalı, s. 43, Yavuz, s. 32, Ahmet Cevdet Paşa, s. 54-56.

⁵² Bu risâlenin şerh ve hâşiyeleri için bkz. Taşköprülüzade, Mevzuât, c.1, s.331

b. Muhammed et-Tebrizî, *Şerhu'l-Hanefiyye*: Kaynaklarda Şerh-u Mevlânâ Muhammed el-Hanefî et-Tebrizî ve Şerh-u Âdâbi'l-Adududdin şeklinde de geçmektedir. el-Îcî'nin Adâb risalesinin şerhleri içinde en meşkur olanı, Muhammed et-Tebrizî'ye aittir. Arapça olarak yazılmış bu şerhin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4437 numaralı mecmua içinde 45a-50b varakları içinde yazma nüshası mevcuttur.

c. Muhammed el-Erdebilî ve *Hâşiyetü'l-Mîr*: Bu eser, Muhammed Hanefî et-Tebrizî'nin Adududdin el-Îcî'nin Adâbu'l-Adud'una yazmış olduğu şerh üzerine Muhammed el-Erdebilî tarafından kaleme alınmış bir hâşiyedir. Arapça olarak yazılmış bu hâşiyenin Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, 1876 numaralı mecmua içinde 17a-42a varakları içinde yazma nüshası mevcuttur.

d. İbnü'l-Cevzî: *el-Îzâh li kavânîni'l-istilâh fi'l-cedel ve'l-münazara*, Kahire: 1955

e. Muhammed b. Eşref es-Semerkandî: *Risale fi Âdâbi'l-bahs ve Turukî'l-münâzara*: Arapça olarak telif edilen bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4437 numaralı mecmua içinde 189b-195b varakları içinde yazma nüshası mevcuttur.

f. Kemaluddîn Mes'ûd eş-Şirvânî ve *Şerhu Kemaluddîn eş-Şirvânî*: Kaynaklarda Şerh-i Mes'ûd-i Rumî, Şerhu'l-Muhakkık Kemaluddîn eş-Şirvanî, Mes'ûd-i Rumî adlarıyla geçmekte olan ve Arapça olarak yazılmış olan bu eser, Semerkandî üzerine yapılmış şerhler içinde en meşhur olanıdır. Arapça olarak yazılmış bu şerhin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2537 numaralı mecmua içinde 29b-73b varakları içinde yazma nüshası mevcuttur.

g. Ahmed el-Kâşî ve *el-Hâşiyetü'l-esved*: Kemaluddîn Mes'ûd eş-Şirvânî'nin Âdâbu's-Semerkandî'ye yazdığı şerhin haşiyelerinden hacimce en büyük olanı İmâduddin Ahmed el-Kâşî'nin Arapça olarak kaleme almış olduğu hâşiyesidir.

- h.** Taşköprülüzâde Ahmet Efendi: *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara, Miiftâhu's-saâde*⁵³
- i.** Saçaklızâde: *Takrîr-u Kavanîni'l-münâzara ve er-Risâletü'l-velediyye*. Her iki eser de İstanbul'da 1312 ve 1325 yıllarında basılmıştır.
- j.** Ali Rıza Ardahanî: *Mi'yâru'l-münâzara*, İstanbul 1307
- k.** Seyyid Şerif el-Cürcânî: *Usûlu'l-mantık ve'l-münâzara*, Kahire: 1335
- l.** Mustafa Sabri: *İlm-ü Âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*, Kahire: 1912
- m.** Muhammed Cemaleddin İstanbulî: *Şerhu'l-Manzumeti'z-zâhire fi kavânîni'l-bahs ve'l-münâzara*, İstanbul: 1322
- n.** Şirvanlı Ahmed Hamdi: *İlm-i Münâzara*, İstanbul: 1293
- o.** İbn Haldun: *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul: 1982
- p.** Ahmed Cevdet Paşa: *Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb*, Matbaa-i Âmire 1294
- q.** Yusuf Şevki Yavuz: *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa: 1983
- r.** Hüseyin Atay: *Kur'an'a Göre Münâzara Metodu*, AÜİF Dergisi, sayı XVI-XVII, Ankara 1971, s. 259-275
- s.** A. Hadi Adanalı: *Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi*, Osmanlı Dünyasında Bilim Ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul: 12–15 Nisan 1999, der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, IRCICA, İstanbul: 2001, s. 35–44

---

⁵³ Taşköprülüzâde'nin bu eseri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdurrahim Güzel, "Taşköprülüzâde'nin 'Âdâb el-Bahs ve el-Münâzara' İsimli Risâlesi (Tanıtım-Tercüme-Tahkik)", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri, 1990, sayı 7, s. 203-208

3.AHMET CEVDET PAŞA VE ÂDÂB-I SEDÂD MİN İLMİ'L- ÂDÂB ADLI ESERİ

3.1. Ahmet Cevdet Paşa ve Hayatı

3.1.1. Ailesi ve Medrese tahsili

Osmanlı Devleti'nin ilim ve devlet adamlarından olan Ahmet Cevdet Paşa; milâdî 26-27 Mart 1823 (Hicrî 13-14 Recep 1283) yılında şimdiki adı Loveç olan Bulgaristan'ın Lofça kasabasında kendi ifadesi ile “ruz-ı hızra kırk gün kalarak” doğdu.⁵⁴ Ebu'l-ulâ Mardin, Lofça'nın tabii özellikleri, suyu ve havasının letafeti sebebiyle orada doğup büyüyen çocukların kuvvetli ve zeki olduklarını, bunu Cevdet Paşa'da da görmenin mümkün olduğunu, bu güzel iklimin onun tabiatına tesir etmiş bulunduğunu, yetmiş yaşında bile zihnen ve bedenen dinç kalarak ve muhakemesini kaybetmeyerek çalışmalarını sürdürdüğünü kaydeder.⁵⁵

Asıl adı Ahmet olup Cevdet mahlasını İstanbul'da eğitim gördüğü sırada Şair Süleyman Fehmi Efendi'den almıştır. Babası Lofça'nın ileri gelenlerinden ve meclis azasından Hacı İsmail Ağa, annesi yine Lofçalı Topuzoğlu hanedanından Ayşe Sümbül Hanım'dır.

Sergerde* olarak vezir Baltacı Mehmet Paşa ile birlikte Prut savaşına katılarak devlete büyük hizmetleri bulunan dördüncü dedesi Yularkıran Ahmet Ağa'ya nisbetle aile unvanı olarak Yularkıranogulları diye anılır.

Öğrenim hayatı dedesi Hacı Ali Efendi'nin isteğiyle Lofça'da yeni kurulan okula giderek ve kasaba ulemasından dersler alarak başlamıştır. Dedesi küçük yaşlardan itibaren tahsil ve terbiyesi ile yakından ilgilenerek torununu büyük pederlerinin mesleği olan din öğrenimi için teşvik etmiştir. Onun da teşvikiyle ilköğreniminden sonra dini ilimlere yönelmiş ve Lofça müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça dersleri almış; hemen akabinde dini ilimler tahsiline başlayarak Arabî ilimler, Mantık, Fıkıh ve Tefsir

⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir-i Cevdet (nşr. Cavid Baysun), Ankara 1986, IV, s. 3.

⁵⁵ Ebu'l-ulâ Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1946, s. 13.

* Sergerde: Bir grubun bir bölüğün başı, lideri.

okuduğunu bizzat kendisi Tezâkir-i Cevdet adlı eserinde zikretmektedir.⁵⁶ Hafız Ömer Efendi'den sonra müftü Hafız Mehmet Efendi'den de Mantık ve Beyan okumuştur.⁵⁷

İlk tahsilini tamamladıktan sonra Ahmet Paşa'nın azim ve çalışkanlığını görüp takdir eden yakın çevresi İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'ye gitmesini tavsiye etmişlerse de dedesi Ali Efendi, torunu için medrese tahsilinde ısrar etti. Cevdet Paşa bu durumu şöyle anlatır: "Peder ve validem dahi hırs-u hahişimi görüp muvafakat eylediler. Bunun üzerine büyük pederim beni İstanbul'a gönderdi."⁵⁸ Böylece 1839 senesinde İstanbul'a gelip Fatih'teki Papasoğlu Medresesine yerleşmiştir. Hafız Seyit Efendi, Doyranlı Mehmet Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivi Hoca Şakir Efendi gibi devrin tanınmış bilginlerinden icazet almış, Miralay Nuri Bey ve Münecimbaşı Osman Sabit Efendi'den Hesap, Cebir ve Hendese dersleri görmüştür. Ayrıca Murat Molla Tekkesinin şeyhi Mehmed Murat Efendi'den Mesnevi okumuş ve Farsça bilgisini derinleştirmiş, kendisine mesnevi hanlık icazeti verilmiştir. İmamzade Esad Efendi'nin İbrahimpaşa Camii'ndeki Şerh-i Akaid derslerine de devam etmiştir.⁵⁹

Ahmed Paşa son devirde kendisini, medrese-tekke kavgası şeklinde beliren ulemâ-meşâyih anlaşmazlığı içinde bulmuştur. Tasavvufta, müridlere telkin edilen rabıta ile şeyhe teveccüh gibi usuller, bazı ulemâ tarafından şirk telâkki edilince iki taraf arasındaki münâkaşaların karşılıklı tekfire kadar gidebildiğine şahit olmuştur. Bu türden kelâm-tasavvuf muarazalarının hakikatini anlamak için kelâm bilgisi birikiminin yanında, Ahmed Efendi, başta Muhyiddin b. Arabî'nin yazdıkları olmak üzere pek çok tasavvufi eseri tetkik ettiğini ifade etmektedir.⁶⁰

Hayatı boyunca, tahkîkî bilgidен yana olan Cevdet Paşa'nın tasavvufla ve Mesnevî ile alâkasının derecesini, yazdığı Mesnevî şerhine dair ondan bir değerlendirme isteyen Sivas valisi Âbidin Paşa'ya gönderdiği, ilmî bir makale hüviyetindeki mektubu göstermektedir. Mektup karşısında hayran kalan Âbidin Paşa, hayranlığını, "insanlar içinde pek az insan bulunur ki her bir bahiste mahir, her meselenin halline

---

⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 3.

⁵⁷ Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s. 7.

⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 5.

⁵⁹ Fatma Aliye, s. 18.

⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 16, Fatma Aliye, s. 27.

muktedir bulunsun. Zât-ı hidîv-i azamîlerinin vücuduyla her kim ki iftihar etmez ise “nîst-bâd/hiç hükmündedir” ibaresine lâyıktır” ifadeleriyle anlatmaktadır.⁶¹

Fatma Aliye Hanım, pederinin tekkeye devam etmesinin bir şeyhe mürid olması anlamına gelmediğini, ne kendisinin, ne de aile efradından hiç kimsenin bu yolu tercih etmediğini ısrarla söyler. Aynı fikri paylaşılan Ebu’l-ulâ Mardin ise Paşa’nın tekeleri ve şeyhleri sevmediğini, ancak edebiyat merakı sebebiyle, buralara başvurduğunu kaydeder.⁶²

Antakyalı Said Efendi’nin Süleymaniye Camii’ndeki Mutavvel derslerine de özenle devam eden Ahmet Paşa, Denizlili Yahya Efendi’nin hususi sohbetlerinden de çok istifade ettiğini zikretmektedir.⁶³

Bunların yanında Süleyman Fehim Efendi’nin evinde edebiyat toplantılarına katılmış, Şevket ve Örfî dîvânlarını okumuş, devrin tanınmış mutasavvıflarından Kuşadalı İbrahim Efendi’nin sohbetlerinde bulunmuş, böylece edebiyat ve tasavvuf çevrelerini de yakından tanımıştır.⁶⁴ Bu muhitlerde tasavvuf ve edebiyatın belli başlı eserlerini okuyarak bilgisini ve kültürünü ilerlettiği gibi şiir ve edebiyat alanındaki eksikliklerini de tamamlayıp edebi zevkini geliştirme imkânını bulmuştur. Aynı yıllarda Sâmi ve Nef’î’yi taklit ederek şiire, Veysî ve Okçuzade’yi örnek alarak inşaya heves etti. Bu hevesle Reşid Paşa ve kapı yoldaşlarının şiirlerine tahmisler ve nazireler söylemiştir. Fuad Paşa ile ortak gazeller yazmış ve Reşid Paşa’ya bazı kasideler sunmuştur.

Fehim Efendi, o sırada söylediği bir kaç gazelini beğendiği için, şiirlerinin Seyyid ve Sünbülzâde Vehbî ile karıştırılmasını önlemek için Ahmed Efendi’nin, Lofça’da hat hocasından aldığı Vehbî mahlasını Cevdet ile değiştirmiştir.⁶⁵ Bu ikinci mahlas kısa zamanda asıl adıyla birlikte kullanılmış, resmî ve gayr-ı resmî evrakta daima iki isim birlikte yer almıştır. Hatta sonraları asıl adından ziyade mahlasıyla tanınmış, eserleri Cevdet adına nisbet edilmiştir.

---

⁶¹ Fatma Aliye, s. 27.

⁶² Ebu’l-ula Mardin, s. 24–25.

⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 9.

⁶⁴ Nevzat Özkan, Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa Kavaid-i Osmaniye, Ankara 2000, s. 4.

⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 14.

Kendi ifadesine göre okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek ölçüde Fransızca ve Bulgarca biliyordu.

Vidinli Mustafa Efendi, Yunan ve İslam felsefesinin mukayesesini içeren Tehzib'i okutmaya karar verince dersi anlamakta zorlanan talebelerinin mantık ilmi okumasını gerekli görerek, İsmail Gelenbevî'nin Burhân adlı eserini okutmaları için önce Şerif Efendi'ye, o bunu reddedince de Nasuh Efendi'ye teklif etmiştir. Nasuh Efendi ise Fatih Camii'nde başladığı derslerinde, medrese muhitinde ehl-i kıyam olarak meşhur olan talebelerin soruları karşısında yetersiz kalınca çareyi on beş gün sonra derslerine son vermekte bulmuştur.⁶⁶ Son olarak bu ders, çalışkanlığı ve derse iştiraki ile hocalarının dikkatini çeken Ahmet Paşa'ya teklif edildiğinde yaşının küçük olduğunu öne sürerek reddetmek istediye de, başta Vidinli Hoca olmak üzere ısrarlar üzerine müzakereci başı sıfatıyla bu dersi okutmayı kabul etmiştir.⁶⁷ Tezâkir'de bu dersin sıradan bir ders olmadığını, 'mübahase meydanında güreş etmeğe benzediğini' söyleyen Cevdet Paşa, derslere başladıktan sonra tüm vaktini mantık kitaplarını incelemeye ayırdığını söyler. Kızı Fatma Aliye, babası için 'bilgisinden emin olmadıkça talebenin karşısına çıkmadığını, neticede başarılı olduğunu' nakleder.⁶⁸

Bizzat Cevdet Paşa'nın naklettiği üzere iki farklı icazetli hocanın talebelerin soruları karşısında yetersiz kalması, Cevdet Paşa'nın da dersi işleyebilmek için ciddi bir ön hazırlık yapması gösteriyor ki medresede dersler sadece takrir metoduyla değil tartışma ortamı içerisinde münazara ve müzakere tarzında cereyan ediyordu. Derse devam eden talebe, önceden hazırlanarak, bilgi ve değerlendirmeleriyle derse aktif olarak katılıyor, hocasına sorular yöneltiyor, dersin seyrine etki edebiliyordu. Bu sebeple ilk müderrislik tecrübeleri, Cevdet Paşa'ya meşgul olduğu meseleyi tüm inceliklerini dikkate alarak tahkik etme alışkanlığı da kazandırmıştır.

Nitekim Gelenbevî'nin Burhân'ını okuturken esere hâkimiyetini gören dostları, buna bir şerh yazmasını teklif etmişlerse de, o bunun için vakit bulamadığını söyler.

---

⁶⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 12.

⁶⁷ Fatma Aliye, s. 20.

⁶⁸ Fatma Aliye, s. 20.

Tatil günlerinde bile kendisine dinlenmeyi yasak eden bir talebe iken, hocalık vazifesini de üstlenince büsbütün yorulduğunu, geceleri yatmayıp kitap üzerinde uyumaya devam ettiğini anlatan Cevdet Paşa, neticede bu yorgunluğa tahammül edemeyerek hastalanmıştır. Hocaları arasında hekimliği ile meşhur olan Hamid Efendi, talebesini fazla çalışmaktan men etmiş, tatil günlerinde dinlenmesini ve kendine başka meşguliyetler bulmasını tenbih etmiştir.⁶⁹

3.1.2. Resmi Görevleri

Medrese tahsilini tamamlayıp icazet aldıktan sonra Lofça'ya dönmek istemeyen Cevdet Efendi, ailesinin yardımına muhtaç olmaksızın, İstanbul'da, ilmî çalışmalarını sürdürmek kararındaydı. Bunun için İstanbul'da yaşamasına yetecek kadar maaş temin etme yollarını arıyordu. Ancak bu sırada teklif edilen Mekteb-i Harbiye'de Farsça muallimliğini, ilmiye kıyafetini çıkarıp setre-pantolon giymek istemediği için reddetmişti.

Öncelikli hedefi neşr-i ulum yolunda ilerlemek olan Cevdet Paşa, 1844 senesinde, Rumeli kazaskerliğine bağlı Premedi kazası kadılığını üstlenerek memuriyete başlamıştır. Kısa süre sonra ise, İptidâ-i Hâriç* derecesiyle İstanbul ruûsu'nu alarak istediği şekilde çalışıp terfî edebilme şansını elde etmiştir.⁷⁰

Bu yıllarda Reşid Paşa, sadrazam olunca şer'î konularda bilgisinden faydalanmak üzere şeyhülislam Arif Hikmet Bey'den, Ahmet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin ifadesiyle “bâb-ı meşîhattan en âlim ve en münevver fikirli bir âlimin gönderilmesini” ister. Arif Hikmet Bey, bu nitelikte gördüğü Cevdet Paşa'yı sadrazama gönderir.

Cevdet Paşa'nın bilgisini ve şahsiyetini takdir eden Reşid Paşa, onu hiç yanından ayırmadığı gibi, oğullarına da hoca tayin etmiştir. Böylece Ahmet Cevdet Paşa, siyasetin içine girmiştir. Bu dönemde Reşid Paşa'nın teşvikiyle Fransızca

---

⁶⁹ Fatma Aliye, s. 21.

* İstanbul ruûsunun dereceleri: 1. İptidâ-i hâriç, 2.Hareket-i hâriç, 3. İptidâ-i dâhil, 4. Hareket-i dâhil, 5. Musle-i sahn, 6. Sahn-ı semân, 7. İptidâ-i altmışlı, 8. Hareket-i altmışlı, 9. Musle-i Süleymâniye, 10.Hâmise-i Süleymâniye, 11. Süleymâniye, 12. Dâru'l-hadîs. Bk. Ebu'l-ulâ Mardin, s. 16.

⁷⁰ Fatma Aliye, s. 29-31; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 18.

öğrenmeye başlar. Bu yıllarda Eflâk ve Boğdan Beyliği'nin ihtilâle teşebbüsü üzerine bozulan düzeni ıslah etmek göreviyle Bükreş'te bulunan Fuad Paşa'ya, Reşid Paşa'nın hususî emirlerini iletme için gönderilmiştir. Bükreş'te bir ay kadar kalan Cevdet Paşa, Hıristiyan ve İslâm toplumlarında aile ve cemiyet yapısına dair tetkiklerde bulunmuş ve bu intibalarını Tezâkir-i Cevdet adlı eserinde anlatmıştır. İstanbul'a döndüğünde 10 Nisan 1849'da 'Hareket-i Hâriç' rütbesini aldı.

Cevdet Paşa, 1850'de Meclis-i Maârif-i Umûmiye âzâlığına ve bir süre sonra Dârulmuallimîn Müdürlüğü'ne tayin edildi. Bu arada, İstanbul'a dönen Fuad Paşa ile Bursa'ya gitti. Orada kaldığı süre içinde, memleket meseleleri hakkında fikir teâtisinde bulunarak, ticarî ve kültürel alandaki ihtiyaçlar konusunda çalışmalar yapmışlar ve Şirket-i Hayriyye'nin kuruluş nizamnamesi ile *Kavâid-i Osmaniye*'yi birlikte hazırladılar.

İstanbul'a döndükten sonra 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçildi. Yeniden kaleme aldığı *Kavâid-i Osmaniye*'yi encümenin ilk eseri olarak padişah Abdülmecid'e sundu. Bunun üzerine derecesi 'Hareket-i Altmışlı'ya yükseltildi.

Encümen-i Dâniş'in kültür hizmetlerinden olmak üzere Osmanlı tarihi, bir kaç kısma taksim edilmiş, her bir bölümün yazılması için âzâ arasından liyakatli kişiler seçilerek görev taksimi yapılmıştır. Cevdet Paşa da 1774-1826 yılları arasında yaşanan tarihî olayları tesbit etmekle görevlendirildi.⁷¹

1854'de yazmaya başladığı tarihinin ilk üç cildini tamamlayıp padişaha takdim eder. Bunun üzerine kendisine 'Musile-i Süleymaniye' derecesi verilir. Böylece kendi ifadesiyle 'kibar-ı müderrisin' arasına girer.

3.1.3. Vak'anüvisliği ve Müfettişlikleri

Bu devrede Mısır halkının vali Abbas Paşa'dan şikâyetleri üzerine Reşid Paşa ile valinin münasebetleri bozulmuş ve Sadrâzam, müsteşarı Fuad Paşa'nın hususî bir memuriyetle Mısır'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Eski hanedanın miras meselelerine çözüm getirmek amacıyla ulemâdan birinin müsteşara eşlik etmesi uygun görülünce Fu-

---

⁷¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 58.

ad Paşa, Cevdet Efendi'yi tercih etmiş ve 1852 senesinde birlikte Mısır'a gitmişlerdir.⁷² İstanbul'a dönünce 1855'te vak'anüvislik memuriyeti kendisine verilmiştir.

Bu görevi sırasında, *Tarih-i Cevdet*'in diğer ciltlerini tamamlamağa çalışırken, vakanüvislik geleneğine uygun olarak kendisinden sonra gelen vakanüvislere gönderilmek üzere dönemin sosyal ve siyâsî olaylarını kaydederek *Tezâkir-i Cevdet*'i kaleme aldı. Vak'anüvislik görevini 1865 yılına kadar yürüttü.

Devlet kademelerindeki bu yükselmenin yanı sıra ilmiye mesleğinde de ilerleyerek 9 Ocak 1856'da mevleviyet derecesindeki Galata kadılığına getirildi. Aynı yıl 9 Aralıkta Mekke-i Mükerrreme kadılığı verildi. Hükümet ile halk arasındaki ilişkiyi belirleme ihtiyacına binaen vilâyetlere müfettişlerin gönderildiği bu dönemde, Cevdet Paşa, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişine iştirak edip, bu refakatten memnun kalan sadrazam, teftiş dönüşü 1861'de Cevdet Paşa'nın rütbesini İstanbul payesine yükseltti.⁷³

Cevdet Paşa, aynı yıl Karadağlıların isyan ve ihtilâlleri üzerine, İşkodra Kalesi-ne kapanan Abdi Paşa'ya yardım etmek ve isyanı bastırmak için 'memuriyet-i fevkalade'yle görevlendirilerek İşkodra'ya gönderildi. İki ayda bu vazifesini başarıyla tamamladı.

1863 senesinde Cevdet Paşa, Anadolu kazaskeri payesi ile Bosna müfettişliğine tayin olunmuştur.

Bosna'da kaldığı bir buçuk yıl kadar süre içerisinde gerekli ıslahatı gerçekleştirip gideri halk tarafından karşılanmak üzere iki alay asker tanzim ederek bu görevinde de muvaffak olmuştur.

Bosna dönüşü kendisine, o vakte kadar ilmiye sınıfından kimseye verilmemiş olan ikinci rütbeden "Nişân-ı Osmâni" ile mükafatlandırılmıştır.

Kozan ve civarında isyan hâlinde bulunan halkı itaat altına almak ve gerekli düzenlemeleri yapmak üzere, ıslahatçı sıfatıyla 1864'te bu bölgeye gönderilmiş. Derviş

---

⁷² Fatma Aliye, s. 78–79.

⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 79.

Paşa'nın kumanda ettiği "Fırka-i Islâhiyye" ile birlikte, altı ay süren bu zorlu memuriyetinde de başarılı olmuştur.

Kozan memuriyeti dönüşünde onun bu başarılarını çekemeyenlerin harekete geçmesiyle, 13 Ocak 1866 senesinde ilmiye tarîkinin son noktası olan kazaskerlik payesi vezârete çevrilmiştir. İlmiye tarîkından mülkiyeye nakl olduğunda ne kadar incindiğini, "Başımı uğur-ı hümâyunda feda ederek nice muhataralar aşurdım. Şimdi bir sarığı feda etmem diyebilir miyim" söylemiyle Tezâkir'de ifade etmektedir.⁷⁴

Bu arada vak'anüvislik görevinden de ayrılan Cevdet Paşa, Halep ve Adana eyaletleriyle Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancaklarının birleştirilmesiyle oluşturulan Halep vilâyetine tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmış, iki sene kadar bu yeni valiliğin teşkilâtlanmasını gerçekleştirmiştir.

3.1.4. Nâzırlığı Ve Mecelle Heyeti Başkanlığı

Ahmet Cevdet Paşa, 1868 senesinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye ayrılmasıyla teşkil edilen Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye reisliği vazifesiyle İstanbul'a getirildi. Nizamî mahkemelerin ve dîvânın teşkilât ve salahiyetlerini belirleyen bir nizâmname hazırladı. Bir süre sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye riyaseti, nezârete çevrilince de Adliye nâzırı oldu ve birinci rütbeden Nişân-ı Osmânî aldı.

Cevdet Paşa'nın Hanefî fihhına dayalı bir kanun kitabı hazırlanması fikri kabul edilince, devrin ileri gelen fukahâsından oluşan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti'nin başkanlığına getirildi. Cemiyet iki sene içinde Mecelle'nin ilk dört kitabını neşretti. 1870 senesinde, Mecelle'nin beşinci kitabı hazırlanırken Cevdet Paşa vazifeden uzaklaştırılarak Bursa vilâyetine tayin edildi. Bir kaç gün sonra bu görevden de alındı.⁷⁵

Bu arada cemiyet başkanlığına Gerdankıran Ömer Efendi getirildi. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti de Bab-ı Meşîhât'a nakledildi. Ancak cemiyetin Kitâbu'l-Vedîa adıyla hazırlayıp neşrettiği altıncı kitap şiddetli tenkidlere mâruz kalarak reddedilince, Cevdet Paşa'nın cemiyetteki rolü anlaşıldı ve 24 Ağustos 1871 yılında

⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 199.

⁷⁵ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A. c.7, s. 444.

yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlıkları verildi. İlk iş olarak altıncı kitabı imha ettirdi ve onun yerine Kitâbu'l-Emânât'ı hazırlattı. Sekizinci kitap hazırlanırken Sadrâzam Mahmud Paşa'ya muhalefeden ötürü Maraş valiliğine tayin edildiyse de, on sekiz gün sonra 6 Ağustos 1872'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliği ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti başkanlığına tayin edilerek tekrar İstanbul'a alındı.

Mecelle çalışmaları devam ederken 1872 senesinde Şûrâ-yı Devlet üyesi, bir yıl sonra da Evkaf nâzırı olmuştur. Aynı yılın ortalarına doğru Maârif-i Umûmiye nezâretine tayin edilen Cevdet Paşa, müsteşarı Sadullah Paşa başkanlığında bir eğitim komisyonu kurmuştur. Bu komisyon, ilköğretimden yüksek öğretime kadar her seviyedeki okulların öğretim programlarını belirlemiş ve bu program doğrultusunda ders kitapları hazırlanması için çalışmalarını sürdürmüştür. Yeni bir Elifba cüzü hazırlanarak bastırılmıştır. Aynı dönemde Cevdet Paşa'nın gayretleriyle Nuruosmâniye Camii avlusunda modern usulde eğitim yapan "İbtidâiyye" adıyla bir ilkokul açılmış, Paşa da bu okulda okutulmak üzere *Kavâid-i Türkiye, Mi'yâr-ı Sedâd ve Âdâb-ı Sedâd* adlı üç okul kitabı yazmıştır. Dâru muallimîn teşkilatı sıbyan, rüşdiye ve idadî olmak üzere üç dereceye ayrılarak yeniden düzenlenmiştir. Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya* adlı eserinin üç cüzünü de bu arada tamamlayarak bastırmıştır.⁷⁶

1874 senesinde Şûrâ-yı Devlet başkan vekilliğine getirildiyse de hemen ardından Yanya valiliğine tayin edilmiştir.(2 Kasım 1874) Yanya'da *Risâletü'l-Vefâ* adında Arapça bir eser yazarak, İstanbul'a göndermiştir. Bunun dışında, Mecelle cemiyeti ile haberleşmeyi sürdüren Paşa'nın, cemiyetin ihtilâf ettiği noktalardan haberdar olduğu ve ilgili kişilere yazdığı mektuplarla çalışmanın seyrine müdahale ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁷

1875 senesinde Maârif nâzırlığı göreviyle İstanbul'a gelen Cevdet Paşa, kısa bir süre sonra Adliye nâzırı olmuştur. Bu görevi sırasında Ticaret Nezâreti bünyesindeki Ticaret mahkemelerini Adliye Nezâretine bağlamıştır. Fakat Hersek ihtilâli üzerine bu

---

⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 126, Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*. D.İ.A. c.7, s. 444.

⁷⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 130–139.

görevinde de fazla kalamamış ve 1876'da Rumeli teftişine gönderilmiştir. Teftiş dönüşünde nezâretten azledilerek Suriye valiliğine tâyin edildiyse de Suriye'ye varıp göreve başlamadan, üçüncü defa Maârif Nezâretine getirilmiştir.

Cevdet Paşa, 1876 senesinde yeniden Adliye nâzırı olmuş ve Kanûn-ı Esâsî müzâkerelerine iştirak etmiştir. İbrahim Edhem Paşa sadrazam olunca 1877 senesinde Dâhiliye Nezâretine getirilmiş ve ilk iş olarak memurların tercüme-i hallerini kaydetmek üzere bir Sicill-i Ahvâl Defteri tanzim etmiştir. Aynı yıl içinde Evkaf nâzırlığına tayin edilmiştir. 1878'de tekrar Suriye valisi olarak Şam'a gönderilmiştir. Fakat burada da fazla kalamamış, Kozanoğlu Ahmet Paşa tarafından çıkarılan isyanı bastırmakla görevlendirilmiştir. Ancak isyanın bastırılması sırasında Şam valiliğine Mithat Paşa'nın tayin edilmesi üzerine açıkta kalmıştır. Kozan bölgesinde asayiş temine muvaffak olarak İstanbul'a dönmüştür. Yolda, Ticaret Nezâretine tayin olunduğu haberini almıştır.

1879 senesinde Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine dokuz-on gün kadar sadrâzamlığı vekâleten yürüterek Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya başkanlık etmiştir. Said Paşa sadrâzam olunca 1879'da yeniden Adliye nâzırı olan Cevdet Paşa'nın bu devredeki nâzırlığı üç yıl sürmüştür. Bu görevinde, tamamlanan Mekteb-i Hukûk'u açmış ve aynı mektepte Usûl-u Muhâkeme-i Hukûkiye, Belâgat-ı Osmaniye ve Ta'lim-i Hitabet dersleri vermiştir. Birinci sınıflara verdiği Belâgat dersi notlarını toplayarak *Belâgat-ı Osmâniye* adlı kitabını tamamlamıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine Adliye Nezâretinden ayrılan Cevdet Paşa, üç buçuk yıl resmi görevlerden uzak kalarak ilmî çalışmalarıyla meşgul olmuştur. Bu dönemde *Târih-i Cevdet'i* tamamladığı gibi *Kavâid-i Osmâniye*'nin eksiklerini tamamlayarak yeniden bastırmıştır.

Cevdet Paşa, Server Paşa'nın vefatı üzerine 11 Haziran 1886 tarihinde beşinci defa Adliye Nâzırlığına getirilmiş ve II. Abdülhamid'in husûsî meclislerine de katılmaya başlamıştır. Ayrıca II. Abdülhamid, 1288 senesinde hazırlanan büyük bir merasimle Cevdet Paşa'ya Nişân-ı İmtiyaz vererek ödüllendirmiştir.⁷⁸ *Hulâsâtu'l-Beyân*

---

⁷⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 245.

fi Te'lifil-Kur'ân adlı Arapça risalesi ile *Hilye-i Saâdet* adlı eserlerinin neşri de bu dönemde yapılmıştır.

Cevdet Paşa, beşinci defa getirildiği Adliye Nezâretinden Sadrâzam Kâmil Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkması üzerine ayrılmak zorunda kalmıştır. 10 Mayıs 1890'da II. Abdülhamit onu Meclis-i Âlî'ye tayin etmiştir. Girit'te ihtilâlden sonra bozulan idarî teşkilâtın ıslâhına dâir oluşturulan komisyona 1891'de başkan tayin edilmiş ve neticede bir altın kıt'a ile ödüllendirilmiştir.⁷⁹

II. Abdülhamid'in emri üzerine şiirlerini bir dîvançe şeklinde toplayarak padişaha takdim etmiş ve 1892 senesinde bir kıt'a Sanâyî-i Nefise İftihar Madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Cevdet Paşa, bundan sonraki hayatını ilmî çalışmalarına ve çocuklarının eğitimine ayırmış, kısa süren bir hastalıktan sonra 26 Mayıs 1895 tarihinde Bebek'teki yalısında vefat etmiştir. Fatih Sultan Mehmed Türbesi haziresine defnedilmiştir.

3.1.5. İlmî Şahsiyeti

Tanzimat devrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan Cevdet Paşa, son asır Türk-İslam ilim âleminin mümtaz simalarından biridir. Henüz genç bir medrese talebesiyken zekâsı, çalışkanlığı, bilgisi ve isabetli tahlilleriyle hocalarının dikkatini çekmiş, zaman zaman onlarla ilmi meselelerde tartışmalara girmiştir. Kendi özel gayretleri ve öğrenme iştihakı sayesinde, medresenin sunduğu bilginin çok üstünde bir ilmî potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

Üstün başarılarla tamamladığı tahsil devresinden sonra, devlete ve millete faydalı olmak ideali doğrultusunda, teklif edilen her bir vazifeyi kabul etmiş ve liyâkatle yerine getirmeye çalışmıştır.

Her biri farklı alanlarda yazıldığı için eserlerinden hareketle ihtisas sahasını belirlemek zordur. Ebu'l-ulâ Mardin'e göre asıl tercihi, mantık ilminden yanadır.

---

⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 275.

Çünkü icazetini mantık dersinden almıştır ve tatil günlerinde husûsen takip ettiği dersler de aklî ilimlere münhasırdır.⁸⁰

Farklı ilim dallarıyla meşgul olması ilim ve kültür târihimize değerli eserler katmasını da sağlamıştır. Cevdet Paşa, siyasî faaliyetlerinde olduğu gibi, ilmî çalışmalarında da devrinin ihtiyaçlarını gözeterek kendisinden istenileni yapmıştır.

Cevdet Paşa, hayatı boyunca öğrenmeyi kendisine şiar edinmiş, taklitçi ve mutaassıp olmayıp meselelere farklı açılardan bakarak ve araştırarak sonuca ulaşma yolunu takip etmiştir. Değişen çağın gelişmelerini görüp ciddi tahliller yapabilen, sağlam bir muhakeme ve mukayeseden sonra, cemiyetin ve sistemin problemlerini ve çözüm yollarını görmeye çalışan, inandığı sistemin noksanlarını tespit ederek tenkitten çekinmeyen bir anlayışa sahiptir.

Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusundaki farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, gelenekçi Türk-İslam Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze varmaya çalışmış bir şahsiyettir. Osmanlı müesseselerinin İslamî esaslara dayandığını dikkate alarak batı devletleriyle Osmanlı devletinin farklı din ve medeniyetlerden doğduğunu, bu sebeple de her yönden batılılaşmanın hem yanlış hem de imkânsız olduğunu düşünmüş, sonuç olarak batı taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bütün icraatında Osmanlı-İslamcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçiliği benimsemiş, Batı'nın pozitif bilimler, teknik ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin batı tarzında ıslahını savunmuştur.⁸¹

Batının gelişmişliğini kabul etmesinin yanında Osmanlı Devleti ile onlar arasındaki fark ve devletin ilerlemesi için takip edilmesi gereken yollar ile ilgili bazı görüşleri şunlardır: Devletlerin kuruluşunda başlıca unsur “asabiyet”tir. Fakat zamanla kan bağı zayıflayınca meydana gelen boşluğu daha kuvvetli olan din bağı doldurur. Osmanlı Devleti bir İslâm devletidir. Hıristiyan Avrupa medeniyetinden ayrılan yönleri vardır: Hilâfet ve saltanat tek şahısta toplanır; ümmet esasına dayalıdır. Sosyal sınıflar

---

⁸⁰ Ebu'l-ulâ Mardin, s. 78.

⁸¹ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A., c. 7, s. 445.

yoktur; İslâm dini, insan haysiyetine hürmetkârdır. Devletin selâmetini İslâmiyet'e dönmek ve ona bağlanmakta gördüğü gibi, hilâfet müessesesine mutlak surette itaatın gerekliliğine inanmış ve İslâm düşmanlarına karşı Şîf-Sünnî ittihadını sağlamak konusundaki fikirleriyle II. Abdülhamid'i etkilemiştir. Bu sebeple, Meşrûtiyetin ilânı ve Meclis-i Mebusân'm kapatılması sırasında, Abdülhamid'in siyâsetini desteklemiş, Midhat Paşa'nın yıldız mahkemesindeki yargılanmasında önemli rol oynamıştır.

Ona göre: İnsan doğuştan medeniyete yatkındır. Medeniyete ulaşmasının temel şartı da insanların kemale erdirilmesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle mümkündür. Devleti dâim kılacak unsurlardan biri de eğitimidir. Osmanlı devletinin gerilmesinde eğitim müesseselerinin bozulmasını önemli derecede etkili gördüğü için, Maârif nâzırlığı döneminde bunların ıslah çârelerini araştırmıştır.⁸²

Cevdet Paşa iktisadî hayatta liberalizmi benimsemekle birlikte devletin kalkınması için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savunmuştur. İş hayatında ise Müslümanların da anonim şirketler kurmasını teklif etmiştir.⁸³

Talebesi Selim Sabit'e söylediğine göre fikri dünyasının gelişmesinde Michelet, Taine, İbn Haldun, İbn Teymiyye, Zehebi, Alman tarihçisi Hammer, İngiliz tarihçisi Buckle ve Macaulay, Fransız âlimi Montesqieu etkili olmuştur. Paşa'nın asıl hocası şüphesiz *Mukaddime* tercümesini tamamladığı İbn Haldun'dur. Derslerinde ve eserlerinde İbn Haldun'un metodunu izlemiştir. Cevdet Paşa'nın üzerinde Sadrazam Reşid Paşa'nın tesiri de inkâr edilemez. Paşa'nın yüksek zekâsı ve çalışkanlığı sadrazamın dikkatini çekince onu, ilk defa kütüphanesine taallûk eden işleri görmeye vazifelendirerek yanına almıştı.⁸⁴

Hayatı boyunca tevazu üzere bir hayat yaşamış olan Cevdet Paşa, bütün bu ilmi ve siyasi alandaki yoğun çalışmalarının yanında ailesini de ihmal etmemiş, onlar içinde müşfik bir baba ve vefakâr bir eş olmuştur. Bir oğlu ve iki kızı olan Paşa, çocuklarının eğitimiyle bizzat meşgul olmuştur.

---

⁸² Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A., c. 7, s. 445.

⁸³ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A., c. 7, s. 445.

⁸⁴ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A., c. 7, s. 445.

3.1.6. Eğitimciliği

İlmî hayatına adım attığı ilk medrese yıllarından itibaren zekâsı, çalışkanlığı ve hırsı ile sıradan bir medrese talebesinin çok üstünde olan Cevdet Paşa, zamanının medrese müfredatını kâfi görmeyerek o dönemde medresede pek rağbet edilmeyen matematik, hesap, cebir, hendese gibi fen ilimlerini de şahsi çabaları ile öğrenmişti. İşte tamamen kendi arzusuyla yürüttüğü bu çalışmalar onu, ezberci, eski müelliflere muhalif düşünce geliştiremeyen, bilim ve teknik olarak zamanın gerisinde pasif bir medrese hocası olmaktan kurtarmış, ileriki yıllarda, özellikle eğitim-öğretim müesseselerinde olumlu düzenlemeler yapabilecek özellikler kazandırmıştır.

Her ilmi erbabından öğrenerek, kendisini iyice yetiştirmiş, kaldığı medresede, kendisine müracaat eden arkadaşlarına ders okutmağa başlamıştı.⁸⁵ Böylece daha talebeyken eğitimciliğe başlamış oldu.

Onun çalışkanlığı, herhangi bir talebeden farklı tezahür ediyordu. Öğrendiklerine kendi yorumlarını ilâve ediyor, her sahada çalışmasının neticesini görmek için yeni bir eser meydana getirmeyi hedefliyordu. Öyle ki herhangi bir konuyu tetkike başlayınca, ona dair küçük bir eser yazmayı kendisine âdeta şiar edinmişti.⁸⁶ Bu özelliği ile günümüzde yapılandırmacı eğitim ile arzu edilen öğrencinin kendi çabası ve araştırması ile bilgi edinip ona kendinden bir şeyler katarak kendi ürününü ortaya koyması tarzındaki öğretim metodunu o, medresede kendi çabasıyla başarıyordu.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Vidinli Hoca'nın ısrarıyla yine talebelik yıllarında icazetli hocaların okutmaya cesaret edemedikleri Gelenbevî'nin Burhân'ını okutması onun ne derece bilgili ve bir eğitimci olarak yetenekli olduğunun bir göstergesidir

Cevdet Paşa, talebelikten sonra müderris ve müellif olarak neşr-i ulûm etme idealinde idi. Sırf bu sebepten buna muhalif gördüğü her ayrıntıyı dikkate almış ve ilmiye kıyafetini çıkarmamak için Mekteb-i Harbiyyede Farsça muallimliğini kabul etmemişti.

---

⁸⁵ Fatma Aliye, s. 13.

⁸⁶ Ebu'l-Ulâ Mardin, s. 5.

Reşid Paşa'ya intisap etmesiyle siyasi hayatı başlayan Cevdet Paşa'nın yeni dostları ve meşguliyetleri sebebiyle medrese ile alâkası kesilmişti. Kendisi buradaki hayat tarzını benimsemekle birlikte, ideallerinden uzaklaştığını; “rical ve kibar ile ülfet ve ihtilâti çoğaltıp Boğaziçi'nin mesirelerinde dolaşmağa gittiğini” anlatırken, “bir taraftan da medrese merkezinden tebâud etmekte idim, sanki semt-i kibleyi ararken şark-u şimale doğru gitmekte idim” diyerek bu devredeki kararsızlığını anlatmaktadır. Cevdet Efendi, devlet işleriyle ilgili çeşitli görevleri yürütürken bir yandan da “neşr-i ulûm” ideâli yolunda çalışmalar yapmaktan da geri kalmıyordu. Birçok eserini memuriyetleri esnasında kaleme almıştı.

Memuriyetler silsilesine 1850 Dâru muallimîn müdürlüğü ile başlayan Cevdet Paşa, derhal bir nizâmname yaparak kurumun iç tüzüğünü, öğretim programlarını ve imtihan usullerini düzenledi. Burada kısa sürede pek çok rüşdiye öğretmeni yetiştirildi. Aynı zamanda, burada Târîh-i İslâm-ı Umûmî dersleri vererek yöneticiliğin yanında öğretmenlik faaliyetini de gerçekleştiriyordu.

Müdüriyeti esnasında Prusya ve Fransız Dâru muallimîn teşkilâtları hakkında inceleme yaparak dışarıdaki gelişmeleri dikkate almaktan geri durmamıştır. Devletini çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırmak için ve bunun da yolunun eğitimden geçtiği düşüncesinden hareketle bu çalışmalarını gerçekleştiriyordu. Yine o dönemlerde Cevdet Paşa, Arapça ve Fransıza'dan ayrı olarak müstakil bir Türkçe gramerinin tespiti lüzumuna inanan Fuad Paşa ile müşterek müzâkereleri neticesinde *Kavaid-i Osmaniyye*'yi kaleme almıştı.

Ahmet Cevdet Paşa, üç kez Maarif Nâzırlığına getirilmiştir. İstanbul'da açılan ilk idadîler de onun Maarif nazırlığı dönemine aittir. Ayrıca Adliye nâzırlığı sırasında Mekteb-i Hukuk'un açılışını yapmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa, ilk Maarif nâzırlığında, müsteşarı Sadullah Bey başkanlığında bir komisyon kurar. Komisyon, sıbyan mekteplerinden yüksek okullara kadar bütün eğitim kurumlarında okunacak ders cetvellerini tanzim eder. Önce bir elifbâ cüzü yazılır ve basılır, ardından alınan kararlar doğrultusunda yeni usule göre Nuruosmaniye Camiinde diğer sıbyan mekteplerine numune olmak üzere İbtidâiye adıyla bir sıbyan mektebi açılır, sonradan benzeri bir kaç okul daha devreye girer. Düzenlenen ders

cetvellerine göre yazılmasına ihtiyaç duyulan kitaplar devrin uzmanlarına paylaştırılır. Ahmet Cevdet Paşa'ya da ilkokul çocuklarına ana dillerini öğretmek üzere *Kavâid-i Türkiyye*, mantık konusuyla ilgili olarak *Mi'yâr-ı Sedâd* ve münazara tekniğiyle ilgili olarak da *Âdâb-ı Sedâd* adlı eserlerin yazılması görevi düşer ve kitapların yazılmasının ardından her birinden on beşer bin nüsha basılır.⁸⁷ Ayrıca Paşa, rüşdiyelerde okutulmak üzere *Malûmat-ı Nâfi'*a adıyla faydalı bilgiler veren bir kitap daha hazırlamış, Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu *Belâgat-ı Osmâniyye* derslerinin notlarını geliştirerek aynı adla bir kitap yayımlamıştır. 1874 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın Maarif nâzırlığı sırasında Galatasaray Sultânîsi'ne Fen, Edebiyat ve Hukuk derslerinin konulması suretiyle Dârülfünûn öğretimi yeniden verilmeye başlanmıştır.

II. Abdülhamit zamanında Ahmet Cevdet Paşa'nın da içinde olduğu ve yeni bir eğitim sisteminin kurulması gerekliliğini savunan aydınlar “medeniyet neşr-i maâriften başka şeyle husul bulamaz” düsturunu kabul etmişlerdi. Ona göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda maarif güneşi Doğudan doğuyordu. Fakat 19.yüzyılda bu güneş Batıdan doğmaya başlamıştı. Medresede okumuş olmasına rağmen eserlerinde de bahsettiği gibi medreselerin büyük bir idarî zaaf içinde olması, ilmiye sınıfının bozulması, ulemanın sadece isminin ve resminin kalması gibi sebeplerle, bozulmuş olan Osmanlı eğitim sisteminin Batı güneşinin ışıklarıyla daha aydınlatıcı olacağına inanıyordu. Osmanlı Devleti'nde bir Encümen-i Dâniş, “Akademi” kurulması fikri de yine onun da içinde olduğu aydınlar sayesinde gerçekleşmiştir.

Bundan sonraki müfettişlikleri sırasında bile ilimden uzaklaşmamış, fiili olarak eğitimle meşgul olamasa da *Tezâkir*, *Târih-i Cevdet*, *Mukaddime-i İbn Haldun* gibi eserlerini bu dönemde vermiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, döneminin şartlarına göre kendisini imkânları nispetinde her yönden geliştirmeye çalışmış, belli bir ihtisas sahası olmamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, tüm çalışmalarında hedefi neşr-i ulum etmek idi. Meşguliyetlerindeki çeşitlilik ilim ve kültür tarihimize değerli eserler katmasını sağlamıştır. *Kavâid-i Osmaniye*, *Belâgat-ı Osmaniye*, *Kavâid-i Türkiye*, *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*, *Medhal-i Kavâid*, *Mi'yâr-ı Sedâd*, *Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb*, *Ma'ûmât-ı Nâfi'a*,

---

⁸⁷ Özkan, s. 9.

Eser-i Ahd-i Hamidî, Mecmûa-i Aliyye onun eğitim ve öğretim amacıyla verdiği önemli eserlerdir.

3.1.7. Tarihçiliği

Cevdet Paşa'nın tarihçiliğini belirlemek için bu ilmin Osmanlı tarih yazıcılığı içindeki konumundan bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığı iki farklı usûlün tesirinde kalarak, iki ayrı koldan gelişmiştir. Bunlardan birincisi, ilmî tarihçilik denilen klâsik İslâm tarihçiliğidir. Vesikaların tespiti ve rivayetlerin sıhhati sağlam metotlara dayandırılır. Anlatımda ise sade ve külfetsiz bir dil tercih edilir. Bu tarz tarihçiliği daha ziyade ulemâ tercih etmiştir. Diğeri ise, kaynağın sıhhatini fazla önemsemeyen, hakikati arama yerine ahlâkî telkinleri gaye edinen, sade bir dil yerine külfetli ve belâgatlı anlatımı tercih eden edebî tarihçiliktir. Cevdet Paşa, iki tarzın ahenkli bir terkiğini oluşturan nadir tarihçi neslin son büyük temsilcisidir.⁸⁸ Kısaca eski ile yeni tarihçilik anlayışı arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Cevdet Paşa, tarih felsefesi ve metodolojisinde geniş ölçüde İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin tesiri altında kalmıştır. Bundan dolayı Ahmet H. Tanpınar onu, 'İbn Haldun'un son şakirdi' sayar. Paşa, İbn Haldun'un beş tavrı nazariyesini nakletmiş, her devlet gibi Osmanlı devletinin de kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş safhalarından geçeceğini ancak beşinci tavrın tıpkı diğer Osmanlı tarihçilerinin söylediği gibi değiştirilebileceğini, uzağı gören devlet adamları sayesinde devletin ömrünün uzatılabileceğini söylemiştir. Böylece tarihte mutlak bir determinizme inanmamakla İbn Haldun'dan ayrılmıştır.

Paşa'ya göre tarihten beklenen yalnızca gündelik olayları sıralamak değildir. *Târih-i Cevdet'i* yazarken sanatkârane bir üslûptan kaçınmıştır. Zâten eserin baş kısmında da belirttiği gibi, asıl amacı, olayların doğruluk ve yanlışlığını; gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan ders almayı bilmektir.

Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet'i* yazarken kaynak kitaplardan, önceki yazılan tarihlerden; mecmua, lâyiha ve resmî vesikalardan faydalanmıştır. Hepsini kuvvetli bir mantık süzgecinden geçirerek değerlendirmiş, olayların sebeplerini, gelişmelerini ve

---

⁸⁸ Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler, s. 110.

neticelerini tabii seyri içinde vermiştir. Özellikle kurumların bozuluş sebeplerine önem verip bu bozulmanın tahliline girmiştir. Böylece müessese tarihine dair ilk denemeyi gerçekleştirdiği gibi olayların meydana gelişinde farklı bir yaklaşımı yakalamaya çalışmıştır. Yeri geldikçe de eski tarihleri ve tarihçileri ciddi şekilde tenkit etmiştir.

Tarihi bir bütünlük içinde ele alır. Ona göre Osmanlı tarihi çerçevesinde Avrupa'nın iyi tanınması ve hadiseler üzerinde Batı'daki gelişmelerin etkileri de önemlidir. Bu bağlamda medeniyet tarihçiliği yapan Cevdet Paşa, Doğu-Batı mukayesesi de yapar. Örneğin Avrupa'nın zamanlama ölçülerinin İslam tarihine uymayacağını belirterek bunun Doğu için İslam öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılması gerektiğini, İslam dininin ve hukukunun tarihi kendi şartlarına göre biçimlendirdiğini yazmıştır.

Vak'anüvisliği döneminde tuttuğu notlardan oluşan *Tezâkir-i Cevdet* ve II. Abdülhamid'in isteği ile hemen aynı dönemin vak'alarını anlattığı *Ma'rûzât* adlı eserleri, Cevdet Paşa'nın vesikacılığından sonra, müşahede kudretini göstermesi bakımından önemlidir.

Tarihçi sıfatıyla verdiği bir diğer eser ise *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ'* dir. Hz. Âdem'den itibaren tüm peygamberleri, ardından İslâm tarihini anlatan bu eser, ilmî olmaktan ziyâde, ta'limî ve telkinî bir gaye gütmektedir.

3.1.8. Hukukçuluğu

Cevdet Paşa, tahsil devresinde hukuk ilmiyle özel manada meşgul olmamışsa da, medrese eğitiminin fıkıh ağırlıklı olması sebebiyle tabii olarak ilgisiz de kalmamış, kendi ifadesiyle ulum-u şer'iyede biraz mümarese kesbetmişti. Ayrıca Lofça müftüsünün yanında fetva müsevvitliği yapmıştı.

İstanbul'a gelip resmi görevlerine başladıktan sonra Cevdet Paşa'nın hukuk sahasındaki faaliyetleri, Tanzimat döneminde adlî teşkilâtın tesisi ve kanun tanzimi olmak üzere iki cephelidir.

İlk olarak Meclis-i Maârif üyesi ve Dâru muallimîn müdürü sıfatıyla bu kuruluşların nizâm nâmelerini hazırlamıştır. Bu çalışmalarından sonra gerçek anlamda hukukla ilgisi Metn-i Metin komisyonuna üye olmasıyla başlar. Bu komisyonda kânun ka-

leme alma vazifesiyle yer alan Cevdet Paşa, temel fıkıh kitaplarını dikkatle inceleyerek yeni çalışmaları için gerekli altyapıyı oluşturduğunu söylemektedir.⁸⁹

Metn-i Metin komisyonu dağıldıktan sonra hemen ardından üye olduğu, Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ın kânun ve nizâm-nâmelerini hazırlayarak bu yöndeki çalışmalarını sürdürmüştür. Bu meclisin çalışmaları arasında, Cevdet Paşa'nın son şeklini verdiği 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi önemlidir. Bu kanunnamenin tamamlanmasından sonra meclisin bir Arazi Kanunnamesi hazırlamak için kurduğu komisyona başkan tâyin edilmiştir. Bu komisyonun hazırladığı Arazi Kanunnamesi'nin özelliği esaslarını tamamen Osmanlı hukukundan alan bir kânun olmasıdır. Ayrıca gerek dilinin sadeliği, gerekse kânun tekniği bakımından o devirde hazırlanan kânunların en başarılı örneklerindedir. Cevdet Paşa bununla kalmamış, Tapu Nizamnamesi, Tapu Senedatı Hakkında Talimat ve Tapu Senedatı Hakkında Tarifname'yi de kaleme almıştır.

Cevdet Paşa, başkanlığına getirildiği Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin tesisinde de önemli rol oynamıştır. Hukuk ilminde dirayetli kişileri özenle seçerek dîvânın kadrosunu oluşturmuş ve ardından bu kurumun nizâm-nâmesini hazırlayarak faaliyetlerini belirlemiştir. Şer'îye mahkemeleri yanında Nizâmîye Mahkemelerini de tesis eden Cevdet Paşa, bununla yargı sistemine disiplin getirmeyi de hedeflemiştir. Ayrıca temyiz ve İstinaf mahkemeleri sayesinde mer'î hukuka, sistematik temyiz usûlünü kazandırmıştır.⁹⁰

İlk hukuk fakültesi olan Mekteb-i Hukuk, Cevdet Paşa'nın Adliye nâzırlığı döneminde açılmıştır. Bu okulda ilk dersi hem adliye nâzırı hem de mektebin hocalarından biri olması sıfatıyla Cevdet Paşa vermiştir. Mekteb-i Hukuk, II. Meşrutiyetin ilanından sonra Dârülfünûnun bir fakültesi olarak öğretim faaliyetini sürdürmüştür.

Cevdet Paşa'nın İslâm hukukuna kazandırdığı en önemli eser şüphesiz *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'dir. Bu eser, İslam devletlerinde İslam hukuku alanında hazırlanan ilk kanun olma özelliğine sahiptir. Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'yi hazırlayan heyetin başkanı olmasının yanında *Mecelle*'nin hazırlanmasından önce Fransız Medenî Kânunu Code Civile'nin tercüme edilerek Osmanlı hukukuna tatbikini düşünen Âli Paşa ve

---

⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 73.

⁹⁰ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa, D.İ.A.*, c. 7, s. 447.

Midhat Paşa'ya karşı çıkması da mühimdir. Cevdet Paşa, İslâm hukuk âlimlerinin rey ve ictihadlarının derlenmesinden oluşacak milli bir kanunun gerekliliğini kararlılıkla savunmuş ve nihayet bu fikrini sadrazam ve çevresindekilere kabul ettirmiştir.

Cevdet Paşa'yla birlikte on beş kişiden oluşan Mecelle Cemiyeti, kanunlaştırma çalışmalarını, fıkıh kitaplarının tasnifini dikkate alarak on altı kitapta toplamışlardır. Cevdet Paşa eserin tek müellifi değildir. Fakat tedvin ve telifine karar verilmesinde, meselelerin tespitinde, tercüme ve tahrirde, sıralamada; maddelerinin kaleme alınmasında, çeşitli sebeplerle çalışmaları inkıtaa uğrayan komisyonun, eseri tamamlamasında en büyük pay kendisine aittir.

Mecelle, devrin ihtiyacını mükemmel surette karşılamıştır. Bunda Paşa'nın kuvvetli mantığı ve Türkçesi ile devrin ihtiyaçlarını müdrik olmasının rolü büyüktür. Hukukta tekâmül prensibine inanması, örf ve âdete yer vermiş olması da *Mecelle*'yi makbul kılan diğer özelliklerindedir. Ayrıca sade bir dil kullanılması, ifadelerindeki kesinlik ve üslubundaki güzellikle Türk hukuk dilinin oluşmasında Mecelle'ye müstesna bir yer kazandırmıştır.

Yanya'da vali iken *Mecelle* çalışmalarına katkıda bulunmak için kaleme aldığı ve bey' bi'l-vefa'yı konu edinen *Risâle-i Vefa* dışında Cevdet Paşa'nın hukuk alanında yazılmış müstakil bir eseri yoktur. Bu Osmanlı hukukuna bu ölçüde yön vermiş ve damgasını vurmuş olan Cevdet Paşa için bir eksiklik olarak belirtilir. Paşa'nın muhtemelen kanun ve nizamnâme hazırlamaktan hukuk kitabı yazmağa fırsat bulamadığını ifade eden M. Akif Aydın, bu durumun, hukukçu olarak değerini azaltmadığını söylemektedir.⁹¹

3.2. Eserleri

3.2.1. *Târîh-i Cevdet*

Encümen-i Dâniş'in bir Osmanlı tarihi yazdırma kararına bağlı olarak Ahmet Cevdet Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından, 1826 Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına kadar geçen dönemini yazma görevi verilmiştir. Yaklaşık otuz

---

⁹¹ M. Akif Aydın, '*Bir Hukukçu Olarak Cevdet Paşa*', Cevdet Paşa Semineri, s. 39.

senelik bir çalışmayla tamamlanan bu eserin çeşitli tertip ve baskıları bulunmaktadır. Eserin ilk olarak 1854-1857 yılları arasında ilk üç cildi basılmış ve 1884 yılında on cilt olmak üzere tamamlanmıştır. 1891’de tertip ve tasnifi değiştirilerek bazı ekler ile Tertîb-i Cedîd kaydı altında ve on iki cilt hâlinde yeniden neşredilmiştir. Eserin kaynakları arasında diğer vakanüvis tarihleri, sefaretnameler, özel tarihler, arşiv kayıtları, resmi tezkireler ve kendi hatıraları bulunmaktadır. Eserde diğer vakanüvis tarihlerinden farklı olarak Avrupa tarihine de önemli bir yer ayrılmıştır. Özellikle altıncı ciltten itibaren Osmanlı tarihi, dünya tarihinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. İşte bu bakış açısı ile Târîh-i Cevdet Osmanlı tarih yazıcılığında bir dönüm noktası olarak ele alınmıştır.

3.2.2. Tezâkir-i Cevdet

Cevdet Paşa, geleneğe uyarak vakanüvisliği döneminde tuttuğu notlardan ibaret olan bu eserde devrinin siyasi, içtimai, ahlaki cephesini anlatmıştır. Cevdet Paşa bu notları kendisinden sonra vakanüvis olan Ahmed Lütfî Efendi’ye tezkireler halinde yollamıştır. Bu sebepten esere Tezâkir-i Cevdet adını vermiştir. Kırk tezkireden meydana gelen eser, 1855’ten itibaren vefatından iki sene öncesine, 1897’ye kadar yaşadığı hadiseleri ihtiva etmektedir. İlk tezkirede daha önceki vak’anüvisler anlatılır. Daha sonraki dört tezkire Ahmet Lütfî’ye gönderilen bazı belgelerle ilgilidir. Altıncı tezkireden son tezkireye kadar olan bölümler, Abdülmecit ve Abdülaziz’in saltanat zamanına denk gelen 1839-1872 yılları arasındaki dönemin siyasî, sosyal ve ahlâkî olayları ile ilgili değerlendirmeler ve hatıralardan meydana gelir. Son tezkirede kendi hayatını yazmıştır. Bu bölüm, daha sonra Ahmet Cevdet Paşa hakkında yapılan çalışma ve değerlendirmeler için birinci derecede bir kaynak olmuştur.

Tezâkir-i Cevdet’in, Cevdet Paşa’nın el yazısıyla olan ilk müsveddeleri yirmi bir defter halinde İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığında bulunmaktadır. (Cevdet Paşa Evrakı, nr. 1-21) Eserin 1288-1292 yıllarını ihtiva eden 17. cüz’ü, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuâsında neşredilmiştir.

Tezâkir’in yeni haflerle tam bir neşri, Câvid Baysun tarafından dört cilt halinde, 1953-1967 yılları arasında yapılmış, Türk Tarih Kurumu Tarafından basılmıştır. Eser ikinci defa, aynı tertip üzere 1986 yılında Ankara’da neşredilmiştir.

3.2.3. Ma'ruzât

II. Abdülhamîd'in emri üzerine, 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyâsî olayları içine alan bu eseri beş cüzdan halinde yazarak padişaha sunduğu için Maruzat olarak isimlendirmiştir. Eser Tezâkir-i Cevdet ile aynı devreye ait olayları anlatmasına rağmen, ondan farklı olarak birçok şahsî kanaat ve hatıraları da ihtiva eder. Ayrıca farklı bir gaye ve üslûp ile yazıldığından bazı özel bilgileri de içerir. Eserde saraydaki dedi kodulara, İstanbul'un kenar semtlerinde yaşananlara, devlet erkânının aile hayatına varıncaya kadar pek çok ilgi çekici olaylara yer verilir. Eser II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine kadar onun yanında kalmış, daha sonra Yıldız evrakı arasında ele geçmiştir. Bu arada birinci cüzdan kaybolmuştur. Eserin Cevdet Paşanın el yazısı ile olan müsveddeleri İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndadır. (Cevdet Paşa Evrakı, nr. 22-25) Eserin tamamı yeni harflerle Yusuf Halaçoğlu tarafından 1980'de neşredilmiştir.

3.2.4. Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ

Cevdet Paşa hayatının sonuna doğru yazdığı bu eserinde Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerin kıssalarını, Hz. Peygamber'in hayatını, dört halife dönemini, Emevî ve Abbasî halifelerini ve nihayet Osmanlı Devleti'nin II. Murad'ın saltanat yıllarına kadar (1439) geçen süreyi anlatır. Daha çok eğitim ve öğretim gayesiyle kaleme alınan eserin tamamı on iki cüzden ibarettir. İlk altı cüz'ünü Cevdet Paşa 1307'de neşretmiş, kalan altı cüz ile birlikte kızı Fatma Aliye Hanım tarafından tamamı 1331'de yayımlanmıştır. Eserin yedinci cüzden on ikinci cüze kadar olan kısmının müsveddeleri Atatürk Kitaplığı'ndadır. Dili ve üslubu ile birçok yazar tarafından takdir edilen eser, 1972'de Mahir İz tarafından sadeleştirilerek yayına hazırlanmış, 1976-1977 yıllarında iki cilt hâlinde günümüz Türkçesiyle neşredilmiştir. Ayrıca Kazan Türkçesi'ne çevrilerek iki defa basılmıştır.

3.2.5. Kırım ve Kafkas Tarihçesi

Kafkasya'nın tarihî coğrafyasını ve burada yaşayan halkın kültürel oluşumunu anlatan bu eser, İngiliz elçisi Lord Stratford Canning'in isteği üzerine Halim Giray'ın Gülbûn-i Hânân adlı kitabından faydalanılarak hazırlanmış ve Mustafa Reşid Paşa'ya

sunulmuştur. O da bunu Fransızcaya çevirterek elçiye vermiştir. Bu küçük eser, 1918'de Yeni Mecmua'nın 49. sayısında neşredilmiştir.

3.2.6. Mecelle

Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanmış, bizzat Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Kısaca Mecelle olarak adlandırılan ve Hanefî mezhebinin fihhına göre hazırlanmış bir medenî kanun olan bu eser, dönemin önde gelen 15 din adamının katkıları ile meydana getirilmiştir. Osmanlı ve İslam tarihinin ilk kanunnamesi olan mecelle çeşitli sebeplerden dolayı fasılalarla 1868-1888 yılları arasında tamamlanmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın teşebbüs ve gayreti ile ortaya çıkan Mecelle, 1926'da yürürlükten kaldırılıncaya kadar Türkiye'de uygulanmıştır. Hâlâ Asya'da Osmanlı vârisi devletlerin birçoğunun hukuk sistemlerine temel teşkil etmektedir.

Mecelle, Ali Himmet Berkî'nin gözetiminde ve eklediği açıklamalarla Açıklamalı Mecelle adıyla yeni harflerle basılmıştır

3.2.7. Risâletü'l-vefâ

Yanya valisi iken Mecelle Cemiyeti'ne yazıp gönderdiği bir eseridir. Yazma nüshası Veliyüddin Efendi Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

3.2.8. Şerh-i Kitâbü'l-emânât

1888 yılında İstanbul'da yayımlanmış, Mecelle'yi yorumladığı bir eseridir.

3.2.9. Mahkeme-i Temyizin Vazifesine Dâir

Temyiz mahkemelerinin görev alanını açıklayan bir eserdir. İnkılâp Müzesi'nde Ahmet Cevdet Paşa'nın el yazısı ile bir nüshası bulunmaktadır.

3.2.10. İcâr-ı Akar Nizâmnâmesi

İş yerlerinin kiralanmasıyla ilgili bir nizamnamedir. Bu eserin de İnkılâp Müzesi'nde Ahmet Cevdet Paşa'nın el yazısı ile bir nüshası bulunmaktadır.

3.2.11. Mukaddime-i İbn Haldun

Cevdet Paşa, özellikle tarih ile ilgili görüşlerinden çok etkilendiği İbn Haldun'un el-'İber' adlı genel tarihinin girişi olan birinci cildin altıncı faslını tercüme etmiştir. İlk beş faslını I. Mahmud devri şeyhülislamılarından Pirizade Mehmed Sahib efendi tercüme etmiştir. Eser tarih felsefesinden, tarihin faydalarından ve tarihçilik mesleğinden bahseder. Eser iki cildi Pirizade'ye üçüncü cildi Ahmed Cevdet Paşaya ait olmak üzere 1277'de neşredilmiştir.

3.2.12. Belâgat-ı Osmaniyye

Sahasında ilk Türkçe eser olan Belâgat-ı Osmaniye yazarın Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belagat derslerinin özeti mahiyetindedir. Cevdet Paşa, bu eserinde arap gramercilerin tasnifine dayanarak Osmanlı Türkçesinin belâgat kurallarını öğretmeyi gaye edinmiştir. Yazar Belâgat-ı Osmaniye'yi telif sebebini belirttiği kısa bir dibace ile başlar. Eser üç babdan oluşur. Birinci babda meani, ikinci babda beyan; üçüncü babda ise bedî konularını ayrıntılı bir şekilde izah eder. Belagat kaidelerinin izahında, Türkçe örnekler ve ekseriyetle kendi şiirlerini kullanmıştır. İlk defa 1298 yılında basılmıştır. Daha sonra muhtelif baskıları yapılmıştır. Eserin Şerh-i Belagat adında, İbrahim Hacı tarafından şerhi yapılmıştır.

3.2.13. Kavâid-i Osmaniyye

Cevdet Paşa, Türkçenin ilk gramer kitabı olma özelliğini taşıyan bu eseri, Fuad Paşa ile birlikte hazırlamışlar ve ilk defa 1281 yılında birlikte neşretmişlerdir.

Cevdet Paşa bu eseri daha sonra yeniden gözden geçirerek 1303 yılında Ter-tîb-i Cedid-i Kavâid-i Osmaniye adıyla yenilemiş ve kendi adına neşretmiştir. Kitap ayrıca Cevdet Paşa tarafından muhtasar olarak tertib edilmiş ve otuzdan fazla baskısı yapılmıştır.

3.2.14. Medhal-i Kavâid

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere, Kavâid-i Osmaniye'ye bir hazırlık mahiyetinde hazırlanan bu eser, ilk defa Matba'a-i Âmire'de H. 1268 (M. 1852) yılında

taş basma ve 55 sayfa olarak basılmış, daha sonraki yıllarda yedi baskı daha yapmıştır. Ancak baskılar arasında çok küçük farklar bulunmaktadır.

3.2.15. *Kavâid-i Türkiye*

Sıbyan mekteplerinde gramer öğretmek amacıyla yazılan bu eser Medhal-i Kavâid'in basitleştirilmiş şeklidir.1292 yılında neşredilmiştir.

3.2.16. *Hilye-i Saâdet*

Peygamberimizin dış görünüşünü anlatan bir eserdir.1886-1887 yıllarında iki defa basılmıştır.

3.2.17. *Divân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi*

Şâir Süleyman Fehim Efendi'nin İranlı Şâir Sâib-i Tebrîzî Divânı'nın Farsçadan tercüme ve şerhine başladığı ancak ömrünün vefa etmemesi sebebi ile tamamlayamadığı bu eser, yine Fehim'in yakınlarının ricası üzerine Ahmet Cevdet tarafından 1265 senesinde tamamlanmıştır. Bu tercüme ve şerh Paşa'nın Farsça bilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

3.2.18. *Ma'Yûmât-ı Nâfia*

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan bu eser 1279 yılında neşredilmiştir. Kâinatın yaratılışı, peygamberler tarihi, yeryüzünde yaşayan insanların dinlere ve kıtalara göre dağılımı, dört halife ve dört mezhep imamı hakkında bilgi vermektedir. Bu eser yeni harflerle 1989 yılında 'Faideli Bilgiler' adıyla bir kez yapılan ekleme ve açıklamalarla, bir kez de sadece metin olarak yayımlanmıştır

3.2.19. *Beyânu'l-unvân*

Cevdet Paşa'nın talebelik yıllarında, medresede okunan kitapların başlık ve Önsözlerine dair yazdığı bu eser 1273, 1289 ve 1299 yıllarında neşredilmiştir.

3.2.20. *Takvimu'l edvâr*

Hicrî takvimi terketmenin caiz olamayacağı ve fakat şemsî takvimin gerekliliğine dair yazılan bu eser 1287 ve 1300 yıllarında neşredilmiştir.

3.2.21. *Mecmua-i Ahmed Cevdet*

İslam dinini kabul eden iki kişiye, bazı sorularının karşılığı olarak Cevdet Paşa tarafından yazılıp Bab-ı Meşihatca gönderilen cevapları ve eski Şam müftüsü Mahmut Hamza Efendi ile dini meselelere dair aralarında geçen yazışmaları ihtiva eder. Yazma halinde olan eser İstanbul belediyesi Atatürk kitaplığında muallim Cevdet, nr.98'de bulunmaktadır.⁹²

3.2.22. *Hulâsâtü'l-beyân fi Te'lifi'l-Kur'ân*

Kur'ân'ın toplanmasını anlatan bu küçük Arapça risale 1303'te İstanbul'da neşredilmiştir. Cevdet Paşanın hayatı ve eserlerine dair bir girişle Ali Osman Yüksel tarafından tercüme edilerek *Muhtasar Kur'ân Tarihi* adıyla 1985'te yayımlanmıştır.

3.2.23. *Düstûr*

Ahmed Cevdet Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliği esnasında hazırlanan kanun ve nizâm-nâmeleri bir ciltte toplayarak 1279 senesinde neşretmiştir

3.2.24. *Divânçe-i Cevdet*

Ahmet Cevdet Paşa, şiirlerini bir araya getirdiği bu eseri için şunları söylemektedir: “1310 (M. 1893) senesi evâilinde zât-ı şahane (II.Abdülhamit) eş'âr-ı âcizânemin cem'iyle bir nüshanın takdimini emr-ü ferman buyurdu. Fakir ise şairliği terk edeli otuz seneyi tecâvüz etmiş idi. Her ne ise evrâk-ı perişanı karıştırarak eş'ârımı bir dîvançe şeklinde tertip ile bir nüshasını huzûr-ı hümâyûna arz ettim. Müteâkıben bir kıt'a Sanâyi'-i Nefise iftihar madalyası ihsan buyuruldu.” Bütün bunlara rağmen Ahmet Cevdet Paşa'nın Dîvançe'si basılmamıştır. Buradaki şiirlerin çoğu devrin ikinci

---

⁹² Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, *Cevdet Paşa*, D.İ.A. s. 449.

derecedeki şairlerine nazire olarak yazılmıştır, geri kalanları kaside, gazel ve az sayıdaki bir bölümü şarkı, rubâî, tarih ve müfretten ibaretti.

Eserin iki müsvedde nüshası Atatürk Kitaplığı'ndadır. Daha eski ve eksik bir nüshası ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndedir. 1310 yılında II. Abdülhamid'e takdim ettiği asıl nüsha bulunamamıştır.⁹³ Son olarak 1994'te Meliha Yıldırım tarafından Ahmed Cevdet Paşa, Hayatı, Eserler ve Divançe-i Cevdet adıyla M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsünde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

3.2.25. Eser-i Ahd-i Hamidî

İbtidâî mektepleri için kaleme aldığı bir ilmihal kitabıdır. 1309'da neşredilmiştir.

3.2.26. Mecmûa-i Âliye

Ahmet Cevdet Paşa'nın, kızı Fatma Âliye Hanım'a okuttuğu felsefe, hikmet, ilm-i ruh, matematik, geometri, astronomi ve çeşitli İslâmî ilimlere dair bilgileri toplayarak oluşturduğu bu eserin tek nüshası İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndadır.

3.2.27. Mi'yâr-ı Sedâd

Paşa'nın oğlu Ali Sedat'a atfen Sedat'ın ölçüsü anlamına gelen Mi'yâr-ı Sedâd'ı maarif nâzırlığı döneminde ibtidâîye mektepleri için yazmıştır. Mantık ilmine dâir 116 sayfalık bu risale sade bir dille yazılmış ilk Türkçe mantık kitabıdır. 1293 ve 1303 yıllarında iki defa neşredilmiştir. Böylesine önemli bir mantık kitabına adı verilen Ali Sedat da babasına teşekkürün, Klâsik Mantık ölçülerini ve Batı'daki mantık alanındaki gelişmeleri ele alıp değerlendirdiği Mîzânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl adlı bir eser yazmıştır.

---

⁹³ Meliha Yıldırım, Ahmet Cevdet Paşa, Hayatı, Eserleri ve Dîvançe-i Cevdet, Yüksek Lisans Tezi, MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s.74

3.2.28. *Âdâb-ı Sedâd min İlmî'l-âdâb*

Tartışma usûlü ve kurallarını içeren 56 sayfalık bu risale Mi'yâr-ı Sedâd'ın bir eki, girişi mahiyetinde olup yine ibtidâiyye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmış, 1294'te ilk olarak on beş bin nüsha neşredilmiştir.

3.3. *Âdâb-ı Sedâd min İlmî'l-âdâb*

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya doğru gittiği en kritik zamanlarında devletin üst kademelerinde görev almış ve bulunduğu her makamda görevi çerçevesinde bozulan kurumların ıslahı için çaba sarfetmiş başarılı bir devlet adamıdır. Cevdet Paşa, başarılı bir devlet adamı olmasının yanında tarih, hukuk edebiyat, mantık, eğitim gibi pek çok alanda eserler önemli bir ilim adamıdır. Tezimizin konusu olan münâzara ve âdâbı hakkındaki *Âdâb-ı Sedâd* adlı eserini de daha önce de ifade ettiğimiz üzere Maârif nâzirliği zamanında medreselerin ıslahı doğrultusunda yeni açılan ibtidâiyye mekteplerinde okutulmak üzere yazmıştır.

Eser bir giriş, dört bölüm ve bir de sonuçtan oluşmaktadır. Esere başlarken bahs, mubâhase ve cedel ile ilgili kısa bir bilgiden sonra *Âdâbu'l-bahs* ve *'l-münâzara* ilminin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Girişte münâzara ilmiyle ilgili terimler örneklerle açıklanmıştır. Burada aynı zamanda münâzara sırasında tarafların takip edecekleri yollar belirtilmiştir. Münâzara esnasındaki kullanılan deliller ve özellikleri mantık kaideleri çerçevesinde açıklanmıştır. Bundan sonraki üç bölüm münâzara sırasında karşı tarafın delilini çürütmek üzere kullanılan *men'*, *nakz* ve *muâraza* yolları ile ilgilidir.

Birinci bölümde sâilin bir delili *men'* yolu ile reddetmesi ve bunun üzerine muallilin ona nasıl cevap vermesi gerektiği örneklerle açıklanmıştır.

İkinci bölüm *nakz* hakkındadır. Sâilin delili *nakz* etmesi ve bunun üzerine muallilin takip edeceği yollar hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde *muâraza* üzerinde durulmuştur. *Muâraza* ve çeşitleri örneklerle anlatılmıştır. Anlatılan konuların daha iyi anlaşılabilmesi için Ehl-i Sünnet ile

Mu'tezile arasında Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı hakkındaki tartışma ve tarafların delilleri, alıştırma başlığı altında verilmiştir.

Dördüncü bölümde ise; münâzara esnasında tarafların kullandıkları tanım ve bölmelerden bahsedilmiştir. Tanım ve bölmenin özellikleri ve münâzarada bunlara nasıl itiraz edilebileceği izah edilmiştir.

Sonuç bölümü münâzara âdâbına ayrılmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa tarafından o dönemin medreselerinde okutulmak üzere hazırlanan ve tartışma kurallarını ve âdâbını konu alan bu eser, dönemin eğitim sistemine de ışık tutmaktadır. İbtidâiyye mektebine böyle bir dersin konulması, daha üst sınıflarda bu bilgiye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Zira orta ve yüksek öğretimde işlenen özellikle Fıkıh, Kelâm ve Tefsir gibi dersler tartışma metodu ile işlenmektedir. Ayrıca Fıkıh ve Kelâmın konuları arasında yer alan mezhepler arası tartışma konularının anlaşılabilmesi için tartışma kurallarının, delil türlerinin ve delillere nasıl itiraz edileceğinin de bilinmesi gerekmektedir. Âdâb-ı Sedâd'da konular arasında verilen örnekler de ileride okunacak bu derslerde geçen meselelerden alınmıştır.

Tartışma kuralları ve âdâbının işlenişi konusunda verilen örneklerin yerli kültürden ve o zamanın güncel meselelerinden alınmış olması, öğretimi cazip hale getirmesi ve öğrenilen bilgi ve konuların kalıcı olmasında önemli bir noktadır. İbtidâiyye mektepleri için hazırlandığından konular oldukça basit ve anlaşılır bir tarzda, seviyeye uygun olarak anlatılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de sade ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Bütün bu dikkat edilen noktalar Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitimciliğinin bir tezahürüdür.

Bu bilgiler doğrultusunda tezimizin bu bölümünde değerli ilim adamımız Ahmet Cevdet Paşa'nın Âdâb-ı Sedâd adlı eseri günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Ek olarak eserin aslının bir nüshası ve eserde geçen ve bugün kullanılmayan kelimelerle ilgili küçük bir sözlük mevcuttur.

ÂDÂB-I SEDÂD
MİN İLMİ'İ-ÂDÂB
MATBAA-İ ÂMİREDE TAB' OLUNDU
SENE 1294

2

Bismillâhirrahmânirrahîm

Bahs ve mubâhase: Bir kimse ispat-ı müddeâyâ kıyam idüp de diğerkimsenin ona itiraz yani hasmâne mukabele etmesidir. Amma hasmâne olmayıp da mücerred bir şeyi öğrenmek için sormak sual-i istifsârîdir. Bunun cevabı dahi sual olunan şeyi i'lam ve ifhâmdan ibaret olmasıyla bu yolda vukû bulan sual ve cevaplar mubâhase kabîlinden değildir.

Makam-ı mubâhasede cevap eğer nefs el-emre bina olunur ise cevab-ı tahkikî denilir. Ve eğer nefs el-emr aranmayıp da mücerred hasmın teslimine bina olunursa cevab-ı cedelî denilir. Ve mukaddemât-ı burhâniyyeyi ve belki hatabiyyâtı bile idrakten

3

aciz ve kasır olanları ikna için cevab-ı cedelî ihtiyâr olup bu yolda irad olunan delile delil-i iknaî ve delil-i ilzâmî denilir.

Binâen alâ zâlik mubâhase ya izhâr-ı savâb için yani hakikat-ı hali meydana çıkarmak için olur yahut mücerred iskât-ı hasm için olur. İzhâr-ı savâb için cereyan eden mubâhaseye münâzara ve bu vechile bahsedencilere münâzır denilir.

Mücerred iskât-ı hasm için cereyan eden mubâhaseye cedel ve bu garz ile bahs edenlere mücâdil denilir.

Mücâdilın garzı her nasıl olursa olsun hasmını iskât etmekten ibarettir.

Amma münâzırın maksadı mücerred hakkı ve savâbı izhâr etmektir. Hak ve savâb gerek kendi yedinde zâhir olsun ve gerek hasmı yedinde zâhir olsun behme hâl savâbın kendi yedinde zuhûrunu iltizam etmez. Hele selef-i salihîn hazmen li'n-nefs ve def'an li hazzı'n- nefis savâbın yed-i hasmda zuhûrunu isterlerdi.

Münâzırlar izhâr-ı savâba muvafik olabilmek için müvecceh olmayan bahslerden ictinâb etmelidirler. Zira bu bahsler makam-ı münâzarada faide vermez ve beyhûde münakaşalar ile

4

matlûb ele girmez. Âdâb ve usûl-u münâzaradan hariç sözlerin arkası alınamaz. Beyhûde vakitler geçer, izhâr-ı savâb olunamaz. Binâen alâ zâlik sînâat-ı tevcih namıyla bir fenn-i müstakil vaz' olunmuştur ki ibhâs-ı külliyyenin müvecceh olup olmadığı cihetle ahvalinden bahs eder. Buna ilm-i âdâb-ı bahs ve ilm-i münâzara dahi denilir.

Mübâhasenin âdâb-ı sedâd ve sıhhati bu ilim ile bilinir. Ve müdafaanın sahihi fâsidinden ve makbûlu merdûdundan bu ilim ile fark ve temyiz olunur. Bunun kavâidine riayet edenler münâzarâtda hatadan mesûn olurlar. Ve bundan bî behre olanlar ilm-i hikmet ve ilm-i kelâm ve ilm-i usûl-u fikhî gereği gibi tefhimden mahrum kalırlar.

İşte bu ilmin mesâil-i mühimmesini câmi' olmak ve Mi'yâr-ı Sedâd'dan sonra iş bu risalenin telifine ibtidâr olundu ve Âdâb-ı Sedâd diye tesmiye kılındı.

Minallahi et- Tevfik ve Hüve el- Hâdî ile's-savâb

MUKADDİME

(ASHAB-I FENN-İ MÜNÂZARA BEYNİNDE MÜTEDÂVİL VE MEŞHUR OLAN ISTİLÂHÂTA DAİRDİR)

Bir meseleyi dermeyan eden kimse ya nâkil veya müddeî olur. Nâkil bir kitaptan yahut bir zattan bir mesele nakl ve rivayet eden kimse demek olmakla ona ‘tashih-i nakl et’ denilir. O dahi hangi kitapta mezkûr olduğunu beyan ile naklini tashih ettik de artık muâhaze olunamaz. Fakat nakl bazen nakz olunur.

Mesela bir kimse felâsifenin birinden haşr-ı icsadı nakl etti denilse, (Bu nakil batıldır. Zira bu nakil felâsifenin mezhebine münâfidir. Ve her nakil ki böyle ola batıldır) diye nakl-i mezkûr nakz olunur. Ve bir de nâkil eğer naklettiği meselenin sıhhatini iltizam ederse müddeî hükmünde bulunur.

Her müddeî davasını bir delil ile ispata mecbur olur. Delilsiz dava tahakkümdür. Tahakküm ise mesmu’ değildir.

Binâenaleyh her davaya delil istenilir. Meğer ki bedîhî olursa ona delil istenilmez. Zira kazâya-i bedîhiyye delil ile ispattan müstağnidir. Şu kadar var ki bedîh-i hafî olur ise delil suretinde bir fikra ile hafâsı izale olunur. Ve bu fikraya tenbih denilir.

Nitekim âlemin müteğayyir olduğunu ispat için yani hafâsını izale zımında tenbih için, (Zira biz âlemde harekât ve âsâr-ı muhtelif müşahede ediyoruz. Öyle ise âlem müteğayyirdir.) denildiği gibi.

Bu makamda delilden murat delil-i mantıkî yani fenn-i mantıkda mübîn olan kıyas olup dört kısma taksim olunur ki burhân ve emâre ve cedel ve muğâlatadır.

Burhân, edile-i yakîniyyeden mürekkep ve şurûtunu câmi’ olan kıyastır ki neticeye ilm-i yakîn ifade eder.

Emâre, mukaddimelerinden birisi yahut ikisi dahi zannî olan kıyastır ki neticeye ilm-i zannî ifade eder.

Cedel, iki mukaddimesinden birisi yahut ikisi dahi meşhûrâtta yahut hasmın indinde müsellemmâtta olan kıyastır. Bundan gazez hasmı ilzâm ve iknadır.

Muğâlata, min haysü's-sûra yahut min haysü'l-madde fasit

7

olan kıyastır ki tağlît-i hasm için tertib olunur. Kıyasın min haysü's-sûra fesadı şartlarını müstecmi' olamamasıyladır.

Mesela (İnsan hayvandır ve hayvan cinsdir, öyle ise insan cinsdir.) denilse şekl-i evvelde bir kıyas-ı fasid olur. Zira kübrâsı kazıyye-i tabiiyyedir. Şekl-i evvelde ise külliyyet-i kübrâ şattır.

Kıyasın min haysü'l-madde fesadı, hakka şebih kazıyye-i kâzibeyi muhtevî olmasıyladır.

Mesela (Vacib-i Teâlâ Hazretleri mevcuttur ve her mevcut bir cihettedir) denilse şekli evvelde bir kıyas-ı fasid olur zira kübrâsı kazıyye-i kâzibedir.

Müsâdere ale'l-matlûb ki netice delilden cüz' kılınmaktır. Bu dahi min haysu'l-madde fesad kabilindedir. Çünkü neticeyi bilmek evvela delili bilmeye ve delili bilmek dahi cüz'ünü bilmeye muvâkîf olduğundan bilâhare neticeyi bilmek neticeyi bilmeye tevkîf eder ki bir şeyin nefsinden mukaddem olması lazım gelir. Bu ise devr-i fasid olmak ile batıldır. Mesela (İnsan beşerdir ve her beşer zâhikdir. Öyle ise insan zâhikdir.) denilse bir kıyas-ı fasid olur. Zira insanın zâhik olduğunu bilmek beşerin zâhik

8

olduğunu bilmeye mevkûf olur. İnsan ise beşer demek olduğundan bir şey bilinmezden evvel bilinmiş olmak lazım gelir. Bu dahi müsâdere ale'l-matlûb olmakla onu müştemil olan kıyas devri bir kıyas-ı fasid olur. Kezâlik (Her insan zâhiktir ve her zâhik müteaccibdir. Öyle ise her insan müteaccibdir.) denildikten sonra kübrâyı ispat için (Her

zâhik insandır ve her insan müteaccibdir. Öyle ise her zâhik müteaccibdir.) denilse delil-i evvelin neticesi kübrâsını ispat için getirilen delilin cüz'ü olmakla bu dahi devr-i fesad kabilindendir.

İspat-ı müddeî için nasb-ı nefis eden kimseye muallil ve müstedil ve ona itiraz eden kimselere sâil denilir. Muallil kendi davasını kavâid-i ilm-i mantıka tevfikân bir delil ile ispat eder.

Sâil dahi o delilin mukaddimelerinden hangisini teslim etmez ise 'lâ teslim' diye muallilden ona delil ister. İşte sâilin bu vechile vukû bulan itirazı men' diye tesmiye olunur. Ve buna münâkaza dahi denilir. Yahut sâil o delilin mukaddimelerini teşriha girişmeyip ancak nefis-i delilin butlânını bir delil ile ispat eyler. Onun bu vechile itirazına dahi nakz denilir ki ilm-i

9

usûl-u fikh ıstılahınca münâkaza tesmiye olunur. Ve yahut sâil nefsi delile dahi taarruz etmeyip ancak muallilin davasını iptal eder. Yani bir delil ile o davanın nakîzini ispat eyler buna dahi muâraza denilir.

Elhasıl sâilin üç mensıbı yani üç vazifesi vardır ki men', nakz, muârazadır. Bu turuk-u selâsenin her birinde muallilin dahi vezâif-i muayyinesi vardır. Fakat gerek sâilin itirazı ve gerek muallilin cevabı müvecceh olmak lazımdır. Müvecceh olmaz ise erbâb-ı fenn-i münâzara indinde mesmu' değildir.

(Tevcih) münâzır sözünü hasmının sözüne mukabil ve onu dâfi' olur vechile irad eylemektir.

Eğer münâzırın sözü hasmının sözüne mukabil gelmez ise müvecceh olmaz.

Mesela muallil, (Şu karaltı insandır.) davasını ispat için (Zira şu karaltı nutk ediyor ve her nutk eden insandır) deyip de sâil dahi ben onun beyaz olduğunu teslim etmem dese mukaddime-i ğayr-i mütezimeyi men' etmiş olacağı cihetle müvecceh olmaz. Zira bir şeyin beyaz olmamasından nâtik olmaması lazım gelmez. Nâtik

zenci olabilir. Binâen aleyh sâil ve muallilin kelimeleri yekdiğerini cerh etmez. Bu cihetle ikisinin kelâmları beyninde mukabele bulunmaz.

Kezâlik sâilin kelâmı müstedilin kelâmına mukabil olup ancak onu dâfi' olmasa yine müvecceh olmaz.

Nitekim bedîhiyyât-ı evveliyeden ya fitriyyeden olan mukaddimeyi men' etmek gibi ki sâilin men'i her ne kadar müstedilin kelâmına mukabil olur ise de onu dâfi' olamaz.

Zira evveliyâtta ya fitriyyâtta olan kazıyyeyi men' etmek mükâberedir. Müşâhedât ve mücerrebât ve hadsiyyât ve mütevâtirât ancak ahabına ilm-i yakîn ifade edip başkasının aleyhine delil olmaz ise de müşâhede ve tecrübe ve hads ve tevâtür eğer câmi'in-nas indinde müşterek olur ise bunların men'i dahi mükâbere olur. Güneşin tulû'unu ve Bağdad'ın vücûdunu inkâr etmek gibi.

Sâilin indinde matlûba muvâfık olan ilim ile ma'lum bulunan mesela makam-ı burhâniyyede ilm-i yakîn ile makam-ı zanda ilm-i zannî ile ve makam-ı taklide ilm-i taklidî ile velhasıl sâilin bir vech ile ma'lum ve müsellemleri olan mukaddimeyi men' etmesi dahi mükâberedir.

Mesela ehl-i diyanet olan kimse ya burhân ile veya taklid ile âlemin hadis olduğuna cezmen mu'tekîd olmasıyla âlemin hudûsunu men' etmesi ve felâsifeden birinin bilakis kadem-i âlemi men' eylemesi mükâberedir.

(Mükâbere) bilirken muhalefet ve inat etmek manasınadır. Ancak ehl-i fenn-i münâzara indinde izhâr-ı savâba nef'i olmayan kelâm ile münâzaa demektir.

Binâenaleyh sâilin kendi indinde ber vechi bâlâ ma'lum ve müsellemleri olan mukaddimeyi yahut müspet olan bir davayı men' etmesi mükâbere olduğu gibi bilâ delil bir delili yahut bir davayı iptal eylemesi dahi mükâberede dâhil olur. Her ne türlü olursa olsun mükâbere hasmın sözünü dâfi' olmadığı cihetle mesmu' olmaz. İşte suâl bir

minvâl-i meşrûh-u müvecceh olmak lazım geldiği gibi cevabı dahi kezâlik müvecceh yani suâle mukabil ve onu dâfi' olmak lazımdır.

Şöyle ki sâil eğer bir mukaddimeyi men' ederse muallil onu ispat etmek lazım gelir. Yoksa men' ile müdâfaa edemez. Zira lâ teslim diye vaki' olan itiraza lâ teslim ile cevap verilemez. Ve delil isteyenden delil istenilemez. Belki bir delil ile o mukaddime-i memnûanın

12

ispatı lazım gelir. Ve sâil bu ikinci delilin mukaddimâtından birini men' ederse muallil onu dahi bir delil ile ispat eder. Ve hâkezâ sâil men' ettikçe muallil dahi istidlâl devam eyler. Ve sâil eğer muallile nakz ya muâraza ile mukabele eder ise o halde sâil bulunan kimse muallil olur. Ve muallil bulunan kimse sâil olarak men' ya istidlâl vazifeleri onun eline geçip o dahi tarîk-i men'i iltizam ederse hasmı istidlâl ile meşgul kalır. Ve eğer nakz ya muâraza yoluna giderse hasmı yine sâil olur. Ve hâkezâ birinin vazifesi diğerine intikal edebilir. Nihayet ya muallilin delili bedîhiyyâta müstenid olarak sâilin bir diyeceği kalmayıp muallil onu iskat eylemiş olur. Veyahut muallil ispattan aciz kalıp sâil onu iskat eylemiş olur.

Muallilin sâili iskat eylemesine ilzâm ve sâilin muallili iskat eylemesine ifhâm denilir.

Ve her halde aciz kalana mağlup ve mebhût ve hasmını aciz kılana galip denilir.

Galebece ilzâmın kuvveti ifhâmdan ziyadedir. Zira bir mukaddimenin men'i kolaydır. Amma ispatı güçtür. Lâ teslim demek sur içinde müdâfaaya benzer. İstidlâl ise açıktan hasmın üzerine yürümek gibidir. Binâenaleyh

13

her kim müstedil olur ise bar-girân-ı mübâhase onun üzerinde bulunur.

Bâlâda beyan olunduğu üzere münâzırın maksadı mücerred izhâr-ı savâbdan ibaret olmasıyla münâzır olan sâil ibtidâ delil-i muallilin mukaddimelerini teftiş eyler ve

hangisini ispata muhtaç görürse onu men' eder. Ve eğer vehle-i ûlâda men' edecek bir mukaddime göremez ise o halde istidlâl yani nakz ya muâraza yoluna gider. Velhasıl vazife-i selâseden hangisi maksada evfak ise onu ihtiyâr eyler. Müfhim ya mülzim olmaktan ihtiraz etmez.

Sâil, mücadil ise kendi deliline gereği gibi güvenmedikçe eslem-i turuk olan men'i bırakıp da hemen tarîk-i istidlâlê gitmez. Fakat ilzâm-ı hasm ile izhâr-ı fazl için bahseden ashab-ı cidâlden bazıları bu dakikalardan gaflet ile hemen tarik-i istidlâlê seçirdir. Ve bazen ifrât-ı hırs-u tehâlik ile bilâ mucib hasmının vazifesi olan istidlâlî gasp eder. Hâlbuki hısn-ı meni' men'den çıkıp kendisini hasmının minvâ'ına hedef etmiş olur. Ve ekseriya men' ile hasmını ifhâm edebilecek iken vadi-i istidlâlde kendisi müfhim kalır.

14

(Gasp) sâilin bir mukaddimeyi men' edecek yerde delil ile iptal eylesidir ki makam-ı münâzarada merdûddur. Çünkü gâsıbın delili o mukaddimeyi dâfi' olduğu cihetle müvecceh olsa bile kendisi sâil bulunduğu cihetle muallilden delil istemek vazifesi iken bunu bırakıp da o mukaddimenin butlânını iddia ve ispat yoluna giderek hasmının mansıbı olan istidlâlî elinden almış olduğuna mebni nazar-ı erbâb-ı münâzarada makbul değildir. Bu makamda mukaddimeden murat delilin yalnız cüz'leri demek değildir. Belki sıhhat-i delilin mevkûf-u aleyhi olan şey demektir ki edillenin eczâsına şâmil olduğu gibi şerâitine ve takribine dahi şâmil olur. Zira bir delilin sıhhati cüz'lerinin mevkûf olduğu gibi şartlarının müctemi' ve takribinin tam olmasına dahi tevekkuf eder.

Edillenin eczâsı suğrâ ve kübrâsı yahut şartıyyesi ile vâzıyası ya râfıasıdır. Şerâiti ise ilm-i mantıkda mufassalan mübîn ve meşrûh olmakla burada tafsile hacet yoktur.

Edillenin eczâsı birer dava-i sarîha olduğu gibi şartları dahi birer dava-i zimniyyedir.

15

Ezcümle şekl-i evvelden bir kıyas tertib eden kimse bu delilin suğrâsı mucibe ve kübrâsı külliyyedir diye zimnen dava etmiş olur.

Delilin takrîbi matlûbu müstelzim olur vech üzere sevkedir. Bu dahi bir dava-i zımnıyedir. Zira her kim bir delil getirse zımnen bu delilin takrîbi tamamdır diye dava etmiş olur. Takrîbin tamamıyeti bahsine gelince eğer netice-i matlûbun aynı yahut ona müsâvî veyahut ondan mutlaka ehass olursa delilin takrîbi tamdır.

Mesela(Bazı hayvan nâtıktır) davasını ispat için (Zira bazı hayvan insandır. Ve her insan nâtıktır) dediğimizde matlûbumuz olan (Bazı hayvan nâtıktır) davasının aynı intâc eder.

Yine bu davayı ispat için (Zira her nâtık müteharrik bi'l-iradedir. Ve her müteharrik bi'l-irade hayvandır.) dediğimizde (Her nâtık hayvandır) diye netice verip bu dahi matlûbumuz olan (Bazı hayvan nâtıktır) kazıyyesine müsteviyen mün'akis olur. Aks-i müstevî ise asl-ı kazıyyeye müsâvîdir.

Ve yine bu davayı ispat için (Zira bazı hayvan

16

insan-ı esveddir. Ve her insan-ı esved zencidir.) dediğimizde (Bazı hayvan zencidir) diye netice verir ki matlûbumuz olan (Bazı hayvan nâtıktır) kazıyyesinden mutlakan ehass olur. Ehass ise eammı müstelzimidir. İşte bu üç surette dahi delilimiz matlûbu müstelzim olmakla takrîbi tamdır.

Ve eğer netice matlûbdan mutlakan yahut min vechi eamm olur ise delilin takrîbi tamam olmaz. Zira eamm ehassı müstelzim değildir.

Mesela (Şu karaltı insandır.) kazıyyesini ispat için (Zira şu karaltı müteharrik bi'l-iradedir. Ve her müteharrik bi'l-irade hayvandır) dediğimizde (Şu karaltı hayvandır) diye netice verir. Bu netice ise matlûbumuzdan mutlakan eammdır. Bu cihetle o karaltının hayvan olmasından insan olması lazım gelmeyip başka bir nev'i hayvan olması muhtemel ve melhûzdur. Binâenaleyh delilimiz matlûbu müstelzim olacak vecihle sevk olunmamış demek olmasıyla takrîbi tam değildir.

Kezâlik karanlıkta görünen bir cismin insan olduğunu ispat için (Zira bu cisim karanlıkta görünüyor ve her şey ki karanlıkta görüne beyazdır) dediğimizde (Bu cisim beyazdır) diye netice verir. Hâlbuki beyaz

ile insan beyinde umum ve husûs-u min vecih bulunduğundan o cismin beyaz olmasıyla insan olması lazım gelmez. Bu cihetle delilin takrîbi tamam olmaz.

Amma neticenin matlûba mübâyin olduğu surette takrîbin tamamını mutesavvir değildir.

Nitekim (Şu karaltı taştır) diye dava ettikten sonra (Zira şu karaltı müteharrik bi'l-iradedir. Ve her müteharrik bi'l-irade hayvandır) diye istidlâl etmek gibi.

İşte müstedil olan kimse delilini böyle matlûbu müstelzim olacak vecihle sevk edebilmek için kemâl-i basîret üzere tertib-i mukaddimâta ihtimam ve sâil dahi delilin mukaddimât-ı sarîha ve zımnıyyesine dikkat ederek ona göre suâle kıyam etmelidir. Ve ikisi dahi teennî ile davranıp yekdiğerin ifadesini güzelce tefhim ettikten sonra müdâfaa etmek âdâb-ı münâzaradandır.

Binâenaleyh biri diğerin kelâmını layıkıyla anlamadığı halde tekrar ettirmek ve muradı ne olduğunu istifsâ ve istîzah eylemek caizdir.

Ta'yin-i tarik dahi de'b-i münâzirînden değildir.

Yani sözü uzattın yahut delilinde haşviyyât var ve yahut ifadelerin vâzih değil, şöyle demelisin; bu vecihle

ifade etmelisin diye muallile yol göstermek sadeden çıkıp da izhâr-ı savâba medâr olmayan sözler ile uğraşmak demek olduğu cihetle müvecceh değildir.

Fakat muallilin delilini şahit ile iptal ettikten sonra 'bu davanın ispatında savâb olan şöyle demektir' denilmek ta'yin-i tarik kabilinden olmayıp belki vezâif-i selâsenin ikincisi olan nakz kabilindedir.

Elhasıl makam-ı münâzarada sâilin müvecceh ve makbul olan vezâifi men', nakz ve muârazadan ibarettir. Bu vezâif-i selâseden her birinin keyfiyet-i icrası ve her

birine karşı müstedilin suret-i müdâfaası ber vech-i âtî birer bâb-ı müstekilde beyan ve tafsil olunacaktır.

Fakat şurası ma'lum olmalıdır ki burada nakz ve muârazadan muradımız nakz-ı hakikî ve muâraza-i tahkiyyedir. Nakz-ı şebîhî ile muâraza-i takdiriyyeye şamil değildir.

(Nakz-ı şebîhî) muallil henüz davasını ispat etmeden sâil onu şöyle bir fesadı müstelzimdir diye delil ile iptal etmektir.

(Muâraza-i takdiriyye) kezâlik muallil henüz davasını ispat etmeden getireceği delil-i mukadder yine muârazadır yani senin bu davayı ispat edecek delilin var ise

19

benim de hilâfını ispat eder delilim var diye o davanın nakîzini ispat ile henüz irad olmayan delile muârazadır. Gerek nakz-ı şebîhî ve gerek muâraza-ı takdiriyye muallile davasının ispatına meydan vermeyerek hemen istidlâle kıyam edivermekten ibaret olmasıyla gâsp kabilindendirler. Bu cihetle onların ahvalinden bahs olunmayacaktır.

(BÂB-I EVVEL)**(SÂİLİN MEN'İ VE MUALLİLİN ONA CEVABI HAKKINDADIR)**

Bâlâda beyan olunduğu üzere men' bir mukaddime-i muayyineye delil istemekten ibarettir ki bu mukaddime memnu'dur. Ya ispata muhtaçtır veya müselleme değildir. Yahut lâ nüsellim veyahut aleyke'l-beyan gibi bir söz ile eda olunur.

Ve yalnız böyle taleb-i delil ile iktifâ olunur ise men'-i mücerred denilir. Ve eğer bunu teyit eder bir söz ilave olunur ise men'-i mea'l-sened denilir.

Mesela müstedil bir cismin hayvan olduğunu ispat için (Bu cisim müteharriktir ve her müteharrik hayvandır) deyip de sâil dahi (Bu delilin kübrâsı memnu'dur yahut müselleme değildir) dese men'-i mücerred olur. Ve eğer kübrâ-i müselleme değildir dedikten sonra niçin caiz değil ki müteharrik ağaç olsun dese yahut nasıl teslim edeyim ki bazen rüzgâr ile ağaçlar müteharrik olur dese veyahut o cisim eğer müteharrik bi'l-irade olsaydı vakıa hayvan olurdu. Hâlbuki

müteharrik bi'l-irade olduğu memnu'dur dese işbu üç surette dahi men'-i mea'l-senet olur. Bazen senedi izah için bir söz daha ilae olunur. Ve ona tenvîr-i senet denilir. Nitekim misal-i mezkûrda niçin caiz değil ki müteharrik ağaç olsun denildikten sonra tenvîr-i senet olarak görmüyor musun ki bazen rüzgâr ile ağaçlar müteharrik olur denilir.

Ve sened bazen delil suretinde irad olunur.

Nitekim misal-i mezkûrde (Kübrâ memnu'dur. Zira her müteharrik hayvan olsa rüzgâr ile müteharrik olan ağaçlar dahi hayvan olmak lazım gelir. Bu ise batıldır.) denilir. Bundan maksat ancak senedin kuvvetli olduğuna işarettir.

Yoksa hakikat delil getirmek değildir. Ve illâ mukaddimede beyan olunduğu üzere gasp kabilinden olur.

Sened ya men'e müsâvî veya ondan mutlakan ehass olmalıdır ki mânia nâfi' yani men'ini müeyyit ola. Yoksa mutlakan ya min vech-i eamm olursa nâfi' olmaz.

Mesela muallil (Bu karaltı zâhik değildir. Zira bu karaltı insan değildir her zâhik ise insandır. Öyle ise bu karaltı zâhik değildir.) deyip de sâil dahi suğrâ

22

müsellem değildir niçin caiz değil ki bu karaltı nâtık ola der ise senedi men'ine müsâvî olur. Ve eğer niçin caiz değil ki zenci ola der ise senedi mutlakan ehass olur. Ve bu iki surette mâni'in senedi kendine nâfi' olur. Ve eğer niçin caiz değil ki hayvan ola der ise senedi men'den mutlakan eamm olur. Ve eğer niçin caiz değil ki siyah ola der ise min vech-i eamm olur. Ve bu iki surette dahi senedi kendine nâfi' olmaz.

Mukaddimedede beyan olunduğu üzere edillenin şerâiti birer dava-i zımniyye olduğundan sâil onları dahi men' edebilir.

Ez ân cümle muallil şekl-i evvelde tertip eylediği kıyas-ı kazıyye-i tabiiyyeyi kübrâ kılrsa sâil (Bu delilin tahkîk-i şerâiti memnu'dur. Nasıl memnu' olmaya ki kübrâsı kazıyye-i tabiiyedir. Şekl-i evvelde ise kübrânın kazıyye-i külliye olması şarttır.) diye men' ile itiraz eyler.

Kezâlik delilin takrîbi bir dava-i zımniyye olduğundan sâil onu dahi men' edebilir.

Mesela muallil (Şu karaltı insandır. Zira iradesiyle hareket ediyor. Ve her ne ki iradesiyle hareket eyleye hayvandır.)

23

dedik de sâil bu delilin tamamıyet-i takrîbi memnu'dur. Çünkü bundan lazım gelen bu karaltının hayvan olmasıdır. Hâlbuki bu şeyin hayvan olmasından insan olması lazım gelmez. İnsandan başka bir nev-i hayvan olabilir diye itiraz eyler.

Ve bazen mukaddimelerin bir ihtimale göre biri ve diğer ihtimale göre diğeri memnu' olur. Şöyleki sâil eğer muradın bu ise filan mukaddime memnu'dur. Ve eğer

muradın şu ise filan mukaddime memnu'dur diye men'i terdid eyler. Mesela muallil (Kaşık kullanmak bid'attır. Ve her bid'at mekruhtur. Öyle ise kaşık kullanmak mekruhtur) dedikde sâil ona bid'attan muradın emr-i dinde bid'at demek ise suğrâ memnu'dur. Ve eğer muradın bid'at-ı lağviyye yani sonradan icad olunmuş bir şey demek ise kübrâ müselleme değildir. Ve me'kûl ve melâbis gibi umûr-u âdiyyede sonradan icad olunmuş nice şeyler vardır ki emr-i dine dokunur yerleri yoktur. Bunların ise mekruh olduğu memnu'dur diye itiraz eyler.

Ve sâil bazen mukaddime-i matlûbede terdid ile bir takdire göre mukaddime-i matlûbeyi ve diğer takdire göre takribi men' eder.

24

Mesela muallil (Şu karaltı insandır. Zira müteharrik bi'l-iradedir) dedikde sâil eğer kübrâ-i matlûbe (her müteharrik bi'l-irade insandır.)kaziyyesi ise memnu'dur ve eğer (her müteharrik bi'l-irade hayvandır) kaziyyesi ise takrîbi memnu'dur diye terdid ile itiraz eyler.

Sâil ber vechi bâlâ bir mukaddimeyi men' ettikde muallil onu delil ispat eyler.

Mesela muallil(âlem hadis olıcak behme hâl onun bir mucidi olmak lazım gelir. Hâlbuki âlem hâdisdir. Öyle ise âlemin bir mucidi vardır.) Deyip de sâil bu delilin vâziasını men' eylese muallil (Zira âlem müteğayyirdir. Ve her müteğayyir hâdisdir. Öyle ise âlem hâdisdir) diye vâziasını ispat eder.

Ve bir de sâilin senedi men'e müsâvî olup da muallil onu iptal eylese mukaddime-i memnûasını ispat eylemiş olur. Nitekim bir cismin insan olmadığını men' eden sâil niçin caiz değil ki nâtik olsun deyip de muallil onun nâtik olduğunu iptal etse insan olmadığını ispat eylemiş olur. Zira ehad-i mütesâviyenin irtifâi diğerinin irtifâsını müstelzim olur.

25

Mutlakan eamm olan sened ber vechi bâlâ mâni'a nâfi' değil ise de onun iptali muallile nâfi' olur.

Nitekim misal-i sâlife'z-zikrde sâil niçin caiz değil ki hayvan olsun deyip de muallil onun hayvan olduğunu iptal etse insan olmadığını ispat eylemiş olur. Zira eammın irtifâsı ehassın irtifâsını müstelzim olur. Amma sened müsâvî ya mutlakan eamm olmaz ise onun iptali muallile faide vermez.

Sâilin ber vechi bâlâ men' ile itiraz etmesi üzerine muallil bazen tahrîr-i murad ile cevap verir. Şöyleki mukaddime-i memnûadan yahut onun mevzûundan veya mahmûlünden muradım şudur diye mâni'in itirazını def' eder.

Mesela muallil (Şu karşıda duran söylüyor ve her söyleyen insandır. Öyle ise şu karşıda duran insandır.) deyip de sâil dahi bu delilin kübrâsı memnu'dur. Muhtemeldir ki şu karşıda duran tûtf gibi söyler bir nev-i kuş ola. Dedikde muallil benim muradım bi't-tabi' söyler demektir. Diye tahrîr-i murad ile cevap verse sâilin itirazı mündefî' olur. Zira nutk-u tabii insanın faslıdır. Fasıl ise nev'a müsâvîdir. Binâenaleyh her hayvan ki bi't-tabi' söyleye insandır. Bunu men' etmek mukaddime-i

26

bedfiyyeyi men' demek olur. Bu ise batıldır diye men'i iptal ile mukaddime-i memnûayı ispat eylemiş olur. Binâen alâ zâlik tahrîr-i murad dahi bilvasıta mukaddime-i memnûayı ispat demek olur.

Elhasıl sâil bir mukaddimeyi men' ettikde muallilin vazifesi ya bir delil ile bizzat yahut ber vechi bâlâ iptal-i sened veya tahrîr-i murad ile bilvasıta mukaddime-i memnûayı ispat eylemektir. Senedi yahut tenvîr-i senedi men' etmek faide vermez. Zira bunları yok farz etsek men' mücerred kalır. Ve muallil yine mukaddime-i memnûayı ispata mecbur olur.

Ve sâil bazen mukaddimelerden birini men' ettikten sonra onu teslim ile diğerini men' eder. Buna tenezzül ve mücârât-ı hasm ve irhâ-ı inan-ı bahs denilir ki hasma mûmâşât kabilinden olarak bir mukaddimeyi teslim demek olup yoksa hakikati teslim ve tasdik değildir. Binâenaleyh muallil bu mukaddimelerin ikisini dahi ispat etmedikçe müddeâsını ispat etmiş olmaz.

Mesela muallil don giymek mekruhtur diye iddia edip de bunu ispat için (Vakt-i saâdette don olmayıp sonradan ihdâs olunmuştur. Ve her şey ki vakt-i saâdette

27

olmayıp da sonradan ihdâs olunmuş ola mekruhtur.) demesi üzerine sâil dahi suğrâ müselleme değildir. Onu teslim etsem kübrâyı teslim etmem. Çünkü cami-i şeriflerin minareleri gibi sonradan icad olunmuş nice şeyler var ki mekruh değildir dese suğrâyı teslim ile hasma irhâ-ı inan etmiş olur. Yoksa onu hakikat-i teslim eylemiş olmaz.

Ber vechi bâlâ muallil bizzat yahut bilvasıta mukaddime-i memnûayı ispat edemeyip de sâile senin sözlerin kavâid i nahviyyeye muğâyirdir. Yahut senedin eamm olmak hasbiyle senediyyeti salih değildir. Yollu sözler ile sadeden çıkar ise davasını ispattan aciz kalmış ve müfehhim olduğunu setr ile def'-i hicap için başka bahse geçmiş ve evvelki bahs bitmiş demek olur.

İşte ilm-i âdâb da (Bir bahsden bahs-i âhara intikal etmek ifhâmıdır) diye münderic olan meselenin manası budur. Sâilin itirazı üzerine muallil kendi delilini itmamdan aciz kalıp da başka delile intikal etmesi dahi bu fennin ıstılahınca bir nev' i ifhâmıdır.

Çünkü delil-i sâni bahs-i diğer add olduğundan muallil evvelki delili başa çıkaramayıp da onu terk eylemesiyle

28

evvelki bahs munkatı' ve muallil onda müfehhim olmuş sayılır. lakin bu dahi ehl-i fenn beyninde bir emr-i itibarî ve ıstılahîdir. Yoksa hakikat-i halde ifhâm değildir. Zira maksad-ı aslî ispat-ı müddeâdır. Muallil ise delil-i sâni ile onu ispat edecek hasmını ilzâm ile maksadını husûle getirmiş olur.

Amma muallilin delil-i eveli terk etmesi aczinden nâşi olmayıp da belki mukaddime-i memnûayı ispat ile evvel-i delili tashih ve itmama muktedir iken bu vechile sözü uzatmaktan ise sâilin asla diyeceği kalmayacak surette vâzih ve celî bir delil ile onu ilzâm edivermek üzere başka delile intikal etmesi bir delile delil-i âharın zammı ve âlâsı demek olarak ifhâm ve inkita-ı bahs kabilinden add ve itibar olunmaz.

BÂB-I SÂNÎ

(SÂİLİN DELİLİ NAKZ ETMESİ VE BUNUN ÜZERİNE MUALLİLİN KEYFİYYET-İ MÜDÂFAASI BEYANINDADIR)

Muallilin delilini iptal için nakızın getirdiği delile şahit denilir.

Şahit iki kısımdır. Kısm-1 evvel bir maddede muallilin delili cârî ve hükm-ü müddeâ ise muhtelif olmaktadır.

Kısm-1 sâni muallilin delili ictimâ'-ı nakızeyn ve devr-ü teselsül gibi diğer fesadı müstelzim olmaktadır.

Kısm-1 evvelin takriri bu vechiledir ki bu delil filan maddede cârî ve hâlbuki hükm-ü müddeâ muhtelifdir. Ve her delil ki hâl ve şanı böyle ola fasiddir. Öyle ise bu delil dahi fasiddir denilir.

Bu şahidin kübrâsı men' olunamaz. Zira bir delil bir maddede cârî olup da hükm-ü müddeânın muhtelif olması kâbil olamaz

Amma suğrâsı men' olunabilir. Zira iş bu suğrâ

iki mukaddimeyi mütezımmındır ki cereyan ve tehâlûf maddeleridir. Ve bu mukaddime-i zımnıyyelerden her biri men' olunabilir.

Şöyleki nâkızın hasmı tarafından benim delilimin o maddede cârî olduğu müselleme değildir. Vâkıa senin anladığın gibi olaydı cârî olurdu. Hâlbuki benim muradım şudur. Diye delilin cereyanı men' olunur.

Yahut cereyan-ı teslim ile hükm-ü müddeânın tehallüfü men' olunur. Ve nâkızın evvelki surette cereyanı ve ikinci surette tehallüfü ispat eylemesi lazım gelir. Mesela felâsifeden biri âlemin kadîm olduğunu ispat için (Zira âlem eser-i kadîmdir. Ve her eser-i kadîm kadîmdir) diye istidlâl edip de sâil dahi (Senin bu delilin insanda dahi

câridir. Hüküm-ü müddeâ kadem ise muhtelifdir. Yani insan dahi eser-i kadîm olduğu halde kadîm değildir. Ve her delil ki böyle ola fasiddir. Öyle ise bu delil fasiddir) diye delil-i mezkûru nakz ettikde o felsefî (Benim muradım bizzat eser-i kadîm demektir. İnsanın tekvîninde ise edvâr-ı felekiyye ve istidâdât-ı heyûlâniyyenin dahli vardır. Binâenaleyh delilin insanda cereyanı müselleme değildir. Onu teslim etsem hüküm-ü müddeânın tehallûfünü teslim etmem. Çünkü efrad-ı insaniyye hâdis ise de caiz ki

31

nev-i insan kadîm ola) diyebilir. Ve nâkız olan kimse evvelki surette delilin insanda cereyanını ve ikinci surette hüküm-ü müddeânın tehallûfünü yani nev-i insanın kadîm olmadığını ispata muhtaç olur.

İşte men'in tarîk-i eslem olduğu bununla dahi müttezih olur ki sâil nakz yoluna gittiği için istidlâl ile uğraşmaya mecbur olur. Hâlbuki delilin kübrâsını yani (Her eser-i kadîm kadîmdir) mukaddimesini men' etmiş olsaydı felsefî onu ispata muhtaç olur ve istidlâl ile o meşgul kalır idi.

Kısm-ı sâninin takrîri bu vechiledir ki (Bu delil fasiddir. Zira bu delil filan husûsu müstelzim olup o husus ise fasiddir. Ve her delil ki böyle ola fasiddir.) denilir.

Bunun suğrâsı dahi iki mukaddimeyi mütezammındır ki biri delilin o husûsu istilzâmı ve diğeri o husûsun fesadıdır.

İşte bu iki mukaddime-i zimniyyenin dahi bazen evvelkisi ve bazen ikincisi men' olunur. Meğerki husûs-u fasid bedîhiyyâtan olur ise o halde ikinci mukaddime-i zimniyye men' olunamaz. Ve illa mükâbere olur.

32

Mesela bu delil ictimâ-ı nakîzeyni yahut a'zâmın aşğara musâvâtını müstelzim olup bu ise fasiddir denildik de ikinci mukaddime-i zimniyye men' olunmaz. Zira gerek nakîzeynin ictimâi ve gerek a'zâmın aşğara musâvâtı bedîhi'l-butlândır.

Amma bu delil devri ya teselsüli müstelzim olup bu ise fasiddir denildik de ikinci mukaddime-i zımniyye dahi men' olunabilir. Zira her devir ve teselsülün butlânı müselleme değildir.

Çünkü devir iki şeyin yek digere tevakkuf etmesi demek olarak iki nev'dir. Nev'-i evvel devr-i takdimdir ki müsâdere-i alel matlûb gibi bir şeyin nefesine takdimini müstelzim olmakla batıldır.

Nev'-i sâni devr-i mu'iddir, ebût ve benût gibi ki takdim ve te'hir olmaksızın birinin tasviri diğerrinin dahi birlikte tasvirini müstelzim olur. Lakin birinin nefesine takdimini mûcip olmadığı cihetle batıl değildir.

İlel ve esbâbda teselsül dahi batıldır. Ve bununla vacibin vücûdu ispat olunur. Şöyleki mümkünât eğer vacibe müntehî olmasa yek digere illet olup mesela bugün esen rüzgâra dünkü soğuk ve ona evvelki gün yağın yağmur

33

ve ona dahi daha evvel zuhûr eden duman ve hâkezâ hâdisât-ı mütesâıda birbirine illet olarak nihayet ya üst taraftaki illet alt taraftakilerden birinin malûlü olur. Ve yahut ilâ ğayra'n- nihaye gider. Hâlbuki evvelki surette devr-i takdimi lazım gelip bu ise muhaldir. Ve ikinci surette teselsül lazım gelip bu dahi muhaldir diye silsile-i mümkünâtın vacibe müntehi olmasına istidlâl olunur.

Elhasıl yekdigere illet olmak üzere lazım gelen devr, fasid olduğu gibi teselsül dahi fasiddir. Fakat teselsülün diğerr bir manası dahi vardır ki bir hatt-ı muayyende durmamak demektir.

Mesela bir ikinin nısfı ve üçün sâlisi ve dördün râb'i ve keza onun aşrı ve yüzün yüzde biri olur. Ve hâkezâ ilâ ğayra'n-nihaye gidebilir. Yani bir hatt-ı vukûf olmayıp insan itibar edebildiği kadar eder. Lakin mu'tebirin itibarı mûnkatı' olacak teselsül dahi munkatı' olur. Bu manaca teselsül bir emr-i itibârî olmakla muhal değildir. Binâen alâ zâlik bir delili nakz için (Zira bu delil teselsülü müstelzim olup teselsül ise fasiddir.) denildikde o delilin teselsülü müstelzim olduğunu teslim edeyim lakin teselsülün fasid olduğunu teslim etmem. Caiz ki

umûr-u itibariyyede teselsül ola diye ikinci mukaddime-i zımniyye men' olunabilir.

Velhasıl şahidin iki kısmında dahi suğrâsı men' olunabilir. Ve nâkız dahi mukaddime-i memnûasını mecbur olur. Amma şahidin kübrâsı kısm-ı evvelinde men' olunamadığı gibi kısm-ı sânde dahi men' olunamaz. Zira fasidi müstelzim olan delilin fasid olduğu cây itiraz olamaz.

Şu kadar var ki kısm-ı sâni diğer bir vecihle dahi taktırir olunabilir. Yani suğrâ-i mukaddime vahdehû olarak alınır. Ve ikinci mukaddime-i zımniyye kübrâda kalır. Şöyleki (Bu delil fasiddir. Zira bu delil mesela devri müstelzimidir. Ve her delil ki böyle ola fasiddir) denilir. Bu takdirde kübrâ dahi men' olunabilir. Meğerki husûs-u fasid ber vechi bâlâ ictimâ-i nakîzeyn gibi bedîhiyyâtta ola.

Sâil ber vechi bâlâ muallilin delilini şahit ile iptal ettikde mukaddimedede beyan olunduğu üzere nasıl ki kendisi muallil olarak istidlâl yükü onun üzerinde kalır ise muallil dahi sâil olarak vezâif-i selâse ona müntekıl olur. Ve bir minvâl-i meşrûh şahidin mukaddimelerinden birini men' eder yahut bir delil ile o

şahidi nakz veya ona muâraza dahi edebilir. Ve bu üç vazifeden birini icra etmeyip de müddeâsını ispat için başka bir delil getirdiği takdirde nâzır olunur. Eğer evvelki delili itmam edemediğinden nâşi başka delile intikal etmiş ise bâb-ı evvelde beyan olunduğu üzere bir bahsden bahs-i âhara geçmiş ve bahs-i evvel munkatı' olmuş add ve itibar olunur. Ve bu ise fenn-i münâzara ıstılahınca bir nev-i ifhâm sayılır. Ve eğer evvelki delilin itmamından aciz değilken daha vâzıh bir delil ile hasmını ilzâm edivermek maksadına mebni başka delile intikal etmiş ise acz ve ifhâm add olunamaz. Belki delil-i evvele daha vâzıh bir delil zamm ve ilave ile hasmını bir suret-i kaviyyede mebhût eylemiş olur.

İbrahim Aleyhisselâm Hazretleri'nin Nemrut ile mubâhase-i meşhûresi işte bu kabildendir. Şöyle ki Allah Teâlâ Hazretleri'nin rubûbiyetini ispat için İbrahim Aleyhisselâm Cenab-ı Hak ihya ve emâte eder dedi. Nemrut ben de ihya ve emâte ederim

diye katle müstehik olan mahbûsünden birini itlak ve diğeri birini idam ile za'mince Hazreti İbrahim'in delilini nakzetti. Bunun üzerine İbrahim Aleyhisselâm, Allah Teâlâ

36

Hazretleri güneşi meşrûktan getiriyor. Sen de mağribden getir deyince Nemrut mebhût oldu. Hazreti İbrahim'in ihyadan muradı cansız cisimlere can vermek demek olup bu ise Allah Teâlâ Hazretleri'ne mahsus bir fiil olduğu cây-i iştibâh ve tereddüd değildir. Burası Nemrud'un meclisindeki havâsın dahi ma'lum ve müsellemi idi. Nemrut ise onu başka manaya sarf ile muğâlata yolunda ben de ihya ederim ve emâte ederim. Öyle ise benim de rubûbiyetimi teslim etmelisin diye meclisindeki hamkâyı tereddüde düşürebilecek suretle itiraz ettikde İbrahim Aleyhisselâm tahrir-i murad ile delilini itmam edebilir iken sözü uzatmayıp hemen misal-i âhara intikal ile ber vechi meşrûh hamâkâtın dahi tereddüdüne mahal kalmayacak vechile Nemrud'u ilzâm ediverdi.

BÂB-I SÂLİS

(MUÂRAZA BEYANINDADIR)

Muâraza üç kısımdır. Muâraza bi'l-kalb, muâraza bi'l-ğayr, muâraza bi'l-misldir.

Çünkü muârızın delili delil-i muallilin sureten ve maddeten aynı olursa muâraza bi'l-kalb ve ğayrı olursa muâraza bi'l-ğayr ve yalnız sureten aynı olursa muâraza bi'l-misl tesmiye olunur. Sureten ğayrı olup da maddeten aynı olduğu takdirde dahi muâraza bi'l-ğayr kabilinden olur. Sureten aynı olmaktan muradımız iktirâniyâtta şekilleri bir olmak ve istisnâiyâtta ikisi dahi müstekim ya ğayr-ı müstekim olmak demektir.

Maddeten ayniyet dahi kıyas-ı iktirâniyelerde hadd-i evsatların ve kıyas-ı istisnâiyelerde cüz-i mükerrerlerin ittihâdından ibarettir. Mesela felâsife (Âlem müessirden müstağnidir. Ve her şey ki müessirden müstağni ola kadîmdir. Öyle ise âlem kadîmdir) deyip de mütekellimîn tarafından buna muâraza olmak üzere

(Âlem müteğayyirdir ve hiçbir müteğayyir kadîm değildir. Öyle ise âlem kadîm değildir) denildikte delillerin ikisi dahi şekli evvelden olup hadd-i evsatları müteğâyir bulunduğundan yalnız sureten müttehid olduklarına mebnî muâraza bi'l-misl olur. Ve felâsifenin yine bu deliline muâraza olmak üzere mütekellimîn tarafından (Âlem müteğayyirdir ve hiçbir kadîm müteğayyir değildir. Öyle ise âlem kadîm değildir.) Denildik de felâsifenin delili şekl-i evvelden bulunduğu halde muâraza delili şekl-i sâniiden olmakla muâraza bi'l-ğayr olur.

Ru'yet-i Bârî bahsi dahi muâraza bi'l-kalbe misal olur. Çünkü Ehl-i Sünnete göre rûz-i cezada mü'minler Cenâb-ı Bârî'yi müşâhede ederler. Mutezile taifesi ise Ru'yet-i Bârî mümkün değildir derler. Ve Kur'an ı Kerim'de (lâ tüdrikühu'l-ebzar ve hüve yüdrikü'l-ebzar) yani gözler onu idrak etmez o ise gözleri idrak eyer diye buyurulmuştur ki gözler onu görmez o ise gözleri görür demek olduğuna binâen

Mu'tezile bununla Ru'yet-i Bârî'nin mümkün olmadığına istidlâl ettikleri gibi Ehl-i sünnet dahi yine bu ayet-i kerime ile Ru'yet-i Bârî'nin mümkün olduğunu ispat ederler. Binâen aleyh tarafeynden sevk olunan delillerin hadd-i evsatları.

39

bir olmakla deliller maddeten müttehid olurlar. Ve ikisi bir şekilden olarak tertib olunduıkları halde sureten dahi müttehid olacaklarından muâraza bi'l-kalb olur.

Şöyleki Mu'tezile (Ru'yet-i Bârî mümkün değildir. Zira Ru'yet-i Bârî Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuştur. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuş ola mümkün değildir.) diye istidlâl ettikde Ehl-i Sünnet tarafından dahi (bu delil her ne kadar sizin müddeânıza delalet ederse de bizim indimizde dahi onu nefy eder bir şey vardır ki o da bu delildir. Şöyleki Ru'yet-i Bârî mümkündür. Zira Ru'yet-i Bârî Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuştur. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuş ola mümkündür.) denilir ise delillerin ikisi dahi şekl-i evvelden olmakla muâraza bi'l-kalb olur. Ve muâraza delilin kübrâsı bu vechile ispat olunur ki (Kur'an-ı Kerim'de nefy olunan şey mümkün olmasa nefyi faidesiz olur. Alel husus makam-ı temeddühde mümkün olmayan şeyi nefy etmekde bir faide olmaz. Hâlbuki tâlî batıldır.) denildikde öyle ise Kur'an-ı Kerim'de nefy olunan şey mümkündür) diye netice verir.

Ve eğer muâraza delili şekl-i sâniiden olarak (Ru'yet-i Bârî Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuştur. Ve hiçbir mümkün Kur'an-ı

40

Kerim'de nefy olunmuş değildir. Öyle ise Ru'yet-i Bârî mümkün değildir.) diye takrir olunursa deliller suret-i müteğayyir olduklarından muâraza bi'l-ğayr kabilinden olur.

Kezâlik muâraza delili, kıyas-ı istisnâî ğayr-i müstekim olarak (Ru'yet-i Bârî mümkün olmasa Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmaz idi. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de nefy olunmuştur. Öyle ise Ru'yet-i Bârî mümkündür.) diye takrir olunduğu takdirce dahi deliller suret-i müteğayyir olmakla muâraza bi'l-ğayr kabilinden olmak lazım gelir.

Muğâlata-ı âmmetü'l vurûd yani o muğâlatalar ki onlar ile her şeyin üzerine hatta yekdiğerin nakzı olan iki kazıyye üzerine bile istidlâl olunabilir. İşte bu muğâlatalar dahi muâraza bi'l-kalb kabilinden olur.

Mesela vücud ve adem-i insanın cemad olmasını istilzâm eden şey ikiden hali olmayıp behme hâl ya mevcud veya ma'dum olmak lazım geleceğinden bununla insanın cemad olduğuna istidlâl olunur. Şöyleki (vücud ve adem-i insanın cemad olmasını istilzâm eden şeyin behme hâl ya vücudu veya ademi sabit olıcak insanın cemad olması lazım gelir. Mukaddem ise haktr. Yani vücud

41

ve adem-i insanın cemad olmasını istilzâm eden şeyin behme hâl ya vücudu veya ademi sabittir) denilir. Ve (Öyle ise insan cemadattır) diye netice verir. Bu delil ise bir muğâlata olup onunla müddeânın nakîzi olan (İnsan cemad değildir) kazıyyesi üzerine dahi istidlâl olunabilir

Şöyleki (Vücud ve adem-i insanın cemad olmasını istilzâm eden şeyin ya vücudu veya ademi sabit olıcak insanın cemad olmaması lazım gelir. Mukaddem ise haktr. Öyle ise tâlî dahi onun gibidir. Yani insan cemad değildir.) denilir. Ve delillerin ikisi dahi kıyas-ı istisnâî müstekim ve cüz-i mükerrerleri müttehid olduğundan muâraza bi'l-kalb olur.

Bu muğâlatanın halli şu vechiledir ki o şeyin ma'dum olduğunu ihtiyâr ile şartıyyenin mülâzimesini men' eyleriz. Şöyleki muğâlitin ze'm ettiği gibi matlûbu istilzâm etmek sıfatıyla mukayyid olan şeyin kendi ma'dum olup da bu istilzâm sıfatı bâki kalsa vâkıa mülâzime tamam olurdu. Bu ise memnu'dur. Caiz ki o şey ile beraber sıfatı olan istilzâm dahi müntefî ola yahut kendi bâki olup da bu sıfatı müntefî ola. Çünkü

42

bir mukayyidin intifâsı hem kendisinin ve hem de kaydının intifâsıyla olabildiği gibi yalnız kaydının intifâsıyla dahi olabilir. Mesela bir odada siyah cübbe yoktur denildikde o odada hiç cübbe bulunmamak muhtemel olduğu gibi siyah renkli cübbe bulunmayıp

da başka renkli cübbe bulunmak ihtimali dahi vardır. Hâlbuki bu iki surette dahi şartıyenin mülâzimesi tamam olmaz.

Muâraza muallilin davasını iptal ile deliline mukabeleden ibarettir. Ancak muâraza bi'l-kalbde nakz manası vardır. Zira bir delil-i sahih nakîzeyn üzerine kâim olmaz bu cihetle muâraza bi'l-kalb delili nakz yolunda dahi takrir olunabilir.

Şöyleki ber vechi bâlâ bu delil senin müddeâna delalet eyler ise de benim indimde dahi onu nefy eder şey vardır. O da biaynen bu delildir yolunda takrir olunursa muâraza bi'l-kalb olur. Ve eğer bu delil sahici değildir. Zira bu delil müddeânın nakîzinde dahi cârî olup hükm-ü müddeâ ise mütehalliftir diye takrir olunur ise nakz kabilinden olur.

Mukaddimedede beyan olunduğu üzere nâkız gibi muâriz dahi müstedil olur. Ve bu halde muallil dahi sâil

43

ve men' ve nakz ve muâraza vazifeleri ona müntekil olur bu cihetle muâriz delilin bir mukaddimesini men' yahut o delili bir şahit ile nakz edebilir amma muârazaya muâriz müfid olmaz. Zira muârizin delili muallilin evvelki deliline muâriz olduğu gibi getireceği ikinci dahi muâriz olur. Bu cihetle muallilin davası sabit olmaz. Binâenaleyh muâriz deliline ya men' ile ya nakz ile ta'riz etmek lazım gelir. Meğerki muallilin ikinci delili muârizin indinde müsellim yahut men'-i zımnıyyeyi müştemil olarak muâriz delilinin vech-i ihtilâli ondan müstefad ola o halde muârazaya, muâriz müfid olabilir.

TEMRİN

Ehl-i Sünnet indinde sıfat-ı ezeliyye-i ilâhiyyeden biri de kelâmıdır. Mu'tezile ise bunu inkâr ile Kelâmullah mahluktur derler. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de (Ve Kellemallahu Musa teklîma) yani Allah-u Teâlâ Hazretleri, Musa Aleyhisselâm'a hakikat söyledi diye buyurulmuştur.

İşte Ehl-i Sünnet bu ayet-i kerime ile istidlâl edip

derler ki (kelâm yani söylemek Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hakka müsneddir. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerimde O'na müsned ola sıfat-ı ezeliyedir. Öyle ise kelâm dahi sıfat-ı ezeliyedir. Yani Cenab-ı Hak onunla hakikaten muttasıftır.)

Mu'tezile tarafından bu delile turuk-u selâse ile itiraz edilir. Ve her birine Ehl-i Sünnet tarafından birer vecihle cevap verilir.

Şöyle ki evvelen Mu'tezile tarafından o ayet-i kerimede kelâmın Cenab-ı Hakk'a müsned olduğu müsellim değildir. Caiz ki kelâm burada mecazen sözü halk etmek manasına ola diye delilin suğrâsı men' olunur. Ehl-i Sünnet tarafından dahi kelâm eğer Cenab-ı Hakk'a müsned olmasa asl olan mana-i hakîkiyyeden bila karîne-i mânia udûl olunmak lazım gelir. Bu ise caiz değildir. Öyle ise kelâmın hakikaten Cenab-ı Hakk'a müsned olduğu sabit olur diye mukaddime-i memnûa ispat kılınır.

Sâniyen Mu'tezile tarafından Kur'an-ı Kerim'de halk dahi Cenab-ı Hakk'a isnad olunmakla bu delil onda da cârî olup halk ise bir emr-i izafî olarak sıfat ı ezeliye olmadığından hüküm-ü müddeâ mütehallifdir. Diye delil-i mezkûr nakz olunur. Ve Ehl-i Sünnet tarafından caiz ki halk yani tekvin dahi

hayat, ilim, kudret, irade, semî', basar, kelâm gibi bir sıfat-ı ezeliye olup da teallükât-ı hâdis ve emr-i izafî ola diye hüküm-ü müddeânın tehallüfi men' edilir.

Sâlisen Mu'tezile tarafından kelâm hurûf-u hâdiseden mürekkebdir. Ve her şey ki bunlardan mürekkeb ola hâdisdir. Ve hiçbir hadis sıfat-ı ezeliye değildir. Öyle ise kelâm dahi sıfat-ı ezeliye değildir.) diye muâraza edilir. Ve Ehl-i Sünnet tarafından bu vechile cevap verilir ki hurûfdan mürekkeb olan ancak kelâm lafzı olup bunun hâdis olduğunda dahi münâzaa yoktur. Fakat bizim muradımız kelâm-ı nefsi ilahî olup bu ise harflerden mürekkeb değildir. Binâen alâ zâlik kelâmdan murad eğer kelâm-ı nefsi ise muâraza delilinin suğrâsı memnu'dur. Ve eğer kelâm-ı lâfzî ise muâraza delilinin takrîbi memnu'dur denilir.

(FEZLEKE)

Bir kazıyeyi men' etmek o kazıyenin butlânını ifade etmez fakat huffâsını ifade eder.

Mukaddimesi hafî olan delil ise ma'lumu's-subût değil demektir. Subût-u ma'lum

46

olmayan şey ile dahi başka şey sabit olmaz. Öyle ise o delil ile muallilin davası sabit olmaz.

Bir şeyi nakz onu iptal demektir. Öyle ise bir delili nakz dahi o delilin butlânını ifade eder. Lakin delilin butlânından davanın butlânı lazım gelmez. Zira delil davanın melzûmudur. Lazımın melzûmdan eamm olması ise caizdir. Bu cihetle melzûmun intifâsı lazımın intifâsını müstelzim olmaz. Nihayet o dava bu delil ile sabit olmaz. Amma diğer delili olabilir.

Binâen alâ zâlik men' ve nakzın müteallıklarında eserleri mütefâvit ise de davada eserleri müttehiddir.

Muârazanın hükmü müsâgitadır. Yani deliller müteâruz ve mütesâkıt olur ve dava bilâ delil kalır. Elhasıl muallilin davası sabit olmamış olur.

Şu hale nazaran vezâif-i selâsenin hep mercii bir olur ki muallilin davası sabit değil demektir.

Davaya taarruz deliline taarruzdan ekvâ olduğuna binâen itirazâtın eşeddi muâraza ve ba'dehû nakzdır. Ve men' eğerçi itirazâtın iz'âfidır lakin eslimidir. Ve izhâr-ı savâbda sâirînden ziyade dahli vardır. Zira onda muallil mukaddime-i memnûayı ispata mecbur olur ve lede'l-ispat

47

davasının hak olduğu zahir olur. Amma nakz ve muârazada muallil sâil olmakla vezâif-i selâseden dilediğini ihtiyar edebilir. Hâlbuki men' ya muâraza yoluna giderise kendi

davasının hak olduğu hakkıyla zahir olmaz. Ve davasını Őüpheden kurtarmak için hasmının delilini nakz etmesi lazım gelir.

(FÂİDE)

Kıyas gerek müfret olsun ve gerek mürekkeb olsun bazen li eceli'l-ihtisar bazı mukaddimâtı tayy olunur. Ve kıyasın mezkûr olan mukaddimesi matlûbun mevzuunu müştemil ise suğrâ olup kübrâsı metvîdir. Ve eğer matlûbun mahmûlunu müştemil ise kübrâ olup suğrâsı metvidir. Ve matlûbun hiçbir tarafını müştemil değil ise nazar olunur. Eğer basit olarak matlûbu muntec olursa kıyas-ı müfred-i istisnâîdir. Ve illâ kıyas mürekkebdir.

Mesela (Gündüz mevcuttur. Zira güneş doğmuştur) denildikde güneş doğmuştur mukaddimesi matlûbun hiç

48

bir tarafını müştemil değildir. Fakat basit olarak matlûbu muntec olmakla kıyas-ı istisnâî olur.

Şöyle ki (Zira her ne zaman güneş doğmuş olursa gündüz mevcuttur. Hâlbuki güneş doğmuştur. Öyle ise gündüz mevcuttur.) diye takrir olunur.

Ve (Âlemin bir müessiri vardır. Zira her müteğayyir hâdistir) denildikde mezkûr olan (Her müteğayyir olan hâdistir) mukaddimesi matlûbun hiçbir tarafını müştemil değildir. Ve basit olarak matlûbu muntec olmaz. Binâenaleyh kıyas mürekkebdir. Şöyle ki (Âlem müteğayyirdir. Ve her müteğayyir hâdistir. Ve her hâdisin bir müessiri vardır. Öyle ise âlemin bir müessiri vardır.) diye takrir olunur.

BÂB-I RÂBİ'**TASAVVURÂT HAKKINDA OLUP İKİ FASLI MÜŞTEMİL****FASL-I EVVEL****(TARİF BEYANINDADIR)**

Tarif bir şeyin zihinde tasviriden ibaret olmakla ona men ve muâraza taalluk etmez. Fakat şartlarını müstecmi' değildir. Yahut fesadı müstelzimdir. Diye nakz olunabilir.

Bu cihetle tarife itiraz eden müstedil ve ona cevap veren mani' olur.

Nitekim bu tarif efradını cami' ya ağıyarını mani' değildir. Yahut devri ya teselsül müstelzimdir diye nakz olunur Sahib-i tarif tarafından dahi men' ile mukabele eder.

Şöyle ki (Bu tarif sahih değildir zira efradını cami' değildir. Ve her tarif ki efradını cami' olmaya

50

sahih değildir öyle ise bu tarif sahih değildir.) denilir ve tariflerde madde-i nakz mütehakkık yani nefsü'l-emrde muhakkak olmak lazım geldiğinden suğrânın isbatı lazım gelir. Binâenaleyh (Zira bu tarif filan şeye şamil olmayıp maruf ise ona sadıktır. Ve her tarif ki hâl ve şanı böyle ola efradını cami' değildir.) diye suğrâ ispat olunur. Fakat bu delilin suğrâsı iki mukaddimeyi mütezammındır ki biri tarifin o şeye şamil olmaması ve diğeri ma'rufun ona sadık olmasıdır. Sahib-i tarif işte bu iki mukaddime-i zımmiyyeden birini men' edebilir. Şöyle ki tarifin filan kelimesinden murad budur. Binâenaleyh tarifin o şeye şamil olmadığı müselleme değildir. Yahut ma'rufdan murad budur. Bu cihetle o şeye sadık olduğu memnu'dur diyebilir. Ve kezâ (Bu tarif filan şeye şamil olup ma'ruf ise ona sadık değildir. Ve her tarif ki böyle ola ağıyarını mani' değildir. Ve her tarifki ağıyarını mani olmaya sahih değildir. Öyle ise bu tarif sahih değildir.) denilir. Ve ber vechi bâlâ suğrânın iki mukaddeme-i

zımnıyyesinden biri men' olundukda tarifden yahut ma'rufdan murad şudur diye tahrir-i murad ile cevap verebilir. Kezâlik (Bu tarif devri ya teselsüli müstelzimdir. Her tarif ki hali böyle ola sahih değildir. Öyle ise bu tarif sahih değildir.) denilir. Sahib-i tarif tarafından dahi devri ya teselsüli müstelzim olduğu müselleme değildir diye suğrâ men' olunabilir. Yahut caiz ki devr-i meî yahut umûr-u i'tibâriyede teselsül ola. Devr-i meî ve teselsül-i i'tibârî ise muhal değildir. Diye kübrâ dahi men' olunabilir.

FASL-I SANÎ

TAKSİM BEYANINDADIR

Taksim bir nev-i tariftir. Binâenaleyh taksimlere dahi men' ve muâraza taalluk etmez. Fakat şerâitini müstecmi' değildir diye nakz olunabilir. Bu cihetle taksime itiraz eden müstedil ve ona cevap veren mani' olur. Taksim iki nev'dir. Nev'-i evvel küllün eczâsına tahlil ve taksimidir.

Nitekim oda dört duvar ve bir sefdir. Ve her cisim türâb ve ma ve hava ve nardan mürekkebirdir. Ve limonata biraz limon suyu ve bir miktar şeker ile adi sudan ibarettir denildiği gibi.

Taksim bu nev'inde mukassem olan küll mecmu'-u eczâdan ibaret olmasıyla her kısmın mukassemi mübâyin olması emr-i zarûrîdir.

Nev'-i sâni külliyyenin cüz'iyâtına taksimidir. Nitekim hayvan ya hayvan-ı nâtikdir veya hayvan-ı ğayrı nâtikdir. Ve unsur ya türâb ya su veya hava veya nardır denildiği gibi.

Taksim bu nev'inde mukassemi her kısmına nisbetle bi hasbi'l-hâl mutlakan eamm olması şarttır. Aksamdan birisi mukassemi aynı yahut mübâyini olsa taksim batıl olur. Nitekim insan ya beşerdir veya feresdir. Yahut insan ya beşerdir veya zencidir. Ve yahut insan ya rûmîdir ve ya feresdir. Denilse üç surette dahi taksim batıl olur.

Ve bir de taksimin aksamını hâsır olması şarttır. Yani mukassemın kâffe-i müştemilâtı aksamında mûnderic olarak haricde hiç hiçbir kısım kalmamalıdır. Ve illâ taksim nakz olunur.

53

Şöyle ki (Bu taksimin aksamında filan şey dâhil olmayıp mukassem ise ona şamildir. Ve her taksim ki böyle ola aksamını hâsır değildir. Ve her taksim ki aksamını hâsır olmaya batıldır. Öyle ise bu taksim dahi batıldır.) denilir. Ve kasım tarafından dahi o şeyin aksamından hariç yahut mukassemın ona şamil olduğu men' edilebilir.

Ancak taksimlerde aranılan hasr iki kısımdır. Yani aklî ve istikrâîdir.

Hasr-ı aklî nef' ile ispat beyinde mütereddîd ve mukassem aklen aksamında münhasır olur.

İşte buna taksim-i aklî denilir ki aklın bir kısma diğer tecviz etmesiyle menkûz olur.

Hayvanın nâtık ile ğayrı nâtıka taksimi gibi ki hayvan ya nâtıktır ya değildir diye nef' ile ispat beyinde mütereddîd olarak hayvanın aklen başka bir kısmı bulunamaz. Adedin zevc ile ferde taksimi dahi bu kabildendir. Zira zevcin manası ferd olmayan aded ve ferdin manası zevc olmayan aded demek olduğundan nef' ile ispat beyinde mütereddîd ve aded aklen bu iki kısımda münhasır olur. Amma hasr-ı istikrâîyede aklen inhisar aranmayıp mukassemın

54

aksamında inhisarına ancak istikrâ ve tettebbû ile hükmolunur.

İşte buna taksim-i istikrâî denilir ki bunda maddeten nakz muhakkik olmak lazım gelir. Ber vechi bâlâ ânâsırın dörde taksimi gibi ki aklın dörtten ziyadesini tecviz etmesiyle bu taksim batıl olmaz. Bunu nakz için beşinci ânâsırı bulup meydana koymak lazım gelir.

HÂTİME

(ÂDÂB-I MÜNÂZARA BEYANINDADIR.)

Meclis-i münâzarada mûris kelâl ve melâl olacak mertebe itnâb-ı mekâl etmemelidir.

Lakin fehm-i manaya hâle verecek mertebe ihtisâr-ı kelâmdan dahi ictinab etmelidir.

Hele tefehhüm-ü manada tereddüdü calib olan lafz-ı mücmel ve teassür-i fehmi mucib olan elfâz-ı ğaribe isti'malinden ihtirâz etmek lazımdır.

Münâzır hasmının meramını anlamadığı halde kelâmını

55

tekrar ettirebilir. Ama meramını anlamadan kelâmına dahl etmek caiz değildir. Maksadda yani izhâr-ı savâbda medhali olmayan şeylere ta'riz ile sedâddan çıkmamalıdır. Ve illa söz dağılıp semt-i maksaddan tebâid eylemiş olur.

Esnâ-i münâzarada gülmek ve çırpınmak ve hiddet ile raf'-i savt etmek gibi haller münâzırîne yakışmaz. Bu misüllü muâmelât-ı nâbecâ ancak cahiller kendi cehlleri setr etmek isterler. Halbuki bu vechile cehlleri meydana koymuş olurlar.

Meydan-ı mubâhasede kişi hasmını hakir görmemelidir. Ve illâ kayıtsızlık ile kendisinden zaif sözler sudur edivere. Hasım-ı zaîfine malup olmasına sebep olabilir. Elhasıl sözü dikkat ve basiret ile söylemeli hasmının sözünü kemal-i teennî ile dinlemeli ve meramını layıkıyla anlamalı ve ba'dehû mukabaleye kıyam eylemelidir.

Hasmının sözünü yarı yerde kesmek hilâf-ı edebdir. Hele iki kişi münâzara ederken bir üçüncü müşahhis onların sözünü kesip de bahse girişmek pek nâbecâ ve pek yakışıksız bir muameledir. Fakat insan bi hasbi'l-fitra acûl ve harîs

olduğundan çok defa hırsını yenemeyip min ğayri ru'yeten bu misülli hatalarda bulunur.

Binâen alâ zâlik münâzaraya memur olan meclislerin riyaseti meham-ı umûrdandır. Reislerin hüsn-ü idareye muvaffak olamamalarından dolayı bu meclisler acîb ve ğarîb karşılıklara uğrayıp da müzâkerât ve mubâhasâttan bir netice hâsıl edilemediği hezarbâr müşahede olunmuştur. Her meclisde müzâkerenin inzibat ve intizam tahtında cereyanı ise ferûiz-i umûrdandır.

Bu sözlerimiz hep ehl ve erbâb-ı münâzaraya göredir. Âdâb ve kavânin-i münâzara bilmeyenler ile mübâhase beyhûde yorgunluktur.

Ehl ve erbabıyla münâzara olunmalı. Ashab-ı cidâl ile hüsn-ü cidâl üzere bulunmalı. Hasmin muğâlatasından bi gayet sakınmalıdır.

Vallahü el-muvaffik li's-savâb

Vehüve el-mülehhim li's-sedâd

“Cedvel-i Savâb ve Hata”

Hata	Savab	Sahife	Satır
Tefhim	Tefehhüm	17	14
Matlube	Matviyye	24	20

SONUÇ

Günümüzde hızla gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerinin paralelinde eğitim ve öğretimde de büyük değişme ve gelişmeler olmuştur. Özellikle bilgisayar ve internet teknolojisinin gelişmesiyle öğretim ve öğrenim metodları, teknikleri ve araçları da değişmiştir. Artık eğitimin bir amacı da çok bilen insan değil, bilgiyi gerektiğinde, nerede ve nasıl bulabileceğini bilen, araştırmacı ve sorgulayıcı bir insan yetiştirmek olmuştur. Öğretim ve öğrenim metodlarındaki bu değişmelere rağmen tartışma metodu ve münâzara, bugünkü eğitimin amacını gerçekleştirmeye yardımcı olan bir metod olarak halen canlılığını sürdürmektedir.

Bugün bir öğretim ve öğrenim metodu olarak tanımlanan münâzara, tartışma kuralları ve âdâbı açısından Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara ilmi adıyla 14. yy.dan itibaren müstakil bir ilim olarak değerlendirilmiştir. Münâzara ilminden önce de tartışma kurallarını ve mantığını inceleyen Cedel ve Hilâf ilimleri olmasına rağmen, bu ilimler Münâzara ilminden gayeleri ve konuları bakımından farklılık arz etmektedir.

Münâzara ilmi, Osmanlı medreselerinde muhtasarât denilen ilk seviyedeki dersler arasında, orta ve yüksek öğrenimdeki derslere bir hazırlık olması bakımından ayrı bir ders olarak okutulmuştur. Bununla, bir üst seviyedeki derslerin işlenişine öğrenciyi hazırlamak ve tartışma ortamı içerisinde geçen derslere katılacak öğrenciye tartışma kurallarını ve adabını öğretmek amaçlanmıştır. Medreselerde tartışma kuralları ve adabını konu alan münâzara ilmine böyle bir konumda yer verilmesi gösteriyor ki Osmanlı medreselerinde ezbere dayalı eğitim uygulaması sıbyan mekteplerine ve Kur'an, Tecvid, Sarf Nahiv gibi ezber ve tekrarla öğrenilmesi gereken derslere hastır. Orta ve yüksek öğretimde dersler öğrencilerin de katılımı ile tartışma ortamı içinde geçmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa Tanzimat dönemi, Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde yaşamış önemli ilim ve devlet adamlarımızdandır. Bu dönem batılılaşma ve geleneğe bağlı kalma arasında çatışmaların olduğu bir dönemdir. Cevdet Paşa, devlette hizmet ettiği süre içerisinde milletin geleneğini yok saymadan çağın gelişmelerine ayak

uydurmanın yollarını aramış ve bu doğrultuda önemli adımlar atmıştır. Maârif nâzırlığı sırasında bozulmaya yüz tutmuş medreseleri tamamen yok etmek yerine çağdaş mektepler haline getirebilmek için ıslaha çalışmıştır. Sıbyan mekteplerinden yüksek okullara kadar her birinin ders cetvellerini yeniden düzenlemiş ve ihtiyaca göre yeni kitaplar yazmış ve yazdırmıştır. Âdâb-ı Sedâd min İlmî'l-âdâb, Ahmet Cevdet Paşa'nın bu dönemde yeni kurulan ibtidâiye mektepleri için tartışma kurallarına dair yazdığı eseridir. Biz de tezimizde bu eseri bugünkü Türkçeye çevirerek Osmanlı medreselerinde okutulan bir kitabı gün yüzüne çıkarmak ve mazimizdeki tecrübelerden faydalanma yolunda bir adım atmak istedik.

Sonuç olarak kültür tarihimizin bir parçası olan Osmanlı medreselerinde uygulanan eğitim sistemini eleştirirken bu bilgileri ve o zamanın kaynak, ulaşım ve iletişim imkânlarının bu güne oranla yetersizliği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca tarihimiz önemli ilim adamları ve onların kıymetli eserleri ile doludur. Önemli olan bu tecrübe ve birikimlerden faydalanmak, hatalardan ders çıkararak ilerleme yolunda mesafeler kat edebilmektir.

EKLER

EK I : ÂDÂB-I SEDÂD'IN ASLI

160

آداب سداد

من
(علم الاداب)

مطبعة طاهره طبع اولدى

سنة
١٢٩٦

KONINKRIJKE VAN NEDERLAND POST OFFIS Rijks No. : 1838 Lokaal No. : 160

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بحث و مباحثه بر کسبه اثبات مدعا به قیام ابد و بده
دیگر کسبه نیک اکا اعتراض یعنی خصمانه مقابلہ ایتسیدر
اما خصمانه اولیو بده مجرد بر شیبی او کرمک ایچون
صورتی سؤال استفسار بدر . بونک جوابی دخی
سؤال لئان شیبی اعلام وافهامدن عبارت اولسیله
بو بولمک وقوع بولان سؤال وجواب بر مباحثه قیلندن
دکلدر

مقام مباحثه ده جواب اگر نفس الامر بنا اولنور ایسه
جواب تحقیقی دینلور . وا کر نفس الامر ارا تمبو بده
مجرد خصمک تسلیمه بنا اولنور شه جواب جدلی دینلور
و مقامات برهانی بی و بلکه خطایانی بیله ادرا کدن

عاجز و قاصر اولنوری اقتناع ایچون جواب جدلی اختیار
اولنوب بو بولنده ایراد اولنان دلیلله داعی و دلیل
الزامی دینلور

بناه علی ذلك مباحثه یا اظهار صواب ایچون یعنی
حقیقت حال میداننه چیقارمق ایچون اولور یا خود
مجرد اسکات خصم ایچون اولور

اظهار صواب ایچون جریان ایدن مباحثه به مناظره
و بو وجهله بحث ایدنلره مناظر دینلور

مجرد اسکات خصم ایچون جریان ایدن مباحثه به جدلی
و بو غرض ایله بحث ایدنلره مجادل دینلور

مجادلک غرضی هر فصل اولور سه اولسون خصمی
اسکات ایتمکدن عبارتندر

اما مناظرک مقصدی مجرد حق و ضوایی اظهار ایتمکدر
حق و صواب کرک کندو بدنده ظاهر اولسون و کرک
خصمی بدنده ظاهر اولسون . بهمه حال صوابک
کندو بدنده ظهور بی التزام ایتمز . هله سلف صالحین
هضمنا لانس و دفعا لحظ النفس صوابک بد خصمه
ظهور بی ایستزادی

مناظرر اظهار صوابه موفق اوله بونک ایچون موجه
اولیان بحثلردن اجتناب ایتملیدرلر . زیرا بو بحثلر

مقام مناظره ده فائده و برحق . و پیهوده مناقشه ایله

مطلوب الہ کرمز • آداب واصول مناظرہ دن خارج
سوزلک ارقہ سی آلتہ ماز : بیہودہ وقتلر پکر اظہار
صواب اولتہ ماز

بتاہ علی ذلک صناعت توجیہ نامیلہ برفن مستقل وضع
اولتشدرکہ ابجاش کلیدتک موجہ اولوب اولدیغی
جهتله احوالندن بحث ایدر • بوکا علم آداب بحث
و علم مناظرہ دخی دینلور

میاجتاتک آداب سداد و صحیحی بو علم ایله بیلنور •
ومدافعاتک صحیحی فاسدندن و مقبولی مردودندن
بو علم ایله فرق و تمیز اولنور • بونک قواعدینہ رعایت
ایندلر مناظرانده خطادن مصون اولورلر • و بوندن
بی بهره اولنلر علم حکمت و علم کلام و علم اصول فقهی
کرکی کبی تفہمدن محروم قالورلر

ایشته بو علمک مسائل مهمہ سنی جامع اولق و معیار
سداددن صکره اوقومقی اوزره اشبو رسالہتک تالیفنه
ابتدار اولندی و آداب سداد دیو تسمیہ قبلندی

من الله التوفیق و هو الهادی الی الصواب

—————

﴿ مقدمہ ﴾

﴿ اصحاب فن مناظرہ بیندہ متداول و مشهور اولان ﴾
(اصطلاحاتہ دائر در)

بر مسئلہ بی در میان ایدن کیسہ یا ناقل و یا مدعی اولور
ناقل بر کتابدن یا خود بر ذالین بر مسئلہ نقل و روایت
ایدن کیسہ دیتک اولمغله اکا تصحیح نقل ایت دینلور
اودخی قنغی کتابده مذکور اولدیغنی بیان ایله
نقلنی تصحیح ایتدکده آرتق و اؤخذہ اولتہ ماز • فقط
نقل بعضا نقض اولنور

مثلا بر کیسہ فلاسفہ تک برندن حشمر اجسادی نقل
ایتدی دینلسہ (بو نقل باطلدر زرا بو نقل فلاسفہتک
مذہبہ منافیدر و هر نقل کہ بو بله اوله باطلدر) دیو
نقل مذکور نقض اولنور

ورده ناقل اگر نقل ایتدیگی مسئلہتک صحیحی التزام
ایدرسہ مدعی حکمنده بولنور

هر مدعی دعواسنی بر دلیل ایله اثباتہ مجبور اولور
دلیلسز دعوی حکمندر • حکم ایسہ مسجوع دکلدنر

بناء علیه هر دعواه دلیل استنباطی . مکرکه بدیهی
 اولورسه اگا دلیل استنباطیه من . زیرا قضایای بدیهیه
 دلیل ایله اثباتدن مستغنیدر
 شو قدر وارکه بدیهی خنی اولور ایسه دلیل صورتنده
 برقره ایله خفاسی ازاله اولور . و بوققره به تنبیه
 دینلور
 تنه کیم عالمک مغیر اولدیفنی اثبات ایچون یعنی خفاسنی
 ازاله ضمننده تنبیه ایچون (زیرا برضالسه حرکات
 و آثار مختلفه مشاهده ایده بورز او بیه ایسه عالم متغیردر)
 دینلدیکی کبی
 بومقاعده دلیلدن مراد دلیل منطقی یعنی فن منطوقده
 مبین اولان قیاس اولوب درت قسمه تقسیم اولورکه
 برهان و اماره وجدل و مغالطه در
 برهان ادله بقینه دن مرکب و شروطنی جامع اولان
 قیاسدرکه نتیجه علم یقین افاده ایدر
 اماره مقدمه دلندن بریسی یاخود اکیسی دخی ظنی
 اولان قیاسدرکه نتیجه علم ظنی افاده ایدر
 جدل ایکی مقدمه سنندن بریسی یاخود اکیسی دخی
 مشهوراندن یاخود خصمک عندنده مسالمن اولان
 قیاسدر . بوندن غرض خصمی الزام واقناعدر
 مغالطه من حیث الصوره یاخود من حیث الماده فاسد

اولان قیاسدرکه تغلیط خصم ایچون ترتیب اولور
 قیاسک من حیث الصوره فسادنی شرطلرینی مستجمع
 اولماسیله در
 مثلا (انسان حیواندر و حیوان جنسدر او بیه ایسه
 انسان جنسدر) دینلسه شکل اولدن برقیاس فاسد
 اولور زیرا کبرای قضیه طبیعه در شکل اولده ایسه
 کلیت کبرا شرطدر
 قیاسک من حیث الماده فسادنی حقه شبهه قضیه کاذبه بی
 محتوی اولسیله در
 مثلا (واجب تعالی حضرت نری موجوددر و هر موجود
 برجهنده در) دینلسه شکل اولدن برقیاس فاسد اولور
 زیرا کبرای قضیه کاذبه در
 مصادره علی المطلوب که نتیجه دلیلدن جرء قیلتمقدر
 بودخی من حیث الماده فساد قیلتمقدر . چونکه
 نتیجه بی بئک اولدایی بئلکه ودایی بئک دخی جزئی
 بئلکه موقوف اولدیفنندن بالآخره نتیجه بی بئک نتیجه بی
 بئلکه توقف ایدرکه برشئک نفسندن مقدم اولسی
 لازم کلوز بوایسه دور فاسد اولمغله باطلدر
 مثلا (انسان بشردر و هر بشر ضاحکدر او بیه ایسه
 انسان ضاحکدر) دینلسه برقیاس فاسد اولور .
 زیرا انسانک ضاحک اولدیفنی بئک بشرک ضاحک

اولدیفنی بیلکه موقوف اولور انسان ایسه بشر
دعک اولدیغندن برشی بیلغدن اول بیلغش اولق
لازم کلور بودخی مصادره علی المطلوب اولغله انی
مشمئل اولان قیاس دوری برقیاس فاسد اولور
کدلاک (هراسان ضاحکدر وهرضاحک متعجبدر)
اوله ایسه هراسان متعجبدر (دینلدکن صکره کبرانی
اثبات ایچون (هرضاحک انساندر وهرانسان متعجبدر
اوله ایسه هرضاحک متعجبدر) دینلسه دلیل اولک
تیجدهسی کبراسنی اثبات ایچون کتوریلان دلایک جزئی
اولغله بودخی دور فاسد قیلندندر
اثبات مدعی ایچون نصب نفس ایدن کیمسه به معال
ومستدل واکا اعتراض ایدن کسنه به سائل دینلور
معال کندی دعواسنی قواعد علم منطقه توفیقاً بر
دلیل ایله اثبات ایدر .
سائل دخی اول دلایک مقدمه زندن قنغیسی تسلیم
ایتمز ایسه لاسلم دیو معالان اکا دلیل ایستر .
ایشنه سائلک بووجهله وقوعبولان اعتراضی منع دیو
تعمیه اولور . بوکا مناقضه دخی دینلور . باخود
سائل اول دلایک مقدمه زینی تشریح کبرشیموب
انیق نفس دلایک بطلاننی بر دلیل ایله اثبات ایلر .
اک بو وجهله اعتراضنه دخی نقص دینلور که علم

اصول فقه اصطلاحجه مناقضه نسیمه اولور .
وباخود سائل نفس دلایله دخی تعرض ایتیموب انیق
معالک دعواسنی ابطال ایدر یعنی بر دلیل ایله اول
دعوانک تفیضنی اثبات ایلر . بوکا دخی معارضه
دینلور
الحاصل سائلک اوج منصبی یعنی اوج وظیفهسی
واردرکه منع نقص معارضه در . بو طریق ثلثه تک
هر برنده معالک دخی وظائف معینهسی واردر .
فقط کرک سائلک اعتراضی وکرک معالک جوابی موجه
اولق لازمدر . موجه اولماز ایسه ارباب فن مناظره
عندنده معموع دکدر
(توجیه) مناظره سوزینی خصمک سوزینه مقابل
وانی دافع اولور وجهله اراد الملکدر
اکر مناظرک سوزی خصمک سوزینه مقابل کلر
ایسه موجه اولماز
میلا معال (شوقراتی انساندر) دعواسنی اثبات
ایچون (زرا شوقراتی نطق ایدور وهر نطق
ایدن انساندر) دیوبده سائل دخی بن اک بیاض
اولدیفنی تسلیم ایتم دیسه مقدمه غیر ملتمدی منع
ایتمش اوله جنی جهتنه موجه اولماز . زرا برشینک
بیاض اولماسندن ناطق اولماسی لازم کلر ناطق

زنجی اولہ یلور بناء علیہ سائل و معملک کلامری
 یکدیگری جرح ایگز بو چہتلہ ایکسنگ کلامری
 پندہ مقابلہ بولناز
 کذلک سائلک کلامی مستدلک کلامنہ مقابل اولوب
 انجق انی دافع اولسہ بنہ موجه اولماز
 تہ کم بدبہیات اولبدن یا فطر یہ دن اولان مقدمہ بی
 منع ایتمک کبی کہ سائلک منی ہر تندر مستدلک کلامنہ
 مقابل اولور ایسہ دن انی دافع اولہ ماز
 زیرا اولباتدن یا فطر باتدن اولان قضیہ بی منع ایتمک
 مکارہ در
 مشاہدات و تجربات و حدسیات و متواترات انجق
 اصحابنہ علم یقین افادہ ادوب بشقہ سنک علیہنہ
 دلیل اولماز ایسہ دن مشاہدہ و تجربہ و حدس و تواتر
 اگر جمیع ناس عنندنہ مشترک اولور ایسہ بونلری
 منع دخی مکارہ اولور . کونشک طلوعنی و بغدادک
 وجود بی انکار ایتمک کبی
 سائلک عنندنہ مطلبہ موافق اولان علم ایلہ معلوم
 بولنان مثلا مقام برہانیدہ علم یقینی ایلہ و مقام ظنہ
 علم ظنی ایلہ و مقام تقلیدہ علم تقلیدی ایلہ و الحاصل
 سائلک بروجہلہ معلوم و مسلمی اولان مقدمہ بی منع
 ایتمی دخی مکارہ در

مثلا اہل دیانت اولان کیمسہ با برہان ایلہ یا تقلید
 ایلہ طالع حادث اولدیغنہ جزما معتقد اولسہلہ طالع
 حدودنی منع ایتمی و فلا سفہ دن برینک بالعمکس قدم
 عالی منع ایلمی مکارہ در
 (مکارہ) یلور کن مخافت و عتاد ایتمک معناستدر
 انجق اہل فن مناظرہ عنندنہ اظہار صوابہ نفی
 اولیان کلام ایلہ مناظرہ دیمکدر
 بناء علیہ سائلک کندی عنندنہ بروجہ بالا معلوم
 و مسلم اولان مقدمہ بی یا خود مثبت اولان بردعوانی
 منع ایتمی مکارہ اولدیغنی کبی بلا دلیل بردلیلی یا خود
 بردعوانی ابطال ایلمی دخی مکارہ دنہ داخل اولور
 ہرنہ درلو اولورسہ اولسون مکارہ خصمک سوزینی
 دافع اولدیغنی چہتلہ مسوع اولماز
 ایستہ سوال برمنوال مشروح موجه اولیق لازم کلدیگی
 کبی جوابی دخی کذلک موجه یعنی سوالہ مقابل وانی
 دافع اولیق لازمدر
 شوبلہ کہ سائل اگر بر مقدمہ بی منع ایدرسہ معل
 انی اثبات ایتمک لازم کلور بوخسہ منع ایلہ مدافعہ
 ایدرمز . زیرا لانسلم دیو واقع اولان اعتراضہ
 لانسلم ایلہ جواب و بریلہ مز و دلیل ایستیاندن دلیل
 ایستہ نیلہ مز . بلکہ بردلیل ایلہ اول مقدمہ مسوعہ نک

اثباتی لازم کاور. وسائل بوابکنجی دلیلک مقدماتندن
برینی منع ایدرسه معلل اتی دخی بردلیل ایله اثبات
ایدر. وهکذا سائل منع ایندیکجه معلل دخی استدلاله
دوام ایلر. وسائل اکر معلله نقض بامعارضه ایله
مقابله ایدر ایسه اول حالده سائل بولئان کیسه معلل
اولور ومعلل بولئان کیسه سائل اولهرق منع یا استدلال
وظیفه لری انک البندیکوب اودخی طریق منعی التزام
ایدرسه خصمی استدلال ایله مشغول قالور. واکر
نقض بامعارضه بولنه کیدرسه خصمی بنه سائل اولور
وهکذا برینک وظیفه سی دیگر بنه انتقال ایله یلور
نهایت بامعللک دلیلی بدیهیاته مستند اولهرق سائلک
بردیله جکی قالیوب معلل اتی اسکات ایلمش اولور.
وباخود معلل ایلمدن عاجز قالوب سائل اتی اسکات
ایلمش اولور
معللک سائلی اسکات ایلمسته الزام وسائلک معللی اسکات
ایلمسته افعال دینلور
وهرحالده عاجز قالوه مغلوب ومبهوت وخصمی عاجز
قیلانہ غالب دینلور
غلبه جده الزامک قوتی افعالمدن زیاده در. زیرا بر
مقدمه نیک منعی قولایدر. اما اثباتی کوجدر. لانسلم
دعک سور ایچیدن مدافعه به بکزر. استدلال ایسه
آچفدن خصمک اوزر بنه یورمک کیدر. بناء علیه

هرکیم مستدل اولور ایسه بارکران مباحثه انک اوزرند،
بولنور
بالاده بیان اولندیغی اوزره مناسطک مقصدی مجرد
اظهار صوابدن عبارت اولسبله مناظر اولان سائل
ابتدا دلیل معللک مقدمه لرینی تفتیش ایلر وقفسینی
اثباته محتاج کورر ایسه آتی منع ایدر. واکر وهله
اولاده منع ایله جک بر مقدمه کورده من ایسه اول حالده
استدلال یعنی نقض بامعارضه بولنه کیدر. والحاصل
وظایف اولئندن قفسینی مقصده اوفق ایسه اتی
اختیار ایلر مفعم یاملزم اولفندن احتراز انج
سائل مجادل ایسه کندنی دلیلنه کرکی کبی کولمندیجه
اسلم طرق اولان منعی براغوبده همان طریق استدلاله
کیتیز. فقط الزام خصم ایله اظهار فضل ایچون
بحث ایمن اصحاب جدلدن بعضیلری بودقیقه زدن
حفظت ایله همان طریق استدلاله سکرر. وبعضاً
افراط حرص وتهالک ایله بلا موجب خصمک
وظیفه سی اولان استدلالی غضب ایدر. حالوکه
حصن منبع منعدن چیقوب کندوسی خصمک منوعته
هدف ایلمش اولور. واکثر یا منع ایله خصمی افعال
ایله جک ایکن وادی استدلاله کندوسی مفعم
قالور

(غضب) سائلك بر مقدمه بی منع ابدہ چك برده
 دليل ايله ابطال ايسيدر كه مقام مناظرده مردوددر
 چونكه غاصبك دليل اول مقدمه بی دافع اولديغی
 جهته موجه اولسه بيله كندوسی سائل بولنديغی
 جهته معلان دليل ايسته مك وظیفه سی ایکن بوی
 پراضوبده اول مقدمه نك بطلاننی ادعا واثبات بولنه
 كيدرك خصمتك معصی اولان استدلالی النذن المش
 اولدغه عینی نظر ارباب مناظرده مقبول دكلدر
 بومقامده مقدمه دن مراد دليلك يالكن جزئری ديك
 دكلدر . بلكه صحت دليلك موقوف علیهی اولان
 شی ديكدر كه ادله نك اجزاسنه شامل اولديغی كبی
 شرائطنه تقریبنه دخی شامل اولور . زیرا بر
 دليلك صحتی جزئری نك صحتنه موقوف اولديغی كبی
 شرطلری نك مجتمع و تقریبنك تام اولسنه دخی توقف
 ایدر
 ادله نك اجزاسی صفرا وكبراسی یاخود شرطیه سیله
 واضعه سی بارافه سیدر . شرائطی ایه علم منطقه
 مفصلا بین ومشروح اولغله بوراده تفصیله حاجت
 بو قدر
 ادله نك اجزاسی برر دعواى صریحه اولديغی كبی
 شرطلری دخی برر دعواى ضمیمه در .

از جمله شكل اولدن برقیاس ترتیب ایدن كیمسه بودايك
 صغراسی موجه وكبراسی كایه در دیو ضمنا دعوی
 ایتش اولور
 دليلك تقریبی مطلوبی مستنزم اولور وجه اوزره سوقیدر
 بودخی بر دعواى ضمیمه در . زیرا هر كیم بر دليل
 كنورسه ضمنا بودايك تقریبی تمامدر دیو دعوی
 ایتش اولور
 تقریبك تمامیتی بختنه كلنجه اكر نتیجه مطلوبك عینی
 یاخود اكا مساوی ویاخوداندن مطلقا اخص اولورسه
 دليلك تقریبی تامدر
 مثلا (بعض حیوان ناطقدر) دعواسنی اثبات ایچون
 (زیرا بعض حیوان انساندر وهرانسان ناطقدر)
 دیدیكیزده مطلوبمز اولان (بعض حیوان ناطقدر)
 دعواسنك عینی انتاج ایدر
 ینه بودعواى اثبات ایچون (زیرا هرناطق متحرك
 بالاراده در وهرمتحرك بالاراده حیواندر) دیدیكیزده
 (هرناطق حیواندر) دیو نتیجه وروپ بو دخی
 مطلوبمز اولان (بعض حیوان ناطقدر) قضیه سنه
 مستویا معكس اولور . عكس مستوی ایه اصل
 قضیه یه مساویدر
 ینه بودعواى اثبات ایچون (زیرا بعض حیوان

انسان اسوددر وهر انسان اسود زنجبدر (دیدبگرده
 (بعض حیوان زنجبدر) دیو نتیجه و برر که مطلوب مز
 اولان (بعض حیوان ناطقدر) قضیه سندن مطلقا
 اخص اولور اخص ایسه اعی مستلزمدر
 ایسته بو اوج صورته دخی دلیلز مطلوبی مستلزم
 اولغله تقریبی تامدر
 واکر نتیجه مطلوب بدن مطلقا یاخود منوجه اعم اولور
 ایسه دلیلک تقریبی تمام اولماز . زیرا اعم اخصی
 مستلزم دکلدر

مثلا (شوقرالی انساندر) قضیه سنی اثبات ایچون
 (زیرا شوقرالی متحرک بالارادهدر وهر متحرک بالاراده
 حیواندر) دیدبگرده (شوقرالی حیواندر) دیو نتیجه و برر
 بو نتیجه ایسه مطلوب بدن مطلقا اعدر . بوجهته اول
 قراینک حیوان اولسندن انسان اولسی لازم کلوب بشقه
 برنوع حیوان اولسی مجمل و ملحوظدر بناء علیه
 دلیلز مطلوبی مستلزم اوله جق وجهله سوق اولماس
 دیک اولسله تقریبی تام دکلدر
 کذلک قراکفده کور بنان بر جسمک انسان اولدیغنی
 اثبات ایچون (زیرا بو جسم قراکفده کور بنور
 وهرشی که قراکفده کور بنه بیاضدر) دیدبگرده (بو
 جسم بیاضدر) دیو نتیجه و برر . حالبوکه بیاض

ایله انسان بیندر عموم وخصوص منوجه بولدیغندن
 اول جسمک بیاض اولسله انسان اولسی لازم کلان
 بوجهته دلیلک تقریبی تمام اولماز
 اما نتیجه ک مطلوبه مابین اولدیغنی صورته تقریبک
 تمامی متصور دکلدر

نه کیم (شوقرالی طاشدر) دیو دعوی ایتدکن سکره
 (زیرا شوقرالی متحرک بالارادهدر وهر متحرک بالاراده
 حیواندر) دیو استدلال ایتک کپی

ایسته مستدل اولان کیسه دلیلنی بویله مطلوبی
 مستلزم اوله جق وجهله سوق اید، بیک ایچون
 کمال بصیرت اوزره ترتیب مقدماته اهتمام وسائل
 دخی دلیلک مقدمات صریحه و ضمنیه سنه دقت
 ایدرک اکاکوره سؤاله قیام ایتلیدر وایکسی دخی نانی
 ایله طاورانوب یکدیبرک افاده سنی کوزجه تفهیم
 ایتدکن صکره مدافسه ایتک آداب مناظره دندر .

بناء علیه بری دیکرک کلامنی لایقوله اکلامدیغنی حالده
 تکرار ایتدیرمک و مرادی نه اولدیغنی استفسار
 واستبضاح ایتک جاؤدر

تعین طریق دخی دأب مناظره بندن دکلدر
 یعنی سوزی اوزاتدک یاخود دلیلکده حشوبات وار
 و یاخود افاده لک واضح دکل شوبله دلیلین بووجهله

افاده ابطالین دیو معمله بول کوسترک صدودن
 چقبوده اظهار صوابه مدار اولیان سوزر ایله
 اوغراشینی دیک اولدیغی جهته موجه دکادر
 فقط معالک دلیلی شاهد ایله ابطال ایتدکنصکره
 بودعوانک اثباتده صواب اولان شوبله دیکدر
 دینک تعیین طریق قیلندن اولوب بلکه وظائف
 ئله نیک ایکنجیبی اولان نقض قیلندندر
 الحاصل مقام مناظرده سائلک موجه مقبول اولان
 وظائفی منع و نقض و معارضه دن عبارتدر بو وظائف
 ئله دن هر برینک کیفیت اجراسی و هر برینه قارشو
 مستدلک صورت مدافعه سی روجه آتی بر باب
 مستقلده بیان و تفصیل اولنه حقدر
 فقط شوراسی معلوم اولیدر که بورا ده نقض
 و معارضه دن مرادیم: نقض حقیقی و معارضه تحقیقه در
 نقض شبیهی ایله معارضه تقدیری به شامل دکادر
 (نقض شبیهی) معال هنوز دعواسنی اثبات ایتمدن
 سائل اتی شوبله برفسادی مستلزمدر دیو دلیل ایله
 ابطال ایتکدر
 (معارضه تقدیری به) كذلك معال هنوز دعواسنی
 اثبات ایتمدن کتور، چکی دلیل مقدرینه معارضه در
 یعنی سنک بودعوانی اثبات اید، چک دلیلک وار ایسه

بتمه خلافی اثبات ایدر دلیل وار دیو اول دعوانک
 نقضی اثبات ایله هنوز ایراد اولنجان دلیل معارضه در
 کرک نقض شبیهی و کرک معارضه تقدیری به معاله
 دعواسنک اثباتنه میدان و برمه رک همان استدلاله
 قیام ایدو برمه کن عبارت اولسبله غصب قیلندندر
 بوجهته انلرک احوالندن بحث اولنمده حقدر

﴿ باب اول ﴾

(سائلك منى ومعالك اكا جوابى حقتددر)

بالادہ بیان اولدینغی اوزره منع بر مقدمه معینہ دلیل ایستمدکن عبارتدر که بومقدمه ممنوعدر یا ایستاده محتساجدر و یا مسلم دکلددر یا خود لانسلم و یا خود علیک البیان کبی برسوز ایله ادا اولتور و بالکز بوبله طلب دلیل ایله اکتفا اولتور ایسه منع مجرد دینلور و اگر بونی تأیید ایدر برسوز علاوه اولتور ایسه منع مع السند دینلور

مثلا مستدل بر جسمک حیوان اولدینغی اثبات ایچون (بوجسم متحرکدر و هر متحرک حیواندر) دیوبده سائل دخی (بودلیلک کبراسی ممنوعدر یا خود مسلم دکلددر) دیسه منع مجرد اولور و اگر کبری مسلم دکلددر دیدکدنصره نیچون جائز دکل که متحرک افاج اولسون دیسه یا خود نصل تسایم ایدیم که بعضا روزکار ایله افاجلر متحرک اولوردیسه و یا خود اول جسم اگر متحرک بالاراده اولسیدی واقعا حیوان اولوردی حالبوکه

متحرک بالاراده اولدینغی ممنوعدر دیسه اشبو اوج صورتده دخی منع مع السند اولور بعضا سندى اذضاح ایچون برسوز دهاعلاه اولتور واکانتور بر سند دینلور

نته کیم مثال مذکورده نیچون جائز دکل که متحرک افاج اولسون دینلکدن صکره تنور بر سند اولور قی کور میور میسین که بعضا روزکار ایله افاجلر متحرک اولور دینلور

وسند بعضا دلیل صورتده ایراد اولتور نته کیم مثال مذکورده (کبری ممنوعدر ز بر هر متحرک حیوان اولسه روزکار ایله متحرک اولان افاجلر دخی حیوان اولتی لازم کاور بوابسه باطلدر) دینلور

بوندن مقصد انجق سندک قوتلی اولدینغی اشعاردز بوخسه حقیقه دلیل کتورمک دکلددر والا مقدمه ده بیان اولدینغی اوزره غصب قیلندن اولور

سند یا منعه مساوی و یا اندن مطلقا اخص اوللدر که مانعه نافع یعنی معنی مؤید اوله . بوخسه مطلقا یامن وجه اعم اولورسه نافع اولماز

مثلا معال (بوقرائی ضاحک دکلددر ز بر بوقرائی انسان دکلددر هر ضاحک ایسه انساندر اوله ایسه بوقرائی ضاحک دکلددر) دیوبده سائل دخی صغری

مسلم دکلدر نیچون جائز دکل که بوقرائی ناطق
 اوله دیر ایسه سندی منعه مساوی اولور . واکر
 نیچون جائز دکل که زنجی اوله دیر ایسه سندی مطلقا
 اخس اولور . و یوایکی صورته مانع سندی
 کندویه نافع اولور . واکر نیچون جائز دکل که
 حیوان اوله دیر ایسه سندی منع مطلقا اعم اولور .
 واکر نیچون جائز دکل که سیاه اوله دیر ایسه من وجه
 اعم اولور . و یوایکی صورته دخی سندی کندویه
 نافع اولماز
 مقدمه ده بیان اولدیبی اوزره ادله نیک شرايطی بر
 دعوی ضمیمه اولدیبندن سائل انلری دخی منع
 ایله یلور

ازان جمله معال شکل اولدن ترتیب ایلدیبی قیاسه
 قضیه طبیعیه بی کبری قیاسه سائل (بودلیک تحقیق
 شرايطی ممنوعدر نصل ممنوع اولیه که کبراسی
 قضیه طبیعیه در شکل اولده ایسه کبرانک قضیه کایه
 اولسی شرطدر) دیومنع ایله اعتراض ایلر
 کذلک دلیک تقریبی بر دعوی ضمیمه اولدیبندن
 سائل اتی دخی منع ایله یلور
 مثلا معال (شوقرائی انساندر زیر اراده سیله حرکت
 ایله یور وهرنه که اراده سیله حرکت ایله حیواندر)

دیدکه سائل بودلیک تمامیت تقریبی ممنوعدر
 چونکه بوندن لازم کلان بوقرائتینک حیوان اولسیدر
 حالبوکه بر شینک حیوان اولسندن انسان اولسی
 لازم کلان انساندن بشقه بر نوع حیوان اوله یلور دیو
 اعتراض ایلر

و بعضا مقدمه لک بر حتمه کوره بری و دیگر احتماله
 کوره دیگری ممنوع اولور . شویله که سائل اگر
 مرادک بوایسه فلان مقدمه ممنوعدر واکر مرادک
 شوایسه فلان مقدمه ممنوعدر دیومنعی تردید ایلر
 مثلا معال (فاشق قولانمق بدعتدر وهر بدعت
 مکر وهدر اوله ایسه فاشق قولانمق مکر وهدر)
 دیدکه سائل اکا بدعتدن مرادک امر دینده بدعت
 دیمک ایسه صغری ممنوعدر واکر مرادک بدعت
 لغوی به یعنی صکره دن ایجاد اولمش برشی دیمک ایسه
 کبری مسلم دکلدر ماکل و ملباس کبی امور عادیده
 صکره دن ایجاد اولمش نیجه شیلر وارددر که امر دینه
 طوقونور برلری یوقدر بونلرک ایسه مکره اولدیبی
 ممنوعدر دیو اعتراض ایلر
 وسائل بعضا مقدمه مطر به ده تردید ایله بر تقدیره
 کوره مقدمه مطلوبه بی و دیگر تقدیره کوره تقریبی
 منع ایلر

مثلا معلل (شوقرائی انساندرزیرا متحرک بالاراده در)
دید که سائل اگر کبرای مطاوبه (هر متحرک بالاراده
انساندر) قضیه سی ایسه ممنوعدر و اگر (هر متحرک
بالاراده حیواندر) قضیه سی ایسه تقریب ممنوعدر
دیوترید ایله اعتراض ایلم

سائل بوجه بالا بر مقدمه بی منع ایند که معلل انی
دلیل ایله اثبات ایلم

مثلا معلل (عالم حادث اولیجق بهمه حال انک
بر وجودی اولق لازم کلور حابو که عالم حادثدر او یله
ایسه عالم بر وجودی وارددر) دیوبده سائل بود لیلک
واضعه سنی منع ایسه معلل (زیرا عالم متغیردر
وهر متغیر حادثدر او یله ایسه عالم حادثدر) دیو
واضعه سنی اثبات ایلم

و برده سائلک سندی منعه مساوی اولوبده معلل انی
ابطال ایلمده مقدمه ممنوعه سنی اثبات ایلم اولور
نته کیم بر جسمک انسان اولدیغنی منع ایلم سائل نیچون
جائز دکل که ناطق اولسون دیوبده معلل انک ناطق
اولدیغنی ابطال ایسه انسان اولدیغنی اثبات ایلم
اولور . زیرا احد متساویینک ارتفاعی دیگرینک
ارتفاعنی مستلزم اولور

مطلقا اعم اولان سند بوجه بالا مانعه نافع دکل
ایسه ده انک ابطالی معلل نافع اولور

نته کیم مثال سالف الذکرده سائل نیچون جائز دکل که
حیوان اولسون دیوبده معلل انک حیوان اولدیغنی
ابطال ایسه انسان اولدیغنی اثبات ایلم اولور .
زیرا اعمک ارتفاعی اخصک ارتفاعنی مستلزم اولور
اماسند مساوی یا مطلقا اعم اولماز ایسه انک ابطالی
معلله فائده و برمن

سائلک بوجه بالا منع ایله اعتراض ایتمی اوزرینه
معلل بعضا تخریر مراد ایله جواب و بر . شو یله که
مقدمه ممنوعه دن یا خود انک موضوعه دن و یا جمولندن
مرادم شودر دیو مانمک اعتراضنی دفع ایلم

مثلا معلل (شوقار شوده طوران سو یلبور وهر سو باین
انساندر او یله ایسه شوقار شوده طوران انساندر)
دیوبده سائل دخی بود لیلک کبرای ممنوعدر محتملدر که
شوقار شوده طوران طوطی کبی سو یلبور نوع قوش
اوله دید که معلل بنم مرادم بالطبع سو یلبور دیمکدر
دیو تخریر مراد ایله جواب و برسه سائلک اعتراضنی
من دفع اولور . زیرا نطق طبیعی انسانک فصلبدر
فصل ایسه نوعه مساویدر بناء علیه هر حیوان که
بالطبع سو یلبور انساندر بونی منع اعمک مقدمه

بدیهی در منع دیمک اولور بواپسه باطلدر دیومنی
ابطال ایله مقدمه ممنوعه فی اثبات اثبات اولور .
بناء علی ذلک تحریر مراد دخی بالواسطه مقدمه
ممنوعه فی اثبات دیمک اولور
الحاصل سائل بر مقدمه فی منع ایندکده معالک وظیفه سی
با بر دایل ایله بالذات یاخود بوجه بالا ابطال سند
و یا تحریر مراد ایله بالواسطه مقدمه ممنوعه فی اثبات
ایلیکدر

سندی یاخود تنویر سندی منع اینک فائده و یرمز
زیرا بونلری بوق فرض اینک منع مجرد قالور .
و معال بنه مقدمه ممنوعه فی اثباته مجبور اولور
وسائل بعضا مقدمه لردن بر بنی منع ایندکدن صکره
انی تسلیم ایله دیگر بنی منع ایدر . بوکا تنزل و مجازات
خصم و ارخاه عنان بحث دیناور که خصمه مماشات
قبیلندن اوله رقی بر مقدمه فی تسلیم دیمک اولور بوجه
حقیقه تسلیم و تصدیق دکادر . بناء علیه
معال بومقدمه لک ایکیسنی دخی اثبات ایندیکجه
مدعاسنی اثبات اثبات اولور

مثلا معال طون کیمک مکروهدر دیو ادعا ایدوبده
یونی اثبات ایچون (وقت سعادتده طون اولوبوب
صکره دن احداث اولنشددر وهرشی که وقت سعادتده

اولوبوده صکره دن احداث اولنیش اوله مکروهدر)
دیمسی اوزرینده سائل دخی صغری معال دکادر انی
تسلیم اینس کبرانی تسلیم اینم چونکه جامع شریف لک
مناره لری کبی صکره دن ایجاد اولنیش نیجه شیلر وار که
مکروه دکادر دایسه صغری تسلیم ایله خصمه ارخاه
عنان اثبات اولور بوجه انی حقیقه تسلیم اثبات
اولور

بوجه بالا معال بالذات یاخود بالواسطه مقدمه
ممنوعه فی اثبات ایدوبوده سائله سنک سوزلک قواعد
نحو بهیه مقابردر یاخود سستدک اعم اولوق حسبیه
سندیه صالح دکادر یولو سوزل ایله صد ددن چیقار
ایسه دعواسنی اثباتدن عاجز فاش و معجم اولدیفنی
سترایله دفع حجاب ایچون بشته بحثه کیمش اولوکی
بحث اثبات دیمک اولور

ایشته علم آدابده (بر بختدن بحث اخره انتقال اینک
افحامدر) دیومندرج اولان مسئله نک معناسی بودر*
سائلک اعتراضی اوزرینده معال کندی دلیلی اتحامدن
عاجز قالوبوده بشته دلیله انتقال ایتسی دخی یوفنک
اصطلاحجه برنوع افحامدر

چونکه دلیل ثانی بحث دیگر حد اولنبدقتدن معال
اولوکی دلیلی باشه چیقاره میوبده انی ترک ایتسیله

اولی بحث منقطع و معمل انده مفعم اولش صایاور
لکر بودخی اهل فن بدینده برامی اعتباری واصطلاحی در
پوخسه حقیقت حالده افهام دکادر . زیرا مقصد
اصلی اثبات مدعا در معمل ایسه دلیل ثانی ایه ای اثبات
ایدیجک خصصی الزام ایه مقصدینی حصوله کتورمش
اولور

اما معالک دلیل اولی ترک اتمی عجزندن ناشی اولوبوده
بلکه مقدمه منوعه بی اثبات ایه اول دلیل صحیح
واتمامه مقتدر ایکن بو وجهله سوزی اوزانمقدن
ایسه سائک اصلا دیه چکی قابله جق صورتمه واضح
و جلی بردیل ایه ای الزام ایدورمک اوزره بشقه
دلیله انتمال اتمی بردایله دلیل اخرک ضم و علاوسی
دیمک اوله رق افهام واقطساع بحث قبیلندن عد
و اعتبار اولماز

﴿ باب ثانی ﴾

(سائک دلیلی نقض اتمی و چونک اوزر بنده)
(معالک کیفیت مدافعه سی بیاننده در)

معالک دلیلی ابطال ایچون ناقض کتورده بی دایله
شاهد دینلور

شاهد ایکی قسمدر قسم اول بر ماده ده معالک دلیلی
جاری و حکم مدعا ایسه مختلف اولمقدر

قسم ثانی معالک دلیلی اجتماع نقیضین و دور و تسلسل
کی دیگر فسادنی مستلزم اولمقدر

قسم اولک تقریری بو وجهله در که بودایل فلان
ماده ده جاری و حالبو که حکم مدعا مختلفدر و هر
دلیل که حال و شانی بویله اوله فاسددر اوله ایسه
بودایل دخی فاسددر دینلور

بو شاعده کبرامی منع اولنه ماز . زیرا بردایل بر
ماده ده جاری اولوبده حکم مدعا ک مختلف اولسی
قابل اوله ماز

اما صغرامی منع اولنه یاور . زیرا اشبؤ صغری

ایکی مقدمہ میں متضمنہ کہ جریان و تخلف مادہ زیدر
 و یومہ مقدمہ ضمنہ زدن هرری منع اولئہ بلور
 شوبہ کہ ناقضک خصمی طرفندن ہم دلیک اول
 مادہ جاری اولدیغی مسلم دکدر واقعا سنک
 اکلا دینک کی اولدی جاری اولوردی حالو کہ ہم
 مرادم شودر دیو دلیک جریانی منع اولور .
 باخود جریانی تسلیم ایله حکم مدعاک تخلفی منع
 اولور . و ناقضک اولکی صورتہ جریانی و ایکجی
 صورتہ تخلفی اثبات ایلدی لازم کلور
 مثلا فلا سفدن بری عا لک قدیم اولدیغی اثبات ایچون
 (زیرا عالم اثر قدیمدر و هر اثر قدیم قدیمدر) دیو
 استدلال ایدوبده سائل دخی (سنک بودلیک انسانده
 دخی چار بندر حکم مدعا یعنی قدم ایسه مختلفدر یعنی
 انسان دخی اثر قدیم اولدیغی حالده قدیم دکدر
 و هر دلیل کہ بوبله اوله فاسددر اوله ایسه بودلیل
 دخی فاسددر) دیو لیل مذکور ی نقض ایتدکه اول
 فلسفی ہم مرادم بالذات اثر قدیم دیکدر انسانک
 تکیوینده ایسه ادوار فلکیه و استعدادات هیولایه تک
 دخلی واردر بنساعایه دلیک انسانده جریانی مسلم
 دکدر اتی تسلیم ایتم حکم مدعاک تخلفی تسلیم
 ایتم چونکه افراد انسانیه حادث ایسدهده جائز که

نوع انسان قدیم اوله) دیو بلور . و ناقض اولان
 کینسه اولکی صورتده دلیک انسانده جریانی
 و ایکجی صورتده حکم مدعاک تخلفی یعنی نوع
 انسانک قدیم اولدیغی اثباته محتاج اولور
 ایشته منعک طریق اسلام اولدیغی بونکه دخی
 متضح اولور که سائل نقض بولنه کیندیگی ایچون
 استدلال ایله اوغرا شفته مجبور اولور حالو که
 دلیک کبراسنی یعنی (هر اثر قدیم قدیمدر) مقدمه سنی
 منع ایتمس اولسیدی فلسفی اتی اثباته محتاج اولور
 و استدلال ایله او مشغول قاور ایدی
 قسم ناندیک تقریری بوجھله درکه (بودلیل فاسددر
 زیرا بودلیل فلان خصوصی مستلزم اولوب اول
 خصوص ایسه فاسددر و هر دلیل کہ بوبله اوله
 فاسددر) دینلور
 بونک صغراسی دخی ایکی مقدمہ میں متضمنہ کہ بری
 دلیک اول خصوصی استلزامی و دیکری اول
 خصوصک فسادیدر
 ایشته بویکی مقدمہ ضمنہ تک دخی بعضاً اولکیسی
 و بعضاً ایکجیسی منع اولور مگر که خصوص فساد
 بدیهیاندن اولور ایسه اول حالده ایکجی مقدمہ
 ضمنہ منع اولنه ماز والا مکاره اولور

مثلا بودليل اجتماع تقيضيني يا خود اعظمك اصغره مساواتي مستلزم اولوب بوايه فاسددر ديتلكده ايكنيجي مقدمه ضميمه منع اولنه مان زيرا كرك تقيضيك اجتماعي وكرك اعظمك اصغره مساواتي بديهي البطلاندر

اما بودليل دوري يا تسلسلي مستلزم اولوب بوايه فاسددر ديتلكده ايكنيجي مقدمه ضميمه دخي منع اولنه يلاور . زيرا هر دور و تسلسلك بطلاني مسلم دكلدر

چونكه دور ايكي شئيك بكدبكره توقف اجتمعي ديمك اوله ق ايكي نوعدر . نوع اول دور تقدميدر كه مصادره على المطلوب كي بر شئيك نفسنه تقدمي مستلزم اولمله باطلدر

نوع ثاني دور معيدراوت و نبوت كي كه تقدم و تاخر اولمستلزمين برينك تصوري ديكريك دخي برلكده تصوري مستلزم اولور لكن برينك نفسنه تقدمي موجب اولديغي جهنله باطل دكلدر

علل واسبابده تسلسل دخي باطلدر و بونكله واجبك وجودي اثبات اولور . شوله كه ممكنات اكر واجبه متهي اولسه بكدبكره علت اولوب مثلا بوكون اسن روزكاره دوزي صغوق و اكا اوايكي كون باغان ياغور

و اكا دخي ده اول ظهور ايند دومان وهكنا حادثات متصاعدا بر برينه علت اوله ق نهايت با اوست طرفده كي علت الت طرفده كيلدن برينك معاوي اولور و يا خود الي غيرالتهابه كيدر . حالبو كه اوليكي صورتده دور تقدمي لازم كلوب بوايه محالدر و ايكنيجي صورتده تسلسل لازم كلوب بودخي محالدر ديوسلسله ممكناتك واجبه متهي اولسنه استدلال اولور الحاصل بكدبكره علت اولق اوزره لازم كلان دور فاسد اولديغي كي تسلسل دخي فاسددر فقط تسلسلك ديكير بر معناسي دخي واردركه برحد معينده طور ماق ذمكدر

مثلا برايكينك نصفي واوچك ثلثي و دردك ربيعي وكذا اونك عشرى و يوزك يوزده برى اولور وهكنا الي غيرالتهابه كيده يا اور يعني برحد وقوف اوليوب انسان اعتبار ابد بيلديكي قدر ايدر لكن معتبرك اعتباري منقطع اوليجي تسلسل دخي منقطع اولور بومناجه تسلسل بر امر اعتباري اولمله محال دكلدر بناه على ذلك بردليلي نقض ايچون (زيرا بودليل تسلسلي مستلزم او اوب تسلسل ايسه فاسددر) ديتلكده اول دليلك تسلسلي مستلزم اولديغي تسليم ايديم لكن تسلسلك فاسد اولديغي تسليم اعم جائز كه

امور اعتباری به دست آمد اوله دبو ایکنجی مقدمه
ضمیمه منع اوله پیلور
والخاص شاهدک ایکی قسمته دخی صغراسی منع
اوله پیلور وناض دخی مقدمه ممنوعه سنی اثباته
مجبور اولور . اما شاهدک کبراسی قسم اولنده منع
اوله مدبئی کبی قسم ثابته دخی منع اوله ماز . زیرا
فاسدی مستلزم اولان دلیک فاسد اولدبئی جای
اعتراض اوله ماز
شوقدر وارکه قسم ثانی دیگر بروجهله دخی تفریر
اوله پیلور یعنی صغری مقدمه واحده اوله رقی النور
وایکنجی مقدمه ضمیمه کبراده قاور . شوبله که
(بودایل فاسددر زیرا بودلیل مثلا دوری مستلزمدر
وهر دلیل که بویه اوله فاسددر) دینلور . بوتقدیرده
کبری دخی منع اوله پیلور . مگرکه خصوص فساد
بروجه بالا اجتماع نقیضین کبی بدیهیاتدن اوله
سائل بروجه بالا معالک دلیلی شاهد ایله ابطال
استدکده مقدمه بیان اولدبئی اوزره نصل که
کندیسی معال اوله رقی استدلال بوی آنک اوزرنده
قاور ایسه معال دخی سائل اوله رقی وظائف ثلثه
اکا منقل اوور . ورضوال مشروح شاهدک
مقدمه لردن برینی منع ایدر یاخود ردلیل ایله اول

شاهدی نقض ویا اکا معارضه دخی ایده پیلور .
وبواوچ وظیفه دن برینی اجرا ایتوبده مدعاسنی
اثبات ایچون بشقه ردلیل کتوردبئی تقدیرده نظر
اولتور . اگر اولکی دلیلی اتمام ایده مدبکندن ناشی
بشقه دلیلله انتقال ایش ایسه باب اولده بیان اولدبئی
اوزره بریچیدن بحث آخره کچمش وبحث اول منقطع
اولش عد واعتبار اولتور . وبو ایسه فن مساطره
اصطلاحجه بزوع الحام صایلور . واکر اولکی
دلیک اتمامندن عاجز دکل ایکن دهها واضح ردلیل
ایله خصمی الزام ایدیورمک مقصدینه . مینی بشقه
دلیله انتقال ایش ایسه عجز وافتحام عد اوله ماز .
بلکه دلیل اوله دهها واضح ردلیل ضم وعلایه ایله
خصمی برصورت قویده مهوت ایش اولور
ابراهیم علیه السلام حضرتلرینک نمرود ایله مباحثه
مشهور سی ایشته بوقبیلدندر . شوبله که الله تعالی
حضرتلرینک ربوبیتنی اثبات ایچون ابراهیم علیه
السلام جناب حق احیا وامانه ایدر دیدی نمرود
بنده احیا وامانه ایدرم دیوقسه مسحق اولان
محبوسیندن برینی اطلاق ویکر برینی اعدام ایله
زعیمجه حضرت ابراهیم دلیلی نقض ابتدی .
بونک اوزرینسه ابراهیم علیه السلام الله تعالی

حضرت‌تاری کونشی مشرق‌دن کتبه‌بور سنده مفریدن
کتور دیکج نمرد مبهوت اولدی . حضرت
ابراهیم احبادن مرادی چانسز جسمه جان
و یرمک دیکج اولوب بو ایسه الله تعالی حضرت‌تارینه
مخصوص بر فعل اولدیغی جای اشتباه و تردد دکلدر
بوراسی نمردک مجلسنده‌سی خواصک دخی معلوم
و مسلکی ایدی . نمرد ایسه انی بشقه معنایه صرف
ایله مغالطه یولنده بنده احیا ایدرم و امانه ایدرم
اوله ایسه بنده ربو بنیتمی تسلیم ایتملسین دیو
مجلسنده‌سی حقانی ترده دوشوره بیه چک صورتله
اعتراض ایتدکده ابراهیم علیه السلام تحریر مراد
ایله دلیلی اتمام ایده ییلور ایکن سوزی اوزاتمبوب
همان مثال اخره انتقال ایله بروجه مشروح حقیقک
دخی تردینسه محل قالمیه حق و جهله نمردی ازام
ایدیو بردی

﴿ باب ثالث ﴾

(معارضه بیاننده در)

معارضه اویج قسمدر معارضه بالقلب معارضه
بالقبر معارضه بالثلل در
چونکه معارضک دلیلی دلیل مهالک صورت و ماده
عینی اولورسه معارضه بالقلب و غیره اولورسه
معارضه بالقبر و بالکرت صورت عینی اولورسه معارضه
بالثلل تسمیه اولتور . صورت غیره اولوبده ماده
عینی اولدیغی تقدیرده دخی معارضه بالقبر قبیلندن
اولور
صورت عینی اولمقدن مرادیمز اقترابنده شکلری بر
اواق و استثنایانده ابکیسی دخی مستقیم یا غیر مستقیم
اواق دیکدر
ماده عینیت دخی قیاس اقترابنده حد اوسطلرک
وقیاس استثنایلرده جزء مکررک اتحادندن عبارتدر
مثلا فلاسفه (عالم مؤژدن مستغنیدر و هرشی که
مؤژدن مستغنی اوله قدیمدر اوله ایسه عالم قدیمدر)
دیوبده منکلمین طرفندن بوکا معارضه اواق اوزره

(عالم متغیر در و هیچ بر متغیر قدیم دکدر اوله ایسه عالم قدیم دکدر) دینلده دلیلاک ایکیمی دخی شکل اولدن اولوب ایچی حد اوسطلری متغیر یولدیغندن بالکن صورتی محدود اولدوقلر بنه مینی معارضه بللئل اولور . وفلا سفه نك بنه بودیلانه معارضه اولوق اوزره متکلمین طرفندن (عالم متغیر در و هیچ بر قدیم متغیر دکدر اوله ایسه عالم قدیم دکدر) دینلدهکده فلا سفه نك دلیلی شکل اولدن بولدیغنی حالده معارضه دلیلی شکل ثابتدن اولغله معارضه بالغیر اولور

رؤیت باری بیخی دخی معارضه بالقلبیه مثال اولور . چونکه اهل سنته کوره روز جزاده مؤمنلر جناب باری بی مشاهده ایدرل معتزله طائفه سی ایسه رؤیت باری ممکن دکدر دیرل و قرآن کریمده (لاندکه الابصار وهو یدرک الابصار) یعنی کوزلانی ادراک ایتمز او ایسه کوزلی ادراک ایلر دیو پورلشدرکه کوزلانی کورمز او ایسه کوزلی کورردیک اولدیغنه بنه معتزله بوزکله رؤیت بارینک ممکن اولدیغنه استدللال ایتدکلری کبی اهل سنت دخی بنه بو ایت کریمه ایله رؤیت بارینک ممکن اولدیغنی اثبات ایدرل شاه علیه طرفیندن سوق اولتان دلیلاک حد اوسطلری

بر اولغله دلیلاک ماده متحد اولورلر و ایکیمی بر شکلدن اوله رق ترتیب اولندوقلری حالده صورتی دخی متحد اوله چتارلندن معارضه بالقلب اولور

شوبله که معتزله (رؤیت باری ممکن دکدر زیرارؤیت باری قرآن کریمده نفی اولمشدر وهرشی که قرآن کریمده نفی اولمش اوله ممکن دکدر) دیواستدللال ایتدکه اهل سنت طرفیندن دخی (بودلیل هر تقدیر سزک مدعا کنه دلالت ایدر سده بزم عنده مزده دخی اتی نفی ایدر برشی واردر که اوده بودیلدر شوبله که رؤیت باری ممکنر زیرارؤیت باری قرآن کریمه نفی اولمشدر وهرشی که قرآن کریمه نفی اولمش اوله ممکنر) دینلور ایسه دلیلاک ایکیمی دخی شکل اولدن اولغله معارضه بالقلب اولور . و معارضه دینلک کبراسی بو وجهله اثبات اولنورکه (قرآن کریمه نفی اولتان شی ممکن اولسه نفی فائده سز اولور علی الخصوص مقام تمدحه ممکن اولتان شی نفی ایتمکده بقائده اولماز حا بوکه تالی باطلدر) دینلدهکده اوله ایسه قرآن کریمه نفی اولتان شی ممکنر (دیو نتیجه ویر

واکر معارضه دلیلی شکل ثابتدن اوله رق (رؤیت باری قرآن کریمه نفی اولمشدر و هیچ بر ممکن قرآن

کریمه نئی اولمش دکدر اوله ایسه رویت باری ممکن دکدر (دیو تفریر اولتور سهه دلیلار صورتی متغیر اولدولرندن معارضه بالغیر قیلندن اولور
 کذلک معارضه دلیل قیاس استثنائی غیر مستقیم اولهرقی (رویت باری ممکن اولسه قرآن کریمه نئی اولتماز ایدی حالبوکه قرآن کریمه نئی اولمشدر اوله ایسه رویت باری ممکندر) دیو تفریر اولدینی تقدیرجه دخی دلیلار صورتی متغیر اولمغه معارضه بالغیر قیلندن اولق لازم کلور
 مغالطات صامه الورود یعنی اول مغالطه که انلر ایله هر شئیک اوزرینه حتی یکدیگرک تقبضی اولان ایکی قضیه اوزرینه بیه استدلال اولنه یلور . ایشته بومغالطه دخی معارضه بالقلب قیلندن اولور
 مثلا وجود و عدمی انسانک جاد اولسنی استلزام ایدن شی ایکیکن خالی اولوب بیهه حال یا موجود یا معدوم اولق لازم کله چکنندن بونکله انسانک جاد اولدیفته استدلال اولتور . شوبله که (وجود و عدمی انسانک جاد اولسنی استلزام ایدن شئیک بیهه حال یا وجودی و یا عدمی ثابت اولیجق انسانک جاد اولسنی استلزام لازم کلور مقدم ایسه حقدر یعنی وجود

وعدمی انسانک جاد اولسنی استلزام ایدن شئیک بیهه حال یا وجودی و یا عدمی ثابتدر) دلیلور و (اوله ایسه انسان جاددر) دیو نتیجه و برر بودلیل ایسه بومغالطه اولوب انکله مدحانک تقبضی اولان (انسان جاد دکدر) قضیه سی اوزرینه دخی استدلال اولنه یلور
 شوبله که (وجود و عدمی انسانک جاد اولمامسنی استلزام ایدن شئیک یا وجودی و یا عدمی ثابت اولیجق انسانک جاد اولمامسی لازم کلور مقدم ایسه حقدر اوله ایسه نالی دخی انک کییدر یعنی انسان جاد دکدر) دلیلور . و دلیلارک ایکیسی دخی قیاس استثنائی مستقیم و جزء مکررزی متحد اولدیفندن معارضه بالقلب اولور
 بومغالطه تک حلی شو وجهله در که اول شئیک معدوم اولدیفنی اختیار ایله شرطیه تک ملازمه سنی منع ایبرز شوبله که مغالطک زعم ایدیبکی کی مطلوبی استلزام ایتمک صفتیه مقید اولان شئیک کندو معدوم اولوبده بو استلزام صفتی باقی قالسه واقعا ملازمه تمام اولوردی بوا یسه ممنوعدر جائز که اول شی ایله برابر صفتی اولان استلزام دخی متنی اوله یا خود کندو باقی اولوبده بوصفتی متنی اوله . چونکه

بر مقدماتك انتقامی هم كندوسنك و همده قیدینك
انتقامیله اوله یلدی کی بالکیز قیدینك انتقامیله دخی
اوله یلور . مثلا براوطهده سیاه جبه بوقدر دینلده
اول اوطهده هیچ جبه بولماق مختل اولدیغی کی
سیاه رنگلی جبه بولموبده بشقه رنگلوجبه بولتی
احتمالی دخی واردر . حالبوکه بویکی صورته دخی
شرطیه نك ملازمه سی تمام اولماز
معارضه معالک دعواسنی ابطال ایله دلیلنه مقابله دن
عبارتدر . نتیجی معارضه بالقلیده نقض معناسی
واردر . زیرا بر دلیل صحیح نقیضین اوزر نه قام
اولماز . بوجهته معارضه بالقلب دلیلی نقض بولنده
دخی تقریر اولنه یلور .

شویله که بوجه بالا بودایل سنك مدعا که دلالت ایله
ایسه ده نیم عندهده دخی انی فی ایدر شی واردر
اوده بعینه بودیلدر بولنده تقریر اونورسه معارضه
بالقلب اولور . واکر بودایل صحیح دکندر زیرا
بودایل مدعا نك نقیضنده دخی جاری اولوب حکم
مدعا ایسه مختلفدر دیو تقریر اونور ایسه نقض
قیلندن اولور

مقدمهده بیان اولدیغی اوزره ناقض کی معارض
دخی مستدل اولور . و بوجالده معال دخی ساؤل

ومنع ونقض و معارضه و طقه لری اکا مستدل اولور
بوجهته معارضه دلیلنك بر مقدمه سنی منع باخود
اول دلیلی بر شاهد ایله نقض ایده یلور . اما
معارضه به معارضه مفید اولماز . زیرا معارضنك
دلیلی معالک اولکی دلیلنه معارض اولدیغی کی
کتوره چی ایکنجی دلیلنه دخی معارض اولور .
بوجهته معالک دعواسنی ثابت اولماز . بناء علیه
معارضه دلیلنه یا منع ایله یا نقض ایله تعرض ایتک
لازم کارور . مگر که معالک ایکنجی دلیلی معارضنك
عنسدنده مسلم باخود منع ضعیفی بی مشتمل اوله رق
معارضه دلیلنك وجه اختلالی اندن مستفاد اوله
اول حالده معارضه به معارضه مفید اوله یلور

تمرین

اهل سنت عندهده صفات ازلله الهیه دن بریده
کلامدر معترله ایسه بوی انکار ایله کلام الله
مخلوقدر دیرر حالبوکه قرآن کریمده (وکلم الله
موسی تکلیما) یعنی الله تعالی حضرت لری موسی علیه
السلامه حقیقه سو بلدی دیو بیورلشدر
ایسته اهل سنت بوابت کریمه ایله استدلال ایدوب

دیر لکه (کلام یعنی سو بیک قرآن کریمه جناب
حقه مسنددر وهرشی که قرآن کریمه اکا مسند اوله
صفت ازلیه در اوله ایسه کلام دخی صفت ازلیه در
یعنی جناب حق انکله حقیقه منصفدر)
معترله طرفندن بودلیله طرق ثلثه ایله اعتراض
ایدیلور وهر پزینه اهل سنت طرفندن برر وجهله
جواب وریلور
شویله که اوله معترله طرفندن اول ایت کریمه ده
کلامک جناب حقه مسند اولدیغی مسلم دکلدن
جائز که کلام بوراده مجازا سوزی خلق ایتمک معناسنه
اوله دیو دلیلک صغراسی منع اولنور . اهل سنت
طرفندن دخی کلام اگر جناب حقه مسند اولسه
اصل اولان معنای حقیقیدن بلا قرینه مانعه عدول
اولنق لازم کلور بوانسه جائز دکلدن اوله ایسه
کلامک حقیقه جناب حقه مسند اولدیغی ثابت
اولور دیو مقدمه منوعه اثبات قیلنور
ثابیا معترله طرفندن قرآن کریمه خلق دخی جناب
حقه اسناد اولنقله بودلیل انده ده جاری اولوب
خلق ایسه برام اضافی اوله رق صفت ازلیه اولدیغندن
حکم مدعا مختلفدر دیو دلیل مذکور نقص اولنور .
واهل سنت طرفندن جائز که خلق یعنی تکوین دخی

حیات علم قدرت اراده سمع بصر کلام کی برصفت
ازلیه اولوبده تعلقانی حادث وامر اضافی اوله دیو
حکم مدعاتک تخلفی منع ایدیلور
ثابیا معترله طرفندن کلام حروف حادثه دن مر کبدر
وهرشی که بولنردن مر کب اوله حادثدر وهیج بر
حادث صفت ازلیه دکلدن اوله ایسه کلام دخی
صفت ازلیه دکلدن (دیو معارضه ایدیلور . واهل
سنت طرفندن بووجهله جواب وریلور که حروفندن
مر کب اولان ایجیق کلام لفظی اولوب بونک حادث
اولدیغنده دخی منازعه بو قدر فقط بزم مرادمن
کلام نفسی الهی اولوب بوانسه حرفلردن مر کب
دکلدن بناء علی ذلک کلامدن مراد اگر کلام
نفسی ایسه معارضه دلیلک صغراسی ممنوعدر واکر
کلام لفظی ایسه معارضه دلیلک تقریبی ممنوعدر
دیلور

﴿ فذلکله ﴾

بر قضیه بی منع ایتمک اول قضیه نک بطلانی افاده
ایتمز فقط خلفانی افاده ایدر . مقدمه سی خفی اولان
دلیل ایسه معلوم الثبوت دکل دیکلدن . ثبوتی معلوم

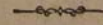
اوليان شی ایله دخی بشقه شی ثابت اولماز . اوبله ایسه اول دلیل ایله معملک دعواسی ثابت اولماز برشی نقض اسی ابطال دیمکدر . اوبله ایسه بر دلیلی نقض دخی اول دلیلک بطلانی افاده ایدر . لکن دلیلک بطلانیدن دعوانک بطلانی لازم کلزیرا دلیل دعوانک مازیمیدر لازمک مازیمدن اعم اولسی ایسه جائزدر بوجهته مازومک انتفاسی لازمک انتفاسی مستلزم اولماز . نهایت اول دعوا بودلیل ایله ثابت اولماز اما دیگر دلیلی ارله یلور بناء علی ذلك منع ونقضک متعلقونده اثرلی متفاوت ایسه ده دعوا ده اثرلی محدودر معارضدنک حکمی مساقطه در یعنی دلیلار معارض ومنساقط اولور ودعوی بلا دلیل قالور . الحاصل معملک دعواسی ثابت اولماش اولور شو حاله نظرا وظائف نئه نکه هب مرجعی بر اولور که معملک دعواسی ثابت دکل دیمکدر دعویاه تعرض دلیلته تعرضدن اقوی اولدیفته بناء اعتراضاتک اشدی معارضه وبعده نقضدر . ومنع اگر چه اعتراضاتک اضمه فیدر لکن اسلمیدر و اظهار صوابده سائرندن زیاده دخسلی واردر زیرا آده معمل مقدمه بمنوعه بی اثباته مجبور اولور ولدی الاثبات

دعوانسک حق اولدیفنی ظاهر اولور . اما نقض و معارضه ده معمل سائل اولغله وظائف نئه دن دیلدیکنی اختیار ایده یلور حالبوکه منع یا معارضه یولته کیدر ایسه کئندو دعوانسک حق اولدیفنی حقیقه ظاهر اولماز ودعواسنی شهه دن فورنارقی ایچون خصمک دلیلی نقض ایتسی لازم کلور

﴿ فائده ﴾

قیاس کرک مفرد اولسون وکرک مرکب اولسون بعضا لاجل الاختصار بعض مقدماتی طی اولتور و قیاسک مذکور اولان مقدمه سی مطلوبک موضوعنی مشتل ایسه صغری اولوب کبرای مطویدر . و اگر مطلوبک مجموعانی مشتل ایسه کبری اولوب صغراسی مطویدر . و مطوالبک هیچ طرفنی مشتل دکل ایسه نظر اولتور . اگر بسیط اوله رق مطلوبی منتج اولورسه قیاس مفرد استثنایدر . والاقیاس مرکبدر مثلا (کوندوز موجوددر زیرا کونش طوعمشدر) دیند کده کونش طوعمشدر مقدمه سی مطلوبک هیچ

برطرفی مشتمل دکدر فقط بسبب اولهرق مطلوبی
منج اولهغه قیاس استثنائی اوور .
شوبله که (زیرا هر نه زمان کونش طوغش اولورسه
کوندوز موجود در حالو که کونش طوغشدر اوبله
ایسه کوندوز موجوددر) دیو تفریر اولور
و (عالم برهؤری واردر زیرا هر متغیر حادثدر)
دینلد که مذکور اولان (هر متغیر حادثدر) مقدمه سی
مطلوبک هیچ برطرفی مشتمل دکدر و بسبب اولهرق
مطلوبی منج اولماز بشاء علیه قیاس هر کبدر .
شوبله که (عالم متغیردر وهر متغیر حادثدر وهر حادثک
برهؤری واردر اوبله ایسه عالمک برهؤری واردر)
دیو تفریر اولور

﴿ باب رابع ﴾

(تصورات حقیقه اولوب ایکی فصلی مشتمل)

﴿ فصل اول ﴾

(تعریف بیاننددر)

تعریف برشبی* ذهنده تصویردن عبارت اولهغه
اکا منع و معارضه تعلق ایتمز . فقط شرطرابینی
منجم دکدر یا خود فسادی منجزدر دیو نقض
اولته یلور
بوجهته تعریفه اعتراض ابدن مستدل واکا جواب
ویرن مانع اولور
نته کیم بو تعریف افرادی جامع یا اغیارینی مانع
دکدر یا خود دوری یا تسلسلی منجزدر دیو نقض
اولور صاحب تعریف طرفندن دخی منع ایله
مقابله ایدباور
شوبله که (بو تعریف صحیح دکدر زیرا افرادی
جامع دکدر وهر تعریف که افرادی جامع اولسه

صحیح دکدر اوله ایسه بو تعریف صحیح دکدر (دینلور . و تعریف لیده ماده نقض محقق یعنی نفس الامرده محقق اولوق لازم کلدیکندن صغرائک اثباتی لازم کلور . بناء علیه) زیرا بو تعریف فلان شیئه شامل اولوب معرف ایسه اکا صادق و هر تعریف که حال و شائی بویله اوله افرادینی جامع دکدر اوله ایسه بو تعریف دخی افرادینی جامع دکدر (دیو صغری اثبات اولنور . فقط بودایک صغراسی ایکی مقدمه دینی متضددر که بری تعریف اول شیئه شامل اولماسی و دیگری معرف اکا صادق اولسیدر صاحب تعریف ایسته بویکی مقدمه ضمیمه دن برینی منع ایله یلور . شویله که تعریف فلان کله سندن مراد بودر بناء علیه تعریف اول شیئه شامل اولدینی مسلم دکدر یا خود معرفدن مراد بودر بوجهته اول شیئه صادق اولدینی منوعدر دیه یلور و کذا (بو تعریف فلان شیئه شامل اولوب معرف ایسه اکا صادق دکدر و هر تعریف که بویله اوله اغیارینی مانع دکدر و هر تعریف که اغیارینی مانع اوله صحیح دکدر اوله ایسه بو تعریف صحیح دکدر) دینلور . و بوجه بالا صغرائک ایکی مقدمه

ضمیمه سندن بری منع اولدوقده تعریفدن یا خود معرفدن مراد شودر دیو تحریر مراد ایله جواب و بریلور کذلک (بو تعریف دوری یا تسلسلی مستلزمدر و هر تعریف که حال بویله اوله صحیح دکدر اوله ایسه بو تعریف صحیح دکدر) دینلور . صاحب تعریف طرفندن دخی دوری یا تسلسلی مستلزم اولدینی مسلم دکدر دیو صغری منع اولنه یلور . یا خود جائز که دور معنی یا خود امور اعتباریه ده تسلسل اوله دور معنی و تسلسل اعتباری ایسه محال دکدر دیو کبری دخی منع اولنه یلور

فصل ثانی

(تقسیم بیاننده در)

تقسیم بر نوع تعریفدر . بناء علیه تقسیمه دخی منع و معارضه تعلق ایتمز . فقط شرائطی مستجمع دکدر دیو نقض اولنه یلور . بوجهته تقسیمه اعتراض ایندن مستدل و اکا جواب و برن مانع اولور* تقسیم ایکی نوعدر . نوع اول کلک اجزا سنده تحلیل و تقسیمدر

تنه کیم او طه درت دیوار و بر سه قدر . و هر جسم
 تراب و ما و هوا و ناردن مر کبدر . و لیون طه بر از
 لیون صوبی و بر مقصدار شکر ایله عادی صودن
 عبارتدر دینلدیکی کچی

تقسیمک یونوعنده مقسم اولان کل مجموع اجزادن
 عبارت اولسبله هر قسمک مقسمه مبین اولسی امر
 ضروریدر

نوع ثانی کلیمک جزئیاتنه تقسیمدر . تنه کیم حیوان
 یا حیوان ناطققدر و یا حیوان غیر ناطققدر و عنصر
 یا تراب یا صو و یا هوا و یا ناردن دینلدیکی کچی

تقسیمک یونوعنده مقسمک هر قسمته نینبله بحسب الحمل
 مطلقا اعم اولسی شرطدر . اقسامدن بریمی مقسمک

عینی یا خود مبینی اولسه تقسیم باطل اولور .
 تنه کیم انسان یا بشردر و یا فرسدر . یا خود انسان
 یا بشردر و یا زنجیردر . و یا خود انسان یا رومیدر
 و یا فرسدر . دینسه اوج صورته دخی تقسیم
 باطل اولور

ورده تقسیمک اقسامنی حاصر اولسی شرطدر
 یعنی مقسمک کافه مشتملانی اقسامنده مندرج اوله رقی
 خارجده هیچ بر قسم قالساملیدر والا تقسیم نقض
 اولور

شوبله که (بوتقسیمک اقسامنده فلان شی داخل
 اولیوب مقسم ایسه اکا شاملدر و هر تقسیم که بویله
 اوله اقسامنی حاصر دکلدر و هر تقسیم که اقسامنی
 حاصر اولیه باطلدر اولیه ایسه بوتقسیم دخی باطلدر)
 دینلور . وقاسم طرفندن دخی اول شینگ اقسامدن
 خارج یا خود مقسمک اکا شامل اولدیغنی منس
 ایله یلور

انجیق تقسیمدره ارا نیلان حصر ایکی قسمدر . یعنی
 عقلی و استقرائیدر

حصر عقلی نفی ایله اثبات بیئنده متردد و مقسم
 عقلا اقسامنده منحصر اولور

ایشته بوکا تقسیم عقلی دینلور که عقلک بر قسم دیگر
 تجویز ایتمبله منقوض اولور

حیوانک ناطق ایله غیر ناطقه تقسیم کچی که حیوان
 یا ناطقدر یا دکلدر دیو نفی ایله اثبات بیئنده متردد
 اوله رقی حیوانک عقلا بشقه بر قسمی بولنه مان

عددک زوج ایله فرده تقسیمی دخی بوقبیلدندر .
 زیرا زوجک معناسی فرد اولیان عدد و فردک معناسی
 زوج اولیان عدد دیمک اولدیقتدن نفی ایله اثبات
 بیئنده متردد و عدد عقلا بو ایکی قسمده منحصر اولور
 اما حصر استقرائیده عقلا انحصار ارا نیلوب مقسمک

اقسامنده انحصارینه انجق استقرا و تنبع ابله حکم اولور
 ایسته بوکا تقسیم استقرائی دینلور که بونده ماده
 نقض معنی اولق لازم کاور
 بوجه بالا عنصرک درده تقسیم کی که عقلم دردن
 زیاده سنی تجویز ایتدیله بو تقسیم باطل اولماز .
 بونی نقض ایچون بشیمی عنصری بولوب میدانه
 قویق لازم کاور

﴿ خاتمه ﴾

(آداب مناظره بیاننده در)

بجلاس مناظرهده مورث کلال و ملال اوله چق مرتبه
 اطناپ مهال ایتمایلدیر
 لکن فهم معنایه خلل و پره چک مرتبه اختصار
 کلامدن دخی اجتناب ایتمایلدیر
 هله تفهم معناده زرددی جالب اولان لفظ مجمل
 و تعمیر فهمی موجب اولان الفاظ غریبه استمهالندن
 احتراز اتمک لازمدیر
 مناظر خصمک مرامنی اکلامدیغی حالده کلامنی

تکرار ایتدیله بیلور . اما مرامنی اکلامدن کلامنه
 دخل اتمک جائز دکلدیر

مقصوده یعنی اظهار صوابده مدخلی اولمیان شماره
 تعرض ابله صددن چیتداملیدیر . والا سوز طاعتلویب
 سمع مقصددن تبعاد ایدلمش اولور
 اثنای مناظرهده کولمک و چربتمق وحدت ابله رفع
 صوت اتمک کی حاله مناظرینه یا قشماز
 بو مللاو مساوات نایجا ابله انجق جاهلر کتندی
 جهلارینی ستر اتمک ایستقل . حالوکه بووجهله
 جهلارینی میدانه قویمش اولور

میدان مباحثهده کتشی خصمنی حقیر کورما ایلدیر . والا
 قید سزاق ابله کندوسستدن ضعیف سوزلر صدور
 ایدوبده خصم ضعیفک مغلوبی اولسنه سبب اوله بیلور
 الحاصل سوزی دقت و بصیرت ابله سونلی و خصمک
 سوز بی کمال نانی ابله دکلی و مرامنی لایق ابله اکلاملی
 و بعده مقابله به قیام ایلمایلدیر

خصمک سوز بی باری برده کتمک خلایق ادبدر
 هله ایکی کتشی مناظره ایدرکن براو چچی شخص انلرک
 سوز بی کسورده بجهت کبر شک پک نایجا و پک یا قشماز
 برمهاله در . فقط انسان بحسب الفطره مجزل و حریرص

اولدیغیندن چوق دفعه حرصنی بکه میوب من غیر
 روبه بومثالو خطالرده بولنور
 بناء علی ذلک مناظره به مأور اولان مجلسلرک ربانی
 مهام امور دندر . رئیسلرک حسن اداره به موفق
 اوله ماملرندن طولانی بو مجلسلر عجب و غریب
 قارشه لقلره اوغرا بوبده مذاکرات و مساجاتندن بر
 نتیجه حاصل ایدیله مدیعی هزار بار مشاهده اولمشدر
 هر مجلسده مذاکره ک انضباط و انتظام تحتده جریانی
 ایسه فرائض امور دندر
 بوسوزلرمن هب اهل واریاب مناظره به کوره در
 آداب و قوانین مناظره بتلیانلر ایله مباحثه بیهوده
 بورغولمشدر
 اهل واریایله مناظره اولتی . اصحاب جدل ایله حسن
 جدال اوزره بولتی . خصمک مغالطه سندن بقابت
 صاقتملیدر

والله الموفق للصواب

وهي الملهم للسداد

خطا	صواب	صحیفه	سطر
خطا	صواب	صحیفه	سطر
۱۷	۱۷	۱۷	۱۴
۲۲	۲۲	۲۲	۰۲

EK II

SÖZLÜK¹

acûl: Aceleci

aczinden nâşi: Aczinden dolayı

âdâb-ı sedâd: Doğruluk adabı

âsâr-ı muhtelif: Çeşitli eserler

ashab-ı fenn-i münâzara: Münâzara ilmi ile uğraşanlar

bâlâ: Üst, yukarı

bargirân-ı mubâhase: Tartışmanın ağır yükü

bedîh-i hafî: Açıklığı gizli olan

bedîhî: Açık, seçik

beheme hal: Herhalde

ber vechi bâlâ: Yukarıda geçtiği gibi

bî behre olmak: Habersiz, nasipsiz olmak

bi hasbi'l-fitra: Yaratılışı gereği

bilâ mucip: Gereksiz yere

binâen alâ zâlik: Buna dayanılarak, buna binaen

butlân: Yanlışlık

camî'in-nas: İnsanların toplamı, çoğunluğu

cây-i itiraz: İtiraza yer bırakmaz

cây-i iştibah: Şüpheyeye yer bırakmaz

---

¹ Âdâb-ı Sedâd'da geçen kelimeleri ihtiva etmektedir.

celî: Aşık, meydanda
cemad: Cansız
cerh etmek : Çürütmek
cevab-ı cedelî: Tartışmaya dayalı cevap
cevab-ı tahkîkî: Araştırmaya dayalı cevap
cezmen: Kesin olarak
dâfi' olmak: Yok etmek, çürütmek
def'an li hazzı'n-nefs: Nefsin hazzını gidermek
delil-i iknaî: İkna edici delil
delil-i ilzâmî: Susturucu delil
dermeyan etmek: Ortaya koymak
devr-i fasid: Kısır döngü
devr-i muîd: Yardımcı nakil
devr-i teselsül: Zincirleme kıyas
eamm: Daha genel
ebût ve benût: Babalar ve oğullar
edille-i yakiniyye: Kesin bilgilerden oluşan deliller
edvar-ı felekiyye: Astronomik zamanlar
ehad-i mütesâviye: İki eşitlikten biri
ehass: Daha özel, en özel
emâte etmek: Öldürmek
esbab: Sebepler
eslem-i turuk: En sağlam yol
evfak: Daha uygun, muvafık
ez ân cümle: Buradan hareketle

felâsife: Filozoflar felsefeciler
fenn-i müstakil: Bağımsız bir bilim dalı
feres: At
fezleke: Özet
hadd-i evsat: Orta çizgi
hâdis: Sonradan yaratılmış
hâdisât-ı mütesâide: Büyük olaylar
hadsıyyât: Sezgi ile elde edilen bilgiler
hakka şebih: Doğruya benzeyen
hamkâ: Ahmak
haşr-ı icsad: Cesetlerin dirilmesi
haşviyyât: Luzumsuz söz
hatabiyyât: Konuşmalar
hemzen li'n-nefs: Nefsi küçültmek
hısn-ı meni': Korunmuş kale
huffâ: Gizlilik
ıstılahât: Terimler
i'lam: Öğretmek, bildirmek
ibhâs-ı külliye: Bütün konuşmalar
ibtidâr olmak: Bir işe çabukça başlamak
ifhâm: Açıklamak, anlatmak
ihtirâz etmek: Kaçınmak
ihya etmek: Yaşatmak
iktirâniyyât: Yakınlık
ilâ ğayra'n-nihaye: Sonuna kadar

ilel: İletler

iltizâm etmek: Gerekli görmek

irhâ-i inan-ı bahs: Konuşmanın dizginlerini gevşetme

iskat-ı hasm: Rakibi susturmak

istidâdât-ı heyulaniyye: (ilk) Maddecilerin anlayışı

istikraî: Tümevarımsal

itlak: Yok etmek

itnâb-ı mekal: Sözü uzatma

izhâr-ı savâb: Doğruyu ortaya çıkarmak

kadem-i âlem: Dünyanın ezeliyeti

kâffe-i müştemiât: Bütün unsurlar

kazaya-i bedîhiye: Açık önermeler, hükümler

kaziyye-i tabiiye: Tabii hüküm, önerme

kaziyye-i kâzibe: Yalan hüküm, önerme

kelâl ve melâl olmak: Yorgunluk ve bıkkınlık olmak

kemal-i basiret: Anlayışın olgunluğu

kıyam etmek: Kalkışmak

külliyet-i kübrâ: Büyük önermenin genel olması

lâ nüsellim: Kabul etmeyiz

lâ teslim: Kabul etmiyorum

li eceli'l-ihţisar: Kısaltmadan dolayı

makam-ı temeddüh: Medh etme makamı

me'kûl: Yenilen şeyler

mebhût: Hayrette kalmış, şaşırılmış

melâbis: Giyilen şeyler

melhûz: Düşünülebilen
men': Yasaklama
men'-i mea'l-senet: Senetle birlikte yasaklama
men'-i mücerret: Salt yasaklama
mesâil-i mühimme: Önemli meseleler
mesmu': Kabul edilmiş itibar edilmiş
mesûn: Uzak, korunmuş
meşhûrât: Meşhur olanlar
metvî: Atlanmış
min ğayr-i ru'yeten: Görmeksizin, gelişigüzel
min haysu'l-madde: Maddeten
min haysu's-sûra: Şekil itibariyle
minallahi et-tevfik: Başarı allahlandır
minval-i meşrûh: Açıklanma tarzı
misal-i sâlîfe'z-zikr: Önceki zikredilen örnek
muâhaze: Tenkit etmek
muallil: Delil getiren
muamelât-ı nâbecâ: olumsuz davranışlar
muğâlatât-ı âmmetü'l-vurûd: Ortaya çıkan genel hatalar
mukabele: Karşılıklı olmak
mukaddemât-ı burhâniyye: Delillere dayalı öncüller
mukaddime-i gayr-ı mültezime: Gerekli olmayan öncül
mukaddime-i memnûa: Yasaklanan, reddedilen öncül
mukayyid: Kaydedilmiş
muris: Mirasçı

muvaakif: Bağlı olan
mübîn: Açıklanmış
mücârât-ı hasm: Rakiple yarışma
mücerrebât: Tecrübe olunmuş şeyler
müddeâ: İddia edilen şey
müddeî: İddia eden
mümâşât: Yoldaşlık, suyuna gitme
münâfi: Aykırı
münâkaza: İki sözün birbirini tutmaması
münâzaa: Çekişme, ağız kavgası
mündefi': Savuşturulmuş
müntec olmak: Sonuç vermek
müntefi: (intifadan) Ortadan yok olmak
müntehî: Son,sona eren, biten
mürekkep: Oluşmuş
müsâkita: Düşmüş, düşürülmüş
müsellem: Kabul edilmiş
müsellemât: Kabul görmüş olanlar
müstecmi': İhtiva eden, toplayan
müstedil: Akıl yürüten
müşahedât: Gözle görülen şeyler
müteaccib: Tuhaf, şaşırmış
mütedavil: Geçerli
mütefavit: Birbirinden farklı
müteğayyir: Değişken

müteharrik bi'l-irade: Kendi iradesi ile hareket eden
mütevatirât: Pek çok kişi tarafından nakledilen bilgiler
mütezammın: İçerir
müttehid: Birleşen
müttezih: Açıklanmış
nâkil: Nakleden
nakl-i mezkûr: Zikredilen nakil
nakz: Reddetme
nasb-ı nefis: Bir işi üstlenme
nâtik: Konuşan
nef': Fayda
nefs el emr: Bir işin aslı
nefs-i delil: Delilin kendisi
ru'yet-i bârî: Allah'ın görülmesi
rûz-i ceza: Kıyamet günü
sekf: Tavan
selef-i salihîn: Önceki salih, iyi kişiler
sınâat-ı tevcih: Yorumlama, tartışma sanatı,hermonotik
suâl-i istifsârî: Açıklanma isteyen soru
suğrâ ve kübrâ: Küçük ve büyük önerme
şurûtunu cami' olan: Şartlarını ihtiva eden
tağlit-i hasm: Rakibi hataya düşürmek
tahakküm: Hüküm verme
tarik-i men: Yasaklama yolu
tashih-i nakl et: Naklettiğinin doğruluğunu göster

tayy olunmak: Atlanmak, üzerinden geçilmek
teassür-i fehî: Anlamayı zorlaştırma
tebâid: Uzak olmak
tehallûf: Uygunsuzluk
tenvîr-i senet: Senetin açıklayıcısı
terdid: Reddetmek
tesmiye kılmak: İsimlendirmek
tulu’: Doğmak
turuk-u selâse: Üç yol
tûtî: Papağan
umûr-u âdiye: Sıradan, olağan işler
vâzîa: (mantıkta) Seçmeli öncül
vâzîh: Açık, seçik
ve hüve’l-hâdi ile’s-savâb: Hidayete ve doğruya ulaştıracak olan odur
vehle-i ûlâ: İlk anda, birden bire
vezâif-i muayyine: Açık vazifeler
yed: El, taraf
za’mince: Kendi zannınca

EK III : OSMANLI MEDRESELERİ MÜFREDAT PROGRAMI

Kevâkib-i Seb'a'ya (1155/1741) Göre Osmanlı Medreseleri Müfredat Programı				
DERS	DERSİN RÜTBESİ	OKUNAN KİTAPLAR	DERSLE İLGİLİ DÜŞÜNCELER	KİTAPLA İLGİLİ DÜŞÜNCELER
SARF	Aşağı İktisâr	<i>Emsile-i Muhtelife ve Muşşarida, Binâ'u'l-Ef'âl</i>	"Zât-ı kelimededen bahs ettiğinden cümle 'ulûma mevkûfun 'aleyhisi vardır."	Sîga risalesi, cemî- ebvâb u evzânı câmî'
	Orta İktisâr	<i>Maksûd (2 cüz)</i>		Tafsîlen ebvâbu evzânı, icmâlen ba'zı i'lâli zıkr eden
	Yukarı İktisâr	<i>İzzî</i>		İcmâlen ebvâb, tafsîlen i'lâli câmî'
	İktisâd	<i>Merâh (4-5 cüz)</i>		Tafsîlen i'lâli, zamâyîr ve iştikâkı camî', ol-dukça edille dahi serd eden
	Yukarı İktisâd	<i>Şâfiye</i> (şerhleri ile istiksâ)		Ba'zı nevâdiri, iştikâk ve 'İlm-i haşşî ba'zı edille ile zikreden
NAHİV	Aşağı İktisâr	<i>Avâmil</i>	"Mevzu'da sarfa karîb kelimenin i'râbından bahs eden"	
	Yukarı İktisâr	<i>Misbâh</i>		'Avâmil'i ve ba'zı eşher-i i'râbı zikreden
	Orta İktisâd	<i>Kâfiye, Elfiye-i İbnü Mâlik</i> (ezber)		Meşhûrâtı zikreden, 1000 beyitten ibaret, 75 şerh ve ta'likâtı var.
	Yukarı İktisâr	<i>Molla Camî' (Kâfiye Şerhi, 15-20 cüz)</i>		Ekser nevâdiri dahi cem' eden ammâ pek dikkatli bir kitâb olup bu peresede olan şâlib fehminden 'âciz olduğundan ba'de zaman isti'dâd hâsıl olduktan sonra okursa pek a'la olur.
	İstiksâ	<i>Muğni'l-Lebîb</i>		
FIKİH	Aşağı İktisâr (yalnız Salât Kitabı'nâ göre İktisâd)	<i>alebî</i>	Haftada bir-iki gün	Delile ta'arruz etmemek şarşıyla mücerred ru'ûs-ı mesâ' ile âşinâ olmak için okur.
	Aşağı İktisâr	<i>Kudûrî</i>		

MANTIK	Aşağı İktisâr	<i>İsâgôcî</i> (şerh ve hâşiyesi 30)	Dâliyyet ve medlûyet ve mutâbakata, tazammun ve iltizâmı bilmeğe, mubâheseli ve dikkatli bir ilim olduğundan edille serdi yâ suğrâ ve kübrâ bilmeğe tevakkuf ettiğinden	Eşher-i ru'ûs-ı mesâ'il-i manşıkı zikreden cümle mesâ'ilini câmi'
	Yukarı İktisâr	<i>Hüsâm-ı Kâti</i> ve hâşiyesi Muhyiddin Risalesi Fenârî ve hâşiyesi		
	Orta İktisâd	<i>Şemsiyye</i> , tâ'lik ve şerhleri ile <i>Tehzîb</i>		
	Yukan İktisâd	Kuşbuddîn-i Şîrâzî (Şemsiyye şerhi) hâşiyeleri <i>Seyyid</i> ve <i>Kara Dâvûd</i> , <i>Sa'düddin</i>		
	Istiksâ	<i>Şerh-i Maşalî</i>		
ÂDÂP	İktisâr	<i>Taşköprü şerhi</i>	Mubâhesede haşâdan ihtirâz için	Mes'ûd-i Rûmî'nin 21 ta'likâtı vardır. Hüseyin Ef. 3-4 cüz bir kitaptır ammâ çok mesâ'ili câmi'dür.
	İktisâd	<i>Mes'ûd, Rûmî (Adâb-ı Semerkandî</i> üzerine), eşrâf ve havâşisiyle <i>Hüseyin Efendi, Kadı Adud metni, Şerh-i Hanefîyye</i> ve hâşiyesi, <i>Mîr</i>		
DERSLER	DERSİN RÜTBESİ	OKUNAN KİTAPLAR	DERSLE İLGİLİ DÜŞÜNCELER	KİTAPLA İLGİLİ DÜŞÜNCELER
ME'ÂNÎ	İktisâr	<i>Telhis</i>	'İlm nahvi tamâm ettiği gibi, eğerçi kelâmın muktezâ-yı hâle mutâbakatından bahs ettiğinden serd ettiği edille müdde'âyı isbâtını fehm katı çok 'ulûma tevakkuf eder, Anınçün ba'zıları 'İlm-i hikmeti ve sâ'ir 'ulûm-i âliye-yi me'ânî üzerine takdîm edüp cümlesinden sonra me'ânî okutur.	<i>Muşavvel</i> , fennine mütekeffil celîlü'l-kadr bir kitâb
	İktisâd	<i>Şerh-i Muhtasar</i> (20 cüz)		
	İstiksâ	<i>Muşavvel, izâh-ı Me'anî</i> (40-50 cüz)		
HİKMET-İ NAZARİYYE	İktisâr	<i>Hidâye</i>	Ehl-i İslâm'ın hikmet-i 'ameliyyesi fikh-ı şerîf den 'ibâret olduğundan	
	İktisâd	<i>Kadîmîr</i> ve hâşiyesi <i>Lârî</i>		
	Yukarı İktisâd	<i>Hikmetii'l-'Ayn</i>		
	Istiksâ	<i>Kiitüh-i Şeyhayn</i>		

KELAM	Aşağı İktisâd	<i>Ömer-i Neseî şerh-i 'Aka' id</i> (Hayâlî hâşiyesi ile İktisâdın yukarı rütbesine karîb olur)	Hükemâ ile mütekelli-mûn mezâhibini fark ve zât-ı Bârî ve evsâfi hakkında olan i'tikâdât-ı diniyyeyi tashîh ve tahkik için (okunur)	.... Hayalî hâşiyesinin etrâf-ı memâlik-i İslâm'dan dikkatle şöreti vardır. Hattâ 4-5 yüz kâşiyesi vardır.
	Yukarı İktisâd	<i>Şerh-i Makâsîd, Mevâkîf</i>		
	İstiksâ	<i>Şerh-i Mevâkîf</i>		
Şerh-i Mevâkîf ve Makâsîd kelâm ilminden iseler de ' <i>Ulûm-ı âliyenin cümlesini; hikmet, hey'et, hendese, hesâbı zikreder. Hendese ve hisâb mahsûsât kabilinden olup çok fikre muhtâc olmadığından müstakillen ders edüp okumazlar. Hemân zikr olunan 'ulûm arasında müzâkere ederler.</i>				
HENDESE	İktisâr	<i>Eşkâl-i Te'sîs</i>	delilleriyle	
	İstiksâ	<i>Öklidis</i>		
HİSAB	İktisâr	<i>Bahâiyye</i>		
	Yukarı İktisâda karîb	<i>Bahâiyye, Ramazan Efendi ve Çulli ile okunursa</i>		
USÛL-İ FIKIH	İktisâd	<i>Tenkîh şerhi Tavzih, Muhtasar-ı Müntehâ, Şerh-i 'Adudve hâşiyesi Seyyid</i>		
	İstiksâ	<i>Tavzih, Telvîh (Tavzih hâşiyesi) ile okunursa istiksâ'ya karîb, Fuşul-i Bedâyi'</i>		
FIKIH	İktisâd	<i>Hidâye</i>	A'mâl-i dîniyye, zarûriyyâttan olmakla bir fikh-ı şerîf dersi dahi tedârük edüp haftada bir veya iki gün okur.	Edille serd eden mü'tenâ birkaç ciltten ibaret şuruhu vardır.
	İstiksâ	<i>Kâdîhan, Bezzâziyye</i>		

Taşköprülü-zâde'nin (ö. 968/1561) Aldığı Derslere Göre
Osmanlı Medreseleri Müfredat Programı

DERSLER	OKUNAN KİTAPLAR	DERSLE İLGİLİ DÜŞÜNCELER
SARF	<i>el-Maksûd, et-Tasrîfu'l-'İzzi, Merâhu'l-Ervâh; el-Hârunîyye</i>	
NAHİV	<i>el-'Avâmilu'l-Mi'e, el-Misbâh, el-Kâfiye, el-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye; el-Elfiyye, Dav'u'l-Mişbâh</i>	
MANTIK	İsâgocî (el-Ebherî'nin), Hüsâmüddîn el-Kâtî şerhi ile; <i>Şerhu'ş Şemsiyye</i> (Kuşbuddin er-Râzî'nin); es-Seyyid eş-Şerîf hâşiyesi ile <i>Şerhu'l-Maşâli'</i> (es-Seyyid eş-Şerîfin)	
AKÂ'İD	<i>Şerhu'l-'Akâ'id</i> (et-Teftâzânî'nin Hayalî şerhi ile)	
HİKMET	<i>Şerhu Hidâyeti'l-Hikme</i> (Mevlânâ-zâde'nin), Hoca-zâde şerhi ile	
ÂDÂB	<i>Şerhu Adâbi'l-Bahs</i> (Mes'ûd er-Rûmî'nin)	
KELÂM	<i>Şerhu't-Şavâli'</i> (el-İsfahânî'nin), <i>Havâşî Şerhi't-Tecrid</i> (es-Seyyid eş-Şerîfin), <i>Şerhu'l-Mevâkif</i> (es-Seyyid eş-Şerîfin)	
BELÂĞAT	<i>Şerhu'l-Miftâh</i> (es-Seyyid eş-Şerîfin)	
TEFSİR	<i>Keşşâf</i>	
HADİS	<i>Sahîhu'l-Buhârî, eş-Şifâ' bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mussafâ</i>	
CEDEL	[Eser adı zikredilmemektedir.]	Muhammed b. Mağûş et-Tûnisî'den okudu.
HİLÂF	[Eser adı zikredilmemektedir.]	Muhammed b. Mağûş et-Tûnisî'den okudu.
HEY'ET	<i>Şerhu'l-Mulahhas fî'l-Hey'e</i> (Kadı-zâde-i Rûmî'nin) <i>Risâle-i fî Semti'l-Kible</i> (Mirim Çelebi'nin) <i>el-Fethiyye fî'l-Hey'e</i> (Ali-i Kuşçu'nun)	Babası Musşafâ Efendi'den okudu. Mirim Çelebi'den okudu..
HENDES	<i>Şerhu Eşkâli't-Te'sîs</i> (Kadı-zâde-i Rûmî'nin)	Babası Musşafâ Efendi'den okudu.
HİSÂB	<i>Şerhü't-Tencnîs fî'l-Hisâb</i> ('Alâüddin 'Ali b. Yûsuf Balı el-Fenarî'nin)	Mirim Çelebi'den okudu.

KAYNAKÇA

Adanalı, A. Hamdi, “*Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi*”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, İstanbul: 12-15 Nisan 1999**, der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, IRCICA, İstanbul: 2001, s. 35-44.

Ahmet Cevdet Paşa Semineri: Bildiriler, 27-28 Mayıs 1985, sunuş: Mubahat S. Kütükoğlu, İstanbul:1986.

Ahmet Cevdet Paşa, **Âdâb-ı Sedâd min İlmi’1-Âdâb**, Matbaa-i Âmire 1294.

Ahmet Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmaniye**, haz. Turgut Karabey, Mehmet Atalay, Çağ Yayınları, Ankara: 2000.

Ahmet Cevdet Paşa, **Kavâid-i Osmaniye**, haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu, Ankara: 2000.

Ahmet Cevdet Paşa, **Medhal-i Kavâid**, haz. Nevzat Özkan, Türk Dil Kurumu, Ankara: 2000.

Ahmet Cevdet Paşa, **Tezakir-i Cevdet** (nşr. Cavid Baysun), Ankara: 1986.

Akgündüz, Hasan. **Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş**, Ulusal Yayınları, İstanbul: 1997.

Aydın, M. Zeki. **Din Eğitiminde Yöntemler**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara: 2004.

Ayhan, Halis. **Din Eğitimi Ve Öğretimi**, MÜ. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1997

Baltacı, Cahit. **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İrfan Matbaası, İstanbul: 1976.

Bayraktar, M. Faruk. **İslam Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 1994.

Bilge, Mustafa. **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 1984.

Bilgin, Beyza- Selçuk, Mualla. **Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri**, Gün Yayınları, 4. Baskı, Ankara: 1999.

Çağrıncı, Mustafa. '*Bahs*', **D.İ.A.**, İstanbul: 1999, c. IV, s.487-488.

Demiralp, Yekta. **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1999.

Devellioğlu, Ferit. **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Doğu Matbaası, Ankara: 1978.

Dodurgalı, Abdurrahman. **Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul: 1999.

Ertan, Veli, **Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri ve İlim Değeri**, Hilal Yayınları, Ankara: 1964.

Fatma Aliye Hanım, **Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı**, sdl. Metin Hasırcı, Pınar yay. İstanbul: 1994.

Güzel, Abdurrahim. '*Taşköprülüzâde'nin Âdâb el-Bahs ve el-Münâzara İsimli Risalesi (Tanıtım-Tercüme-Tahkik)*', **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Kayseri: 1990, sayı 7, s. 203-208.

Halaçoğlu, Yusuf Şevki-Aydın, M. Akif. '*Cevdet Paşa*', **D.İ.A.** c. VII, İstanbul: 1993, s. 445-450.

Halaçoğlu, Yusuf. '*Osmanlı Devlet Teşkilatı*', **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. XII, Çağ Yayınları, İstanbul: 1989.

İşman, Aytekin- ESKİCUMALI, Ahmet. **Eğitimde Planlama ve Değerlendirme**, Değişim Yayınları, Adapazarı: 1999.

İzgi, Cevat. **Osmanlı Medreselerinde İlim 1-2**, İz Yayıncılık, İstanbul: 1997.

İzğöer, Zeki. **Ahmet Cevdet Paşa**, Şule Yayınları, İstanbul: 1999.

Kömbe, İlker. **Osmanlı-Türk Düşüncesinde Münazara İlmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî Adlı Eseri**, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.

Küçükahmet, Leyla. **Öğretimde Planlama ve Değerlendirme**, Nobel Yayın Dağıtım, 17. basım, Ankara: 2005.

Kütükoğlu Bekir. "*Tarihçi Cevdet Paşa*" , **Ahmet Cevdet Paşa Semineri: Bildiriler,27-28 Mayıs 1985**, sunuş: Mubuhat Kütükoğlu, İstanbul:1986

Mardin, Ebu'l-ulâ, **Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul: 1946.

Oğuz, Orhan- Oktay, Ayla- Ayhan, Halis. **21. Yüzyılda Eğitim ve Türk Eğitim Sistemi**, SEDAR. İstanbul: 2001.

Öcal, Mustafa. **Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar**, T.D.V. Yayınları, Ankara: 1991.

Özbek, Abdullah. **Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed**, Esra Yayınları, Konya: 1997.

Özen, Şükrü. '*Hilaf*'. **D.İ.A.**, c. XVII, İstanbul: 1998, s. 528-538.

Özyılmaz, Ömer. **Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2002.

Ülken, Hilmi Ziya. **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul: 2001.

Ülkütaşır, M. Şakir, **Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1895)**, Doğu Matbaası, Ankara: 1945.

Yavuz, Yusuf Şevki. **Kur'ân-ı Kerim'de tefekkür ve Tartışma Metodu**, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa: 1983.

Yıldıran, Meliha, **Ahmet Cevdet Paşa, Hayatı, Eserleri ve Divançe-i Cevdet**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Yılmaz, Hasan- Sünbül, Ali Murat. **Öğretimde Planlama ve Değerlendirme**, Ankara: 2003.